

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

Заснований у травні 2011 року

Виходить два рази на рік

**№ 1 (25)
2024**

Полтава – Київ
2024

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
G. S. Kostiuk Institute of Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

PSYCHOLOGY AND PERSONALITY

Scholarly Journal

Founded in May 2011

Biannual

**№ 1 (25)
2024**

Poltava – Kyiv
2024

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
УДК 159.9 + 37.015.311 (051)
<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1>

Засновники

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, протокол № 10 від 28.02.2024 р.

Головний редактор

Бочелюк В. Й. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Заступники головного редактора

Седих К. В. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та педагогіки Національного університету «Полтавська політехніка».

Тітов І. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Відповідальний секретар

Лаврінченко В. А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Редакційна колегія

Aqeel M. – Lecturer, Department of Psychology, Foundation University, Rawalpindi Campus, Pakistan.

Giacomuzzi S. – Dr., Professor, Free University of Bolzano, Italy.

Stelcer B. – Dr., Ass. Professor, Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland.

Дзюба Т. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Власова О. І. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Коваленко О. Г. – доктор психологічних наук, професор, головний науковий відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені І. А. Зязюна НАПН України.

Кочарян О. С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кряже І. В. – доктор психологічних наук, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Кузікова С. Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кузнецов М. А. – доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

Морзун В. Ф. – кандидат психологічних наук, професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Полянничко О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри спорту та фітнесу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Співак Л. М. – доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

Хомуленко Т. Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Шандрук С. К. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи, Тернопільського національного економічного університету.

Швалб Ю. М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії екологічної психології, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Шестопалова Л. Ф. – доктор психологічних наук, професор, завідувач відділом медичної психології, Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України.

Свідчення про державну реєстрацію: КВ №23463-13303ПР від 2.07.2018 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології, категорія «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України №409 від 17.03.2020 р.)

Журнал внесено / проіндексовано в таких науковометричних базах: Google Scholar, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE.

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2024

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
UDC 159.9 + 37.015.311 (051)
<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1>

Founders

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
G. S. Kostiuk Institute of Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine
*Approved by scientific advice board of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
protocol № 10 from February 28, 2024*

Editor-in-Chief

V. Bocheliuk – Dr., Professor, Zaporizhzhya Polytechnic National University.

Editors-in-Chief Deputies

K. Sedykh – Dr., Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

I. Titov – PhD, Assoc. Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Executive Secretary

V. Lavrinenko – PhD, Assoc. Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Editorial College

Aqeel M. – Lecturer, Department of Psychology, Foundation University, Pakistan.

Dziuba T. – PhD, Assoc. Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Giacomuzzi S. – Dr., Professor, Free University of Bolzano, Italy.

Khomulenko T. – Dr., Professor, Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University.

Kovalenko O. – Dr., Professor, I.A. Zvyaziun Institute of Pedagogical Education and Adults Education at National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Kocharian O. – Dr., Professor, Kharkiv V. N. Karazin National University.

Kryazh I. – Dr., Professor, Kharkiv V. N. Karazin National University.

Kuzikova S. – Dr., Professor, Sumy A. S. Makarenko State Pedagogical University.

Kuznetsov M. – Dr., Professor, Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University.

Morgun V. – PhD, Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Polianycho O. – PhD, Assoc. Professor, Kyiv B. Grinchenko University.

Spivak L. – Dr., Professor, M. P. Dragomanov National Pedagogical University.

Shwalb J. – Dr., Professor, G. S. Kostiuk Institute of Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Shandruk S. – Dr., Professor, Ternopil National Economic University

Shestopalova L. – Dr., Professor, Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology at National Academy of Medical Sciences of Ukraine.

Stelcer B. – Dr., Assoc. Professor, Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland.

Vlasova O. – Dr., Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Certificate of state registration: KB №23463-13303PIP from 2.07.2018.

*Journal is included to the List of Professional Editions of Ukraine in the field of «Psychology»,
category “B” (Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine №409 from March 17, 2020)*

*Journal is registered/indexed in Google Scholar, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials
Directory, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE*

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Соловійов О. В., Літвінова О. В.

«ПСИХОЛОГИ СТРАХУ» ТА «ІНФЕРНАЛЬНІСТЬ»
АВТОКРАТИЧНОЇ СОЦІАЛЬНОСТІ: ПСИХОАНЛІЗ
ОДНІЄЇ АКЦЕНТУАЦІЇ..... 9

Буняк Н. А.

ВЗІРЕЦЬ ЗДОРОВОЇ МОЛОДІ СЬОГОДЕННЯ 45

Назар Ю. О.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ
ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ 58

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Павлик Н. В.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕНЬ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ГЛОБАЛЬНИХ СВІТОВИХ
ЗМІН 99

Рева М. М., Тітова Т. Є.

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ
УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ІЗ РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ
ДО МАЙБУТНЬОГО 129

Бліхар В. С.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО
ВИХОВАННЯ ТА БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ
ЗІ СТРАХАМИ ТА ТРИВОЖНІСТЮ ДІТЕЙ 141

Яновська Т. А., Тітова Т. Є.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ
СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ .. 156

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Омельченко І. М., Кобильченко В. В.

ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЕМОЦІЙНО-СУБ'ЄКТНОГО КОМПОНЕНТА СОЦІАЛЬНОГО
ІНТЕЛЕКТУ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ
ТРУДНОЦЬМИ ЛЕГКОГО СТУПЕНЯ ПРОЯВУ 174

Байєр О. О.

ІНТЕРПРЕТАТИВНИЙ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК
МЕТОД ЯКІСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 195

Немерюк Ю. В.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДІАГНОСТИКИ СЕЛЕКТИВНОГО
МУТИЗМУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 209

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В.

ГЕНЕТИКА НІКОТИНОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ 225

Каськова Л.Ф., Моргун Н.А.

СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ
В СИСТЕМІ ФАКТОРІВ ПРОФЕСІЙНОГО
ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ 239

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PERSONALITY PSYCHOLOGY

Soloviov O., Litvinova O.

“FEAR PSYCHOLOGISTS” AND THE “INFERNALITY”
OF AUTOCRATICAL SOCIETY: PSYCHOANALYSIS
OF ONE ACCENTUATION 9

Buniak N.

THE MODEL OF TODAY’S HEALTHY YOUTH..... 45

Nazar Y.

CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING
THE PHENOMENON OF POST-TRAUMATIC GROWTH
OF PERSONALITY 58

EMPIRICAL AND APPLIED RESEARCHES

Pavlyk N.

STUDY OF THE ATTITUDES OF MODERN UKRAINIAN
TEACHERS TO GLOBAL WORLD CHANGES..... 99

Reva M., Titova T.

PECULIARITIES OF POST-TRAUMATIC GROWTH
OF COMBATANTS WITH DIFFERENT ATTITUDES
TOWARDS THE FUTURE 129

Blikhar V.

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIPS OF FAMILY
UPBRINGING STYLES AND PARENTAL ATTITUDES
WITH CHILDREN’S FEAR AND ANXIETY 141

Yanovska T., Titova T.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL IDEAS
OLDER PRESCHOOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL
DISABILITIES 156

PSYCHODIAGNOSTICS OF PERSONALITY

Omelchenko I., Kobylchenko V.

A DIAGNOSTIC TOOLKIT FOR STUDYING THE EMOTIONAL-SUBJECTIVE COMPONENT OF SOCIAL INTELLIGENCE IN PRE-SCHOOLERS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITIES 174

Bayer O.

INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS AS A METHOD OF QUALITATIVE PSYCHOLOGICAL RESEARCH..... 195

Nemeriuk Y.

TOPICAL ISSUES OF SELECTIVE MUTISM DIAGNOSING UNDER MARTIAL LAW 209

PERSONALITY DISORDERS

Pomohaibo V., Berezan O., Petrushov A.

GENETICS OF NICOTINE DEPENDENCE 225

Kaskova L., Morhun N.

MEANINGFUL ORIENTATIONS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL BURNOUT FACTORS OF HIGH SCHOOL TEACHERS 239

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 130.1+159.91

© О. В. Соловйов, О. В. Літвінова, 2024

orcid.org/0000-0003-0560-3321

orcid.org/0000-0001-5261-6358

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298763>

СОЛОВЙОВ Олег Володимирович

доктор психологічних наук, професор кафедри психології, педагогіки та філософії, Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ЛІТВІНОВА Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії, Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

«ПСИХОЛОГИ СТРАХУ» ТА «ІНФЕРНАЛЬНІСТЬ»¹ АВТОКРАТИЧНОЇ СОЦІАЛЬНОСТІ: ПСИХОАНЛІЗ ОДНІЄЇ АКЦЕНТУАЦІЇ

Ця стаття, в силу поставленої в ній мети та її контексту, який виходить за межі психологічної проблематики, хоча і фундується на ній, є написаною радше у стилі есе. Це дозволило більш розкуто, аніж це прийнято у концептуально строгих психологічних текстах, описати феномен «психолога страху» та вказати на його психо-

---

¹ Інфернальність у цьому тексті тлумачиться не як первинно богословське чи метафізичне поняття, а як метафора, що апелює до «поза межних», тобто таких, що є ще не пізнаними, глибин людської психіки, які залишилися людям у спадок від еволюції, і які є джерелом усвідомлено здійснюваного людиною зла, яке може дивувати рівнем своєї масштабності, цинічності, безжалісності, ігнорування надбань людської культури, навіть садизму (психічно чи фізично здійснюваного). Саме тому цей термін, що описує зло у рамках раціонального способу мислення, береться у цій статті в лапки, на протипагу розуміння інфернальності в рамках сугубо ірраціонального бачення проявів зла.

соціальну та історично-культурну природу. Феномен «психолога страху» розглядається на фоні сучасної соціальності, що дозволяє виявити тісний, якщо не сказати, нерозривний, функціональний зв'язок, з одного боку, між внутрішньо-психічним світом диктатора, що отримує владу через електоральну спотворену процедуру, та, з іншого боку, підсвідомою, архетипічною, біологізаторські ангажованою психікою «людини маси».

Показується, що ця міжособистісна, функціональна не розривність «грандіозного я» диктатора та «колективного ми» людини маси фундується, у тому числі, і не в останню чергу, на архетипах зла, яке в сучасній «інфернальній культурі» може відкрито нав'язуватись та філософські легітимізуватись. Перелічується психічний «інструментарій», завдяки якому психо-соціальний феномен зла функціонує у межах індивідуальних психік та інтегрується у соціальний феномен. Вказується на онтологічні підвалини феномену зла, в основі якого лежить здатність людини суб'єктивно оцінювати будь-що (Soloviov, 2015) та, керуючись цією оцінкою, через свої моторні (м'язові) дії втілювати змісти індивідуальної чи «колективної психіки» в змістовність соціальності.

Ключові слова: «психолог страху», диктатор, здатність суб'єктивно оцінювати, людина маси, зло, влада, інфернальність, «інфернальність», внутрішньо-психічний світ людини, філософія загальнолюдських цінностей.

Ми живемо у ті, чи то благословенні, чи то, навпаки, прокляті часи, які зветься постмодерністськими, за яких, начебто, людина, розгубившись у розмаїтті та абсурді соціального життя, втрачає (але за деякими версіями, навпаки, має знаходити нові), сенси буття. Чим це є череватим для нас, людей, які, як стверджував Мартін Гайдеггер, не за своєю волею з'явившись у цей світ, проживають своє життя саме «тут» і саме «зараз», якими б ці «тут і зараз» не були? Історико-соціальний контекст сучасного людського існування стимулює нас апелювати до пояснення (майже як до виправдання, бо історія ніколи не була по справжньому людяною та справедливою), чому хід історичного процесу, через накопичення соціумом все більших масивів досвіду, через вдосконалення людського мислення, досі так і не набув здатності легітимно, тобто у

рамках *загальнолюдських цінностей*, справляється із свободою мас, яка і є основним «творцем» цього абсурду. Хоча еволюція живого вже мільйони років застосовує у цьому випадку дуже суб'єктивно неприємний, але відносно «ефективний» психічний «інструмент», яким є *переживання страху*. Між тим, історія не дуже поспішає з вирішенням благородної справи заміни *переживання страху* на інші, більш людяні психічні «інструменти» устрою людської соціальності. Нажаль. Адже *страх* не тільки є дуже неприємним (програючи тут лише *болю*) психічним феноменом, але, за великим рахунком, і безпорадним у соціально-історичних масштабах. Тож, ми зовсім не є схильними називати цю сучасну ситуацію часами безпрецедентного розкриття «схринок Пандори». Бо соціальність, як і будь-який, накопичуючий у часі інформацію складний процес, спочатку завжди розгортає ступені можливостей майбутнього, а потім, знайшовши на континуумі цих можливостей, як мінімум, непоганий варіант, згортає цю свободу (Соловійов, 2023). Як влучно помічено математиком Р. Ешбі, «*тільки різноманітність може знищити різноманітність*» (Eshby, 1959).

Оцінюючи цю соціально-історичну колізію, пов'язану з «психічним інструментарієм» *внутрішньо-психічного буття* людини, яке виявляється безпосередньо причино-причетним до ходу історичного процесу, ми маємо оцінити її недостатньо усвідомленою та проаналізованою. Адже вона, ця ситуація, є історичною колізією, яку людству, як і завжди, коли старі «інструменти» соціальності (міфи, релігії, традиції, висловлювання, ідеї, ідеології) вже не втримують напруги накопиченого знання та «фонтанів» індивідуальних, (більше «дурних», аніж розумних) свобод, конче потрібно вирішувати через створення нового мислення, нових психічних «інструментів» соціальності, в першу чергу, нових сенсів буття, нового бачення світу та людини в світі.

Але до чого тут «психологи страху»? Ми вже знаємо зараз, що *переживання страху* є таким психічним феноменом (історія могла б назвати його «інструментом» обмеження соціальних свобод), який, саме в силу постмодерністського відкриття

«скриньок Пандори», дозволив демократично незрілим елітам, які захоплюють, через процедуру електорального вибору, владу в різних країнах, із, знову ж таки, неготовим до демократії електоратом, в подальшому подавляти волю і мислення цього електорату. До того ж, саме в наші освічені часи, коли творчість стала масово притаманною не тільки елітам, але і будь-кому, хто потрапляє із «грязі в князі», ми маємо говорити ще і про те, що видатні «психологи страху» є часто досить кваліфікованими «психологами-самоучками». Тобто тими, хто можуть вдосконалювати свої «професійні» навички, когнітивну витонченість і прийоми, та «майже на смак» навчаються відчувати, які саме твердження (наприклад, «кожний п'ятий буде розстріляний»), лозунги (наприклад, «*кожному своє*»), ідеології (*комунізм, фашизм*) мають втримувати соціальність у стані психічної безпорадності та забезпечувати «падіння в архаїку». Іноді, аж до «інфернальних глибин» – бо вони, «психологи страху» талановито засвоюють головне правило «психолога страху»: «чим більшим, чим «інфернальнішим», є страх людини, тим скоріше руйнується її воля та прагнення жити за своїми бажаннями.

Далі нам знадобиться уточнити *поняття «страх»*. На думку А. Фройд та З. Фройда, страх – афективний стан очікування якої-небудь небезпеки. Поняття «страх» у сучасні термінології може означати емоцію, яка виникає у відповідь на загрозу (Александров, 2021) і яка в нормі дозволяє відносно швидко та ефективно формувати та здійснювати необхідну моторну дію чи дії, що дозволяють живій істоті завчасно позбутись загрози (Соловійов, Літвінова, 2022). Страх може також розглядатись як інстинктивна реакція на незнайомий загрозливий стимул, яка може викликати три автоматичні реакції – бігти, боротись або завмерти. Якщо бігти нікуди, а боротись немає сенсу, «психіка» обирає реакцію завмирання, що формує поведінку жертви. Але у контексті нашого інтересу нас тут більше цікавить стійкий (якщо так можна сказати, «хронічний») страх, який виникає у людини в умовах перманентного відчуття загрози, що виникає і постійно супроводжує її життя у зв'язку із загрозливими соціальними подіями. Саме

такий страх є притаманним людині – бо психіка людини є здатною зберігати в пам'яті великі проміжки часу та емоційний фон, який їх супроводжує.

Тож, «психологом страху» ми тут будемо називати людину, яка, частіше за все, є причетною до влади та до владних повноважень, і яка є здатною, переважно не маючи спеціалізованого психологічного знання, ефективно використовувати *переживання страху* іншими людьми, цілими «масами» людей, заради отримання, втримування та підсилення своєї влади. При чому, вона робити це у деякому «інфернальному угарі», рідше не задаючи собі «зайвих» питань, але частіше, навпаки, фундуєчись на «витончених» філософських ідеях чи відповідному світогляді. З цього випливає, що «психолог страху» не є людиною, що досліджує *страх*, а є людиною, що вміло – і на рівні інтелектуальних побудов, і на рівні навичок та вмінь, а найголовніше, мотивовано власними цінностями, – застосовує *страх* у своїй життєвій практиці. У тому числі і через пропаганду. Тож, коли ми застосовуємо тут термін «психолог страху», то маємо на увазі переважно не «заплічних справ майстрів», що «працюють» у буцегарнях та підвалах (хоча і їм *страх іншого* є цікавим як професіоналам своєї справи). Тут, ми маємо на увазі перш за все людей, які, чи сидючи у великих кабінетах, чи промовляючи історичні промови, завжди є готовими творити «бажане ними майбутнє» через «витончені» когнітивні конструкти (в стилі «jedem das Seine» («Кожному своє»), або «Немцы, я освобождаю вас от химеры совести», або «Любовь к родине должна быть заложена в подкорку²», або «Оставь надежду всяк сюда входящий», або через архетипічні автоматизми «на миру и смерть красна»). Прикладом «видатного психолога страху» вже можна вважати В. Путіна, масштабність «психологічної практики» якого непогано демонструється його концептуальним твердженням «українців немає», або його коментарями з приводу могутності нового російського ракет-

---

² Відео, де це стверджує В. Путін, можна знайти за покликанням: <https://www.youtube.com/watch?v=MdSB5z2BMr0>

ного озброєння, що паралельно супроводжуються польотом мультиплікаційної ракети, яка «підриває» узбережжя Сполучених Штатів.

Таким чином, найвитонченішими витворами «психологів страху» і найпоказовішими маркерами їх вдалої праці є їх здатність творчо формувати відповідні когнітивні, інтелектуальні конструкти – думки, лозунги, «апокаліптичні картини майбутнього». Ці когнітивні конструкти, саме через переживання страху, глибоко проникають у *підсвідоме* «людини маси» та інтегрують цю «масу» в монолітну соціальну цілісність, аби під дією цих когнітивних конструктів ця «маса» ставала вправно керованою. Тут, ми впевнені, вже зараз можна вважати класичним прикладом такого вдалого когнітивного конструкту є думка «если бы мы не ввели войска, то они непременно напали бы на нас». Звісно ж, аби ця думка спрацьовувала на *архетипичному підсвідомому* «людини маси», на це підсвідоме вже попередньо мали «впасти» ще декілька «картинок» – «картинка розбомбленого українцями Маріуполю» чи «картинка закатованих «фашистами» людей». Адже спочатку треба розгорнути страхітливую картину, а потім вже залякувати нею. Аж ніяк не навпаки. Тож технологія праці «психолога страху» передбачає вправне оперування *психічними змістами* у часі.

Звісно ж, «психологія страху» не обмежується тільки практикою «великих психологів страху». Адже, поки що, навіть і сучасна соціальність має багато прихильників такої «психології». І, насправді, будь-який чоловіча, який не має аніяких інших «психічних засобів» впливу на людину, і який провокує страх дитини чи жінки, аби забезпечити собі якісь, цінні йому, життєві переваги, є адептом «психології страху». Будь-яка жінка, яка провокує страх своєї дитини, є теж адептом «психології страху». Будь-який начальник, який провокує в своїх підлеглих переживання страху, є, безперечно, теж адептом, прихильником «психології страху». Через нього управлінська мережа в багатьох країнах сучасного світу все ще і зараз є просякнутою «психологією страху». Навіть в сім'ях, офісах, виробництвах, навіть на дитячих майданчиках, ми, іноді,

а іноді і не рідше аніж в архаїчній історії, зустрічаємо людей, які не проти скористатись здатністю іншої людини боятись. А, тож, «очі-в-очі» зустрічаємо «культуру страху». І не тільки там, де ми зустрічаємо схильність людей до садизму. Адже страх може тримати людину під зовнішнім контролем без явного насилля. Це частіше трапляється там, де порушуються закони, а тож, є необхідність зберігати такі порушення подалі від масових медіа. «Психологи страху» мають «попит» і у армії під час бойових дій в силу довгострокового підняття емоційного градусу, викликаного надскладними умовами життя. Вони мають «попит» і під час перманентних змін політичних устроїв в країнах. Збільшення кількості «психологів страху» у тій чи іншій країні може свідчити про настання соціального неблагополуччя в ній.

Тож, поставлена тут *мета* полягає в тому, щоб розглянути феномен «психологу страху» на фоні сучасної, оточуючої нас, соціальної дійсності та відповідного культурно-історичного контексту, а, тож, ми спробуємо вказати на перелік «психологічного інструментарію», через який проявляє себе причинний зв'язок між «професійною» активністю «психолога страху» та масовою поведінкою людей, на яких спрямована ця активність. Тверезо оцінюючи можливості досягти цієї мети, ми не будемо намагатись вибудовувати глибоко проникаючі у сутність цього феномену концептуальні пояснення. Натомість, спробуємо показати активність «психологів страху» (в першу чергу російського диктатора В. Путіна) в культурно-історичному контексті та контексті їх соціальної практики. Соціальної практики та культурно-історичного контексту, в рамках яких ціннісні, етичні та когнітивні можливості людини маси, яка, історично отримує більш широкі аніж раніше можливості свободи мислення, свободи слова, свободи отримання інформації, свободи пересування у просторі Землі, мають «неодмінно» покращуватись. Але помітного прогресу «чомусь» не відбувається.

Тим не менш, у цих умовах нарощування ліберальності та демократичних потенцій, людина маси «чомусь» занадто повільно навчається орієнтуватись у надскладних умовах сучасної,

швидко змінюваної та розмаїтої соціальності. (Це добре можна зараз бачити на тлі подій у Сполучених Штатах, де трампістські орієнтовані політики згуртовують навколо себе американського виборця). З іншого ж боку, сучасна історія постійно продукує нові, часто змінювані, еліти, які виникають, знов таки, з нескінченних надр людської маси. Ці постійно змінювані нові еліти, будучи теж не готовими вирішувати соціальні проблеми у рамках ідеології *загального блага* в силу відсутності відповідного культурно-історичного знання та управлінського досвіду, неодмінно «западають» на *владу* як на найбільшу *суб'єктивну цінність*. Владу, – і як цінність біологічної природи, і, одночасно, як цінність вже суто соціальної природи, що психологічно апелює не до гомеостатичних, матеріальних, біологічних цінностей, а до таких психічних феноменів як *слава*, *гордовитість*, *пиха*, через які «людське Я» має властивість «розпухати» до розмірів «грандіозного я»³. Цей соціально-історичний негарзд *внутрішньо-психічного світу людини*, що, поки що, не є здатним, через набуття соціальних свобод, задовольняти запит сучасної соціальності на, хоча б відносну, справедливість, що може статись лише у межах ідеології *загального блага*, і стане об'єктом нашого подальшого розгляду.

Тут ми, пам'ятаючи уроки історії, які свідчать про, м'яко кажучи, неефективність «грандіозного я» у вибудовуванні соціальної збалансованості в суспільствах, можемо навести класичний приклад імператорів древнього Риму Калігули і Нерона. Та і в сучасній українській історії ми не можемо, поки

---

³ «Грандіозним я» ми будемо тут називати здатність людини, за наявності відповідних соціальних умов, що провокують в людині ідею власної величі, суб'єктивно оцінювати себе не об'єктивно. Зважаючи на те, що «людське Я» в психіці людини виконує функцію управління (функцію оператора переробки інформації (Соловійов, Літвінова, 2023)), а тож, і функцію управління поведінкою на основі цінностей людини та її накопиченого досвіду, термін «грандіозне я» (на відміну від терміну «грандіозного я», що може застосовуватися у психіатрії), описує людину, яка реально може змінювати соціальний світ у великих масштабах. Класичним прикладом «грандіозного я» може бути, судячи з історичних фактів, уявлення Олександра Македонського про себе як про бога.

що, дочекатись (спромогтись вибрати) президента, який, хоч в якійсь мірі, не був би ангажованим переліченими вище психологічними важелями, що, спрацювавши в головах людей, потім обумовили б реальні, фізично вчинювані, владні дії на користь загальному благу.

Часто сучасні «незрілі» управлінські еліти (яких, до речі, вже чимало змінилось в Україні під тиском більш зрілого громадянського суспільства), теж стають не здатними втримувати владу за посередництвом імітації демократії, електоральних хитрощів та брехні, і, тоді, стають «змушеними» користатись послугами *страху*, аби втримувати *владу будь-якою ціною*. Але, через урахування цього «владу будь-якою ціною», ми маємо бути уважними ще і до факту присутності *зла*⁴ (наскільки це можливо у цьому випадку відсутності відповідних технологій його дослідження) в сучасному соціумі. Зло, яке саме в ситуації «владу будь-якою ціною», стає наявним в діях, мріях, планах, висловлюваннях, неусвідомлених архетипах, прийняттях рішень тих, кого можна вважати «психологами страху». Звідси, зважаючи на часте використання в цьому дослідженні незвичного для психологічних текстів терміну «*інфернальність*» та його похідних, ми маємо пояснити необхідність його присутності тут. І насправді, термін *інфернальність* має богословські корені, і апелює до «потойбічного» світу. Він був сформованим в часи архаїчної (останніми часами, середньовічної) культури через колективну свідомість людей. Цей термін, скоріше за все, характеризує, передусім, в християнській культурі вплив на психіку людей через підсвідоме *переживання*

---

⁴ Тут ми, використовуючи термін «зло», будемо спиратись на узагальнене його тлумачення, яке є присутнім майже в кожній вікіпедичній статі, що, так чи інакше, чіпає проблематику зла та його онтологічних основ. Тож, зло – це оціночна категорія, що характеризує негативні моральні, етичні цінності. Від себе добавимо, що зло проявляє себе через фундаментальну здатність людини будь-що оцінювати суб'єктивно (Soloviov, 2015). Ця здатність людей та великих груп людей оцінювати щось суб'єктивно призводить до ціннісних розбіжностей, на тлі яких і формується уявлення зла як одного з атрибутів, маркерів, що «належить іншій цінності».

страху. У зв'язку з саме такою функцією, *інфернальність*, задля більшої своєї ефективності у впливі на людину, апелювала до картин «потойбічного світу», до проявів найбільш можливого, «непереборного» зла.

Тож, у цій статті, ми застосовуємо термін «інфернальність» у дещо іншому значенні. А саме, в значенні, яке ми спробували переорієнтувати на дослідження *людського психічного буття* в часи сучасної відносно раціональної людини, яка вже не дуже вірить у чортів, картини християнського пекла та графа Дракулу. У цьому випадку ми скористались найбільшим узагальненням, ми б сказали, найбільш суттєвим узагальненням, що характеризує інфернальність, яке є присутнім, одночасно, і в старому терміні *інфернальність*, і в новому, та взяли новий термін в лапки («інфернальність»), аби можна було в подальшому оперувати ним у цьому новому значенні. Цим найбільш суттєвим узагальненням є поняття *зла*. Але *зло*, і у своєму архаїчному значенні, і у новому значенні, яке ми йому надали, є не просто злом, а злом, яке дивує рівнем своєї масштабності, безжалісності, цинічним, добре усвідомлюваним ігноруванням надбань людської культури, може й, навіть, садизму (психічно чи фізично здійснюваного). Коротше кажучи, узагальнене, «інфернальне» зло виступає, як можливо б інтерпретували його філософи відомої філософської традиції, у своїй «трансцендентній» іпостасі. Щоб відтінити ідентичність «інфернального зла» самому собі на фоні сучасної соціальності, мабуть це можна зробити, вказавши на можливу, потенційно найбільшу, інфернальну подію, яка може відбутись у сучасному соціумі – мабуть такою інфернальною подією буде третя світова війна з застосуванням ядерної зброї. (Саме тої зброї, яка часто фігурувала в доповідях російського диктатора до 2023 та супроводжувались мультфільмами в якості демонстраційного матеріалу).

Тут ми, враховуючи безмежність теми онтологічних підвалин існування *зла* в людській культурі, лише вкажемо на те, що, так чи інакше, феномен *зла* проявляє себе там, де є в наявності суб'єктивні розбіжності між людьми. Зло не може

«діяти» в людському «просторі», якщо в ньому немає суб'єктивних, ціннісних розбіжностей між людьми та їх групами. І ми маємо констатувати, що *зло* є, первинно, породженням психічної активності людини, а вже потім стає соціально-культурним явищем. Так-от, у соціально-культурному «просторі» сучасне уявлення про зло, на нашу думку, так чи інакше, не може не апелювати, як мінімум, у якості свого антиподу, до поняття *«загальнолюдські цінності»*. Звідси, філософія зла має, в будь-якому випадку, бути «опонентом» філософії *загальнолюдських цінностей*, чи, інакше кажучи, філософії *загального блага*. Таким чином, у цій статті ми, досягаючи поставленої тут мети, робимо спробу, крім іншого, адаптувати архаїчний термін «інфернальність» до можливості його застосування у соціально-психологічному аналізі феномену «психолога страху». Бо «психолог страху» в сучасному світі і є непоганим уособленням та «носієм» того, що ми тут можемо назвати «інферальною соціальністю». На кшталт середньовічного інквізитора.

Розібравшись з термінами «інфернальність» та «страх», присвяtimo трохи часу історії. Зараз ми вже знаємо, що в історії людства були такі етноси та країни, які вважались етносами та країнами, де соціальна структурність та процесуальність підтримувались переважно через переживання людьми страху. Це країна античного середземноморського світу Тир в певний період свого існування, це Карфаген в певний період свого існування, це держави ацтеків, інків та майя в Латинській Америці (що, як на нас, досить переконливо показано у фільмі Мела Гібсона «Апокаліпсис»; довіряти цьому фільму можна виходячи з того факту, що режисер та його співробітники докладно вивчали історію майя, їх кровожерливу, як казав Гібсон, міфологію, і, навіть, симулювали у фільмі інкську мову), це, можливо, древньогрецька Спарта (особливо на фоні тогочасних Афінів), де страх підтримувався переважно відповідними когнітивно сформованими конструктами – міфами, ритуалами, ідеологічно ангажованими цінностями, сенсами, значеннями. Але, зрозуміло, і фізичного насилля, очевидно, в цих країнах вистачало. (Бо без *болю* годі й апелювати до страху, адже, аби

«ефективно» боятись, необхідно бути добре ознайомленим з переживанням фізичного болю.) Чому ці країни або етноси можливо називати «країнами та етносами страху», хоча сам страх, був притаманним навіть примітивним, але вже психічно активним живим істотам, у підкорковому мозку яких вже були еволюційно сформованими структури, що зветься амігдалами? До того ж і зараз, у сучасності, все ще немало країн, де їх державні інституції апелюють до *переживання страху*. На нашу думку, їх можливо називати «країнами страху» тому, що баланс страху та інших психічних регуляторів соціальності (емпатії, любові, у тому числі любові до батьківщини, переживання колективного «ми», переживання патріотизму, переживання відповідальності та такого ін.) у цих країнах явно був суттєво зміщеним на користь страху в порівнянні з країнами, що існували та існують з ними в одні і ті ж самі часи. Цю естафету «соціальності страху» є і зараз кому втримувати. Це СРСР та Германія у недавні часи. Це, – зараз вже цілком очевидно, – сучасна Росія (Каспарук, 2017), Північна Корея та деякі країни Африки з диктаторським правлінням.

А кого з «видатних психологів страху» ми знаємо? Ми знаємо в першу чергу Чингізхана, Адольфа Гітлера, Йосифа Сталіна. У цей список ми, спираючись на події останнього десятиріччя, можемо внести і Володимира Путіна. Чингізхан був включений в цей список достатньо умовно. Адже він був актором історичних подій середньовіччя. Тобто тоді, коли *переживання страху*, як регулятор соціальної організації, використовувався в набагато більших масштабах. Тож, Чингізхан, хоча і вважається видатним полководцем, завоювання якого були психологічно базованими на переживанні безжалісності, спосіб управління захопленими територіями якого також характеризувався, судячи з історичних фактів, тою ж самою вражаючою жорстокістю, був нами не без коливань внесений у список «видатних психологів страху». Але створена ним імперія, хоча і на короткий час, може вважатись без зайвих коливань «імперією страху».

Наполеон Бонапарт, хоча і був видатним полководцем, у цьому ряді великих «психологів страху» виглядав би, на наш погляд, «білою вороною». Адже ця людина, не зважаючи на безпосередню причетність до кривавих воєн у Європі та Африці, не була, судячи з того, що ми про неї знаємо, достатньо ангажованою «методом тиску на людину переживанням страху». А от Сталін, навпаки, був великим поціновувачем пізнання душі, що страждає. (Про це свідчить хоча б його ставлення до видатного російського поета Йосипа Манделштама в період, після того, як останній був посаджений в тюрму за вірш про Сталіна «Ми живем под собою не чуя страны». «*Страх стимулирует творчество, – поясняв слідчій Манделштаму, – так что вы не должны быть на нас в обиде*» (Найман, 2015). В кінці-кінців Манделштам загинув у сталінських таборах жахливою смертю. Тож, Наполеон не мав такої «чесноти» саме тому, що був він, в першу чергу, воїном, а вже в другу, чи в третю, уважним до людських душ, що страждають саме за його волею. А може він і взагалі не був уважним до цього. Тут нам є важливим ще один факт: Гітлер, Сталін та Путін, на відміну від Наполеона, геть не були у захваті безпосередньо бути присутніми на полях битв (хоча б у ставці командувача) і дуже полюбляли (полюбляють) бункери та охорону. Тож, вже тут ми можемо натякнути на наявність у їх «інфернальних душах» вже власного *страху*, а не тільки «зовнішнього» страху, який вони за власною волею провокують у «інфернальних» кількостях. Інша обставина, яка полягає в тому, що Наполеон дуже посприяв розповсюдженню в Європі прогресивної юриспруденції, також не робить нас схильними занесенню його імені в список «видатних психологів страху». Крім цього, Наполеон мав глибокі і достатньо людяні стосунки мабуть з єдиною (в сенсі, знову ж таки, його здатності до глибоких людяних стосунків), жінкою в його житті. Коротше кажучи, Наполеон явно не дотягає до цього списку за критерієм майже повною відсутності в нього ознак «інфернальності».

Явно не скажеш, що Чингізхан, Гітлер, Сталін та сучасний російський диктатор були неосвіченими, які з цієї причини

застрягли на ментально архаїчному засобі керування соціальною поведінкою. Вони були (а один з них і зараз є), витонченими, «психологами-раціоналістами» та, одночасно, «метафізиками», які точно знали (знає) що і для чого вони роблять і «що чого коштують» в оточуючому їй сучасному соціумі, у «цінах їх власних цінностей». Але ані жодного з них (виключаючи, хіба що, Чингізхана, про якого ми не маємо знання, яке було хоча б відносно достатнім) не можна запідозрити у намаганні відкривати нові горизонти свого власного буття, а тож, цікавитись чимось, що не входить у тезаурус їх диктаторських інтересів та цінностей. Вони, у цьому сенсі, були геть ригідними та застиглими. Наполеон же був здатним задавати питання, на кшталт питання, яке він одного разу задав філософу Лапласу про те, чи вірить Лаплас у існування Бога. Причому зробив він це, не ставши в позу всезнаючої могутності, а визнав чуже уявлення як таке, що має право на існування. Хоча воно, це уявлення, було не звичним для «вуха» тогочасної людини.

Але чому ми так багато часу приділили Наполеону Бонапарту, не знайшовши йому місця у списку «видатних психологів страху», але явно погоджуючись з розповсюдженою у істориків думкою, що він був одним з великих завойовників? Це було зроблено тому, що мета нашого дослідження полягає не тільки в тому, щоб описати феномен «психолога страху» з середини самого цього «психолога», але і тому, щоб виявити, відчути ту грань, за якою «психолог» стає беззаперечним «психологом страху», який, хоч в якійсь мірі належить світу «інферральності». Тож, у цьому випадку ми вже маємо розглядати феномен «психолога страху» на фоні тих конкретних соціальних процесів, завдяки яким маємо можливість бачити ступінь «інферральності», приналежності того чи іншого персонажа історії «остаточному» злу. Ми, також, маємо вгледіти в таку людину його витончену здатність відчувати пластичність, піддатливість «людської маси» бути його адептами. Відчувати *страх іншого* як «інструмент» знищення здатності цього іншого бути власником своєї власної судьби та створювати такі ідеологеми, які дозволяють нівелювати страх людини перед

смертю заради ідеологічно ангажованих цілей. І в нас іноді є певні, досить надійні маркери того, які свідчать про те, що російський диктатор уже досяг постульованої тут нами межі «психолога страху» «інfernального» рівня. Приведемо тут один з прикладів таких маркерів. В багатьох своїх виступах і до повномасштабної війни, і під час неї, російський диктатор, «не моргнувши оком», повторював тезис про те, що російський народ є жертвовним, самовідданим народом. Однак при цьому він аніяк не згадував, що і ця «жертвовність», і ця «самовідданість» є його власним інтелектуальним «інструментом» аби загнати усіх жертвовних та самовідданих на війну, яка зробить їх ще і мертвими. Мертвими, які помирають, фактично, заради здатності диктатора та його оточення грабувати одну з найбагатших країн Землі. І це вже тоді виглядало набагато інfernальнішим (але більш завуальованим), чим кинута диктатором після загибелі підводного човна «Курськ» відповідь на відповідне запитання: «Она утонула». Адже ця фраза таїла в собі нехтування життями мільйонів росіян, якщо тлумачити її у рамках схильності російського диктатора до війн, яких від ще до 2019 року розв'язав вже не одну і не три.

Далі ще про один неодмінний атрибут сучасного масштабного зла, який полягає у здатності людини брехати та через брехню змінювати уявлення людей (мільйонів людей) в бажану сторону. І не просто брехати, але брехати витончено, враховуючи інтелектуальний рівень слухачів, або, навіть, ігноруючи думку безпосередніх слухачів, будучи впевненим, що його слова обов'язково попадуть «у вуха» тих, хто її точно «зрозуміє». У 2019 році російський диктатор під час інтерв'ю, даного ним англійському тижневику *Financial Time*⁵, дуже показово продемонстрував свою здатність інтерпретувати факти таким чином, що вони, замість того, щоб свідчити про одне, «ставали свідками» зовсім іншого. Маніпулюючи фразами на кшталт

---

⁵ Email-адреса відео інтерв'ю В. Путіна англійському тижневику *Financial Time*, що відбулось 27.06 2019 (Британія) – <https://www.youtube.com/watch?v=A-TfYIbDxzI>

«... в душе, сердце, должны же быть какие то основополагающие ценности», він, на нашу думку, таки досить переконливо (принаймні для прихильників його ідеології чи не досить обізнаних людей) міг «перевертати» реальність «догори дригом». У цьому ж інтерв'ю він, доказуючи неправоту Сполучених Штатів у їх відносинах з Венесуелою, стверджує, що Венесуела (виходячи, мабуть, з демократичних міркувань, до яких він часто апелював під час цього інтерв'ю) має «изменяться по своим внутренним правилам», апелюючи, схоже, саме до ідеї демократії. (Це й фрагмент інтерв'ю, а також весь його зміст, повністю, можна подивитись за вказаною вище email-адресою). Але, в цей же час, диктатор, якого в часи цього інтерв'ю ще не всі вважали диктатором, явно не є схильним застосовувати це правило «змінювання по своїм внутрішнім правилам» коли йдеться про українців та Україну. Адже тут, для доказу вступають в дію зовсім інші аргументи по відношенню до тих, що застосовувались у випадку з Венесуелою. Головний з них – це аргумент, що «українців немає взагалі», бо вони, всього лише, є не дуже вдалим руськими. Тут, ми хочемо звернути увагу читача не тільки на факт хибної інтерпретації, а ще і на факт феєричного цинізму, коли диктатор нехтує відчуттям власної ідентичності мільйонів людей. Звісно ж, це може бути кваліфікованим як зло «інfernального» порядку.

Вже розгорнувши невеличку палітру відомих випадків, тверджень, думок, «картин світу», що характеризують «психологію страху», імен та прізвищ «психологів страху», спробуємо далі звернутись до випадку, який розгортається «тут і зараз» на теренах нашої країни та іншої відомої країни, що знаходиться на півночі. Оскільки воля більше половини громадян цієї добре відомої нам країни скована волею не менш відомої особи, що вже тут згадувалась, остільки ми вибрали цей випадок з сучасної історії «психології страху», аби зазирнути за лаштунки *внутрішньо-психічного буття* російського диктатора (наскільки це можливо отримуючи інформацію з не дуже інформативних джерел, що є доступними нам). Можливо, нам пощастить наблизитись до розуміння того, чим живе, про що мріє, чого,

можливо, боїться, а чого не боїться ця людина. Для чого це нам? Це нам потрібно аби, вже знаючи, що сковування волі величезних мас людей такою людиною та її пропагандистським і репресивним апаратом, є череватим впливом буквально безпосередньо на наші судьби та наше буття (чи були б ми тими, якими ми є зараз, якщо б у 2022 році з нами не трапилась війна; це питання ми адресуємо, у тому числі і тим, кого вже з нами немає). Адже саме ця людина досить вдало демонструє сучасному світові дієвість *індивідуальної людської психіки*, її здатність бути тим, через що людина може перевтілювати своє «небажане теперішнє» у своє «бажане майбутнє» інтегруючи свій минулий досвід (Соловйов, Літвінова, 2022).

Направду кажучи, наша зацікавленість саме у пізнанні *внутрішньо-психічного світу* російського диктатора аби знайти «пуповину», що зв'язує його здатність подавляти волю величезних мас людей, подавляти їх власні цінності, могла б задовольнитись і простою апеляцією до узагальненої характеристики «диктатора взагалі». Але це було б не так вже і цікаво, хоча, можливо, і коректніше з наукової точки зору. З іншого боку, злободенність українсько-російських відносин у ці воєнні часи, як нам здається, виправдовує саме цей вибір. Тож, враховуючи цю здатність *психіки* диктатора *через свої цінності та свій особистий досвід*, хоча і не без опосередкованості «армією» досить ерудованої і досить екзальтованої пропаганди, підкорювати поведінку величезних мас людей, спробуємо ознайомитись з *психологічним механізмом* впливу *внутрішньо-психічного світу* диктатора на колективну психологію відповідних людських мас. Настільки, принаймні, наскільки в нас є така можливість. Орієнтуватись будемо на доступні для кожного можливості, коли йдеться про диктатора: на його поведінку, його твердження, його прийняття рішень, його уподобання та цінності. І, зрозуміло, на змісти його власної пам'яті. Бо в змістах пам'яті людини часто і ховається структура його цінностей. А цінності, в свою чергу, і є тим, що є рушієм психічних процесів в психіці будь-кого (Соловйов, Літвінова, 2022) З пам'яті і почнемо. Колись, декілька десятків років тому назад,

ще в ті часи, коли щойно музикальне супроводження гімну Радянського союзу стало музикальним супроводженням гімну Росії, а також в часи, коли російський диктатор ще цілком вважався демократом і прогресистом, одному з авторів цієї статті вдалось побачити в кінотеатрі перед фільмом кіножурнал з дуже цікавим змістом. Один з його фрагментів був таким: з трапу літака десь у закордонному аеропорті, підтягнуто і бадьоро, як завжди, спускається по килимовій доріжці гарно, навіть витончено, як завжди, вдягнений В. Путін. (Тут зразу ж, мимоходом, відмітимо, враховуючи його любов до гарного одягу, що людина, яка вміє і любить гарно вдягатись, із смаком, майже як на подіумі, демонструвати себе на камеру, з більшою ймовірністю любить життя та себе у цьому житті, зустрічається, як мінімум, набагато менше, аніж ця любов статистично зустрічається серед людей). У той момент, коли майбутній диктатор ступив на килимову доріжку вже на землі, грянув новий гімн Росії, що виконував оркестр. Йдучи повз почесного караулу Путін, геть не очікувано, пускає сльозу – чи то від гордості за Росію, чи за себе, чи то від любові чи до себе, чи до Росії. Чи то від деякої емоційної суміші цієї любові та цієї гордості і ще чогось, майже невловимого. Так здавалось тоді. Зараз здається, що то був початок надзвичайно роздутих *гордовитості* та *пихи*, тобто деформованого здатністю все оцінювати через власну упередженість самого себе *переживання самоті* (*sense of Self* (Clarkin, Yeomans, Kernberg 1999)). І тепер цей роздутий *sense of Self*, сформований майже на моно-цінності, що не допускає у свій *внутрішньо-психічний простір* аніякого ціннісного діалогу (але непогано здійснюючий усі когнітивні операції у рамках цієї моно-цінності), відкидаючи притаманні звичайній людині *переживання сумніву*, потрапивши на ґрунт російської трьохсотлітньої опричинни та общинного устрою буття, відважується на дії інфернального рівня.

Але нас тут цікавить, крім іншого, питання «Чи є психіка російського диктатора настільки унікальною, щоб вважатись достатньо «божевільною», а тож, і достатньо інфернальною?»

Такою, щоб *раціональне* та *ірраціональне* в структурі його мислення складала ту гримучу «гармонію», яка б дозволила йому, наприклад, в умовах, коли його любов до життя таки схилила б на користь його пристрасті до *нихи* та «*величі*», використати тактичне ядерне озброєння, яким він роками пугав світ? (Бо саме це робить його остаточно «інфернальним»). Тож, справа, звісно ж, не в його ядерних розмовах. Справа в тому, що в надрах *внутрішньо-психічного буття* цієї, не дуже освіченої (принаймні у розумінні рушіїв соціально-історичної процесуальності) людини, все ще можуть народжуватись майбутні картини політичних розкладів на Землі, які напругу впливають на життя мільйонів людей, у тому числі і українців. Тож, зважаючи на цю каузальну (причинну) спроможність *внутрішнього психічного світу* цієї людини на існування мільйонів людей, спробуємо трохи поміркувати про те, чим він є, його *внутрішньо-психічний світ*. Чи це є справжнім випадком психічного (принаймні, *ціннісного*) розладу? Чи це є м'якою акцентуацією, яка зачіпає, знову ж таки, лише *ціннісний спектр змістовності* цієї психіки, не зачіпаючи когнітивних здібностей? (Тут ми лише згадаємо те, що саме *суб'єктивна, упереджена природа* людської психіки є, одночасно, і проявом достатньо «інфернальних» людських ексцесів, і, з іншого боку, дивовижно людяних вчинків майже христова рівня, на кшталт вчиненого Янушем Корчаком під час другої світової війни).

Але, все ж таки, В. Путін є, одночасно, і звичайною людиною, яка також любить свого собаку (а здається, що він і насправді його любить). Може він насправді чогось боїться (принаймні заболіти COVID вже так точно). Може він також втомлюється, також сумнівається (хоча б у рамках тактичного рівня свого буття). Він, можливо, також, може бути щасливим (коли «взяв» Северодонецьк, наприклад), чи нещасливим (коли, наприклад, Северодонецьк знову став українським). Про що він мріє? Судячи з його висловів, дій та вчинків він може мріяти про владу, і, мабуть, тільки про неї. Бо саме від влади його «Я» має розпухати до відомого у психіатрії «грандіозного я». А це «грандіозне я», через соціальні інструменти комунікації

(передусім пропагандистські) та реальні імперські успіхи, збільшує так зване *колективне-ми* росіян. А це *колективне-ми*, у свою чергу, і є тим сурогатом щастя, яке запропонує імперія своєму народу. Індивідуальне ж, укорінене у свої власті первинні (біологічні та соціальні) цінності, у свою власно біографію, щастя росіян тут не є якоюсь помітною величиною у ієрархії його цінностей у його власній піраміді Маслоу. Та і взагалі, щастя росіян є, радше, «інструментом» маніпуляції масовою поведінкою. Бо диктатор є добре обізнаним, що вони, росіяни, мають бажати, аби бути так званим, як він каже, «жертвним народом», і робить все, щоб вони бажали саме того, що має не заважати йому бути тим, хто він є.

Скористаємось далі одною не складною, але такою, що непогано демонструє причетність психіки до функціонування соціальних управлінських взаємовідносин між людьми, у тому числі відносин, що можна назвати маніпулюванням одної людини іншою. Людину, яка управляє, тут можна порівняти, згадуючи усім відомий рисунок «віслюка з морквиною», з візницею, який сидить на візку керуючи віслюком, де візниця, спокушаючи віслюка морквиною, яку він тримає через вудочку перед мордою віслюка, змінює у *внутрішньо-психічному плані* віслюка діючу на даний момент *суб'єктивну цінність*, що діє у віслюковій психіці, на бажану візницею. Наприклад: віслюк декілька хвилин тому розстався з дуже приємною йому ослицею і це заважає йому бути ефективним «робітником», адже *спогад* спонукає його рухатись назад. Тож, морква, а вірніше бажання віслюком моркви, змінює напрям його мотивації. При чому, чим більшою є морква, тим більшу вагу він здатний тягнути). У цій метафорі в нас ще залишається одне цікаве питання: якщо людина, що управляє, – це візниця, то метафорою чого має бути тут морква? Звісно ж, морква тут має бути метафорою імперії, за «широку спину» якої має ховатись не здатне самостійно існувати у цьому бурхливому, череватому невизначеністю світі я-людини-маси. «Я», яке тільки в імперії може зануритись у жадане «колективне *ми*», де можна, розчинившись в общинності сумісного буття, відчутти себе могутнім, бути впевненим у

майбутньому, спокійно народжувати дітей, дивиться по вечорах по телевізору фільми, старіти та вмирати.

Тож, диктатор є дуже вправним «психологом», що вміє маніпулювати цінностями людей. Адже він знає, що *суб'єктивно функціонуючи в головах людей цінності*, незважаючи на їх «утаємничену» психічну причинну природу, якимсь «парадоксальним» чином можуть «приручати» величезні маси людей. Він також дуже добре знає, – вже як «психолог страху», а не як «психолог цінностей», – що там, де не допомагає маніпуляція цінностями, там, беззаперечно, допоможе *переживання страху*. Він в курсі, що страх дуже добре відбиває «зайві» цінності та бажання. Він знає, що більшість людей, які ще ані разу в житті не піддавалась тортурам, все рівно непогано уявляють собі, які саме відчуття вони мають отримати під впливом цих тортур. Звісно ж, іноді люди «схильні ламатися» від одного цього «видіння». Тож, цей «інструмент» соціального «будівництва», що проник у наше життя ще з часів шкуродерень Чингізхана та підвалів опричнини Івана Грозного, на теренах Росії вже знов, після часів Іосіфа Джугашвілі, запрацював на повну потугу.

Але, як переважно раціональна людина, диктатор має мріяти про владу виключно на континуумі його реальних, вже об'єктивно проявлених можливостей, які динамічно змінюються майже кожного дня (чи то в залежності від фронткових успіхів чи неуспіхів, чи то від мінливості політичних розкладів, чи ще чогось такого). Логіка середньостатистичного уявлення про «дійсну диктаторську психіку» підказує нам, що диктатор не бавиться мрійливими екскурсами у підвалини свого власного підсвідомого. Він не має «страждати» (?) від коливань власної суб'єктивності, від «зайвих» внутрішніх діалогів з самим собою. У тому числі і тих, що зачіпають цінності диктаторської повсякденності – наявність розкошів у самому широкому сенсі цього терміну, починаючи з відповідної їжі та палаців, і закінчуючи жінками (і тут йдеться, перед усім, про біологізований спектр його цінностей). А у якому контексті він усвідомлює себе як носія величезної влади? І тут, можливо, йдеться передусім, про найціннішу його цінність, що ангажує майже все

його внутрішньо-психічне, а тож, і зовнішнє, буття. Адже факт його настирного та безпринципного, здається, іноді на грані ризику та блефу (як у часи чеченських війн, що відбувались не в останню чергу, заради підняття власного рейтингу), а іноді продуманого до дрібниць, сходження по владних сходинах, не міг відбуватись без інтенсивної *внутрішньо-психічної роботи*. Та чи усвідомлював він свою владу як саму по собі цінність, чи тільки як «інструмент» отримання інших життєвих переваг – грошей, палаців, яхт, жінок, слави, можливості бути *пихатим* чи мати доступ до відчуття *горделивості*. Ну і, звісно ж, слави, яку можна вважати виключно чистою, без аніякого домішка гомеостатичної, біологізованої ангажованості, соціальною цінністю. Важко сказати, але і важко уявити, що це таке «влада» без усього того, що було щойно перелічено. Тут ми можемо згадати ще одну перевагу, яку надає влада людині – це свобода вибору (Шаповал, 2010), навіть у деякому сенсі «поза-межна» соціальна свобода.

Тут у нас виникає питання щодо його, російського диктатора, суто когнітивних, інтелектуальних здібностей. Адже, як на нас, він іноді «дозволяє собі» допускати кардинальні помилки. Серед них найбільш глобальна – це його неочікуваний для багатьох вибір для Росії на початку двохтисячних років майбутнього, яке зовсім не передбачало її демократизації та лібералізації. Бо здавалось, що лібералізована та демократизована Росія була майже приреченою на «імперську роль» у світі, але вже в економічному, політичному та культурному сенсі цього слова. Але єдине пояснення такого глобального розвороту подій може полягати в тому, що при прийнятті рішення в дію вступали вже не суто *когнітивні прояви психіки* майбутнього диктатора (бо усіляке майбутнє благополуччя Росії очима «двохтисячних років» було помітно майже всім «неозброєним оком»), а саме його власні цінності та пріоритети. І тут, ми масмо майже «гадати на кофейній гущі»: ця «помилка», з великою ймовірністю, може свідчити про його принципову відмову від демократичного шляху Росії на рубежі тисячоліть.

І тут нас знову чекає «гадання на кофейній гущі», розбавлене трохи «розпливчастим» знанням психоаналізу та життєвого досвіду. Авжеж, такий продуманий, аж до дрібниць, вибір людини (а у цієї людини у 2000 роки непродуманого вибору вже не могло бути) на користь «поганого варіанту», людини, чії когнітивні здібності, за нашою підозрою, були вже геть спотвореними її цінностями, не може вже нас анітрохи спантеличити. Адже, подумавши, ми здогадуємося, а навіщо диктатору спрямовувати своє життя до цілі, яка полягає в тому, щоб він став президентом демократичної країни. Він може, наприклад, подумати, «Ой, лишенько, та навіщо мені таке, – з усіма цими електоральними переконами, primaries, impeachments, parliaments та таким ін. Краще без цього усього – бо спокійніше, веселіше та надійніше. Набагато краще під світлом софітів весело проходити через позолочені, височезні, помпезні двері у кремлівському палаці. Краще промовляти «беззаперечні» промови. Краще у Геленджику, – з будуарами та пілонами, краще на яхті вздовж тропічного берегу». Нам здається, саме такий ціннісний перелом, саме таке переосмислення, саме таке самоусвідомлення трапилось у свідомості майбутнього диктатора. Хоча може і не зовсім такі. Не в тих психічних змістах, не в тих емоційних барвах, не за допомогою тої мови, яку він вважає лише діалектом російської мови. Але, він, цей ціннісний перелом, таки вніс значні корективи у ціннісну структуру майбутнього диктатора, ще більше укріпивши на вершині його *піраміди Маслоу* бажання (якщо не жаги) влади, та спрямувавши його у напрямку до його знаменитої мюнхенської промови 2007 року, присвяченої одно-полярності сучасної світової політики та його незадоволенню нею. Остаточний ціннісний перелом, який похоронив можливість демократії в черговій російській імперії на десятки років вперед.

Що ще нам може бути цікавим про можливий внутрішній світ диктатора? Він, таки будучи «психологом страху», як нам здається, не є здатним у рамках норми, чи хоч би у діапазоні акцентуації, відрізнити *об'єкт* від *суб'єкта*. Справа не в тому, що він не є привченим відчувати людину, яка цінує свободу як

«інструмент» свого буття. Ні, навпаки, він, має відчувати (і може відчуває) таку людину «майже на дух». (Були, звісно ж, і хиби, як з капітаном Глібом Карауловим, який роками працював в безпосередньому оточенні диктатора значний проміжок часу, і який у 2022 році організував свою втечу на Захід. Був промах з Альфредом Кохом, генеральним директором держхолдінгу «Газпром-Медіа».) Бо таке *тонке чуття* має бути атрибутом людини, що «працює» диктатором. Але, справа у тому, що, як і належить диктатору, він має довіряти не свободі людини, а здатності людини «бути продовженням «мене самого». Навіть, здається нам (тут ми можемо помилятися з ще більшою ймовірністю), що і свого собаку він має цінувати не за те, що він, собака, дозволяє собі іноді «приймати самостійні рішення», а за те, що він, собака, заглядаючи йому в очі, наперед знає, що потрібно зробити, щоб «їх стосунки» залишились безпроблемними. Диктатор не дуже полюбляє змінювати склад свого оточення. Навіть і тоді, коли хтось допускає майже рокову помилку (яку, наприклад, зробив міністр оборони Шойгу у 2022 році під час «бліцкригу» в Україні не попередивши його про неготовність військ) він рідко змінює невдачу. Адже в його ціннісному ціннику безперечна відданість дорожча за талант (тож, у цьому випадку, «діло» явно страждає від психоаналітичних вад «психолога», що «працює» з цінностями). Але тут можна і, навпаки, вбачати диктаторський талант диктатора, бо свобода (навіть іноді і своя власна) «завжди» черевата «зрадою».

Тож здається, що він, диктатор, все ж не є потойбічною інфернальною істотою, у самому що не є, найглибшому, метафізичному, тільки нераціонально зрозумілому, сенсі цього слова. Він не є нею не тільки тому, що ми вже, у наші просвітлені часи, не знаємо жодного інфернального, що має атрибути трансцендентності, світу. Але і, хоча б тому, що він, диктатор, сам по собі не має атрибутів остаточної інфернальності – чи то, всесилля, чи то містичної здатності гуляючи по воді точно та безкарно влучати у добро з лука, чи то причетності, хоч якимсь боком, до абсолютного зла, чи, принаймні, всевладдя. І, все ж таки, масштаби зла, які вже були скоєні цією

людиною, що викристалізувалась з віковичної російської «маси», її рішення, її, іноді майже інфернальні ідеологеми (на кшталт «українців як народу не існує»), її здатність конструювати ці ідеологеми, її рішучість перетинати границі «недозволеного» (рішучість, яка іноді, здається повільною і «раціонально – вивірено – передбачливою», що здійснюється через «проби та помилки», а іноді – ні), при нашій спробі раціонально подивитись на ці речі, зацікавлюють нас іншим питанням. А саме, питанням: Чого він сам, диктатор, будучи дотепним «психологом страху», боїться чи не боїться? І ми здогадуємось, що такого, що безперечно боїться навіть непересічна людина, а він не боїться, може і взагалі не існує. Хіба що він може не боятись Гаагського суду. Бо він непогано ознайомлений з умовами, в яких перебував у гаагській тюрмі Слободан Мілошевич, бувший сербський президент, що безпосередньо розв'язав геноцид на Балканах. Адже там, у цій гаагській «буцегарні», можна було і непогано попоїсти, і ефективні ліки отримати, і газети почитати, сидячи у стилі «нога на нозі» (Інтернетом об'єкт нашої зацікавленості не користується). Та, в кінці кінців, – і це тут є найголовнішим, – «Гаага» геть не має опції смертного вироку. Тож, навіть і тут, на фоні «Гааги», російський диктатор не може продемонструвати своєї «потойбічності», своєї мачистської бадьорості та здатності витримувати реальну можливість зустрічі із смертю «лоб-у-лоб». (У цей момент ми маємо усвідомлювати, що йдеться про людину, яка з легкістю посилає на смерть тисячі і тисячі своїх співвітчизників, яка публічно звертається до жінок з проханням більше рожати, хоча у нього майже на лобі написано, навіщо вони мають це робити.)

В кінці-кінців, міра «інферральності» диктатора нам є цікавою ще і тому, що саме ця міра може бути ефективним засобом регуляції стратегічної «гри» Заходу з російським диктатором. «Гри», в якій ця стратегія має регулюватись, у тому числі, в залежності від міри його здатності цінувати своє власне життя на шкалі «Повна готовність до застосування ядерної зброї – готовність лише на ядерний шантаж».

А чого ж російський диктатор боїться такого, що ми, майже з стовідсотковою впевненістю сказали б, що він цього боїться? Він може боятись (або поки що побоюватись) етнічних, чи просто справедливих, масштабних бунтів у імперії. (Адже він добре знає кінцевий підсумок лівійського диктатора Муаммара Каддафі. Російський диктатор точно бачив (?) знімки його скривавленого тіла після «народної помсти»). Тим не менш, оскільки диктатор, вже після муаммарівської трагедії, зміг спромогтися розв'язати декілька війн, ми маємо, таки, поставити плюс на користь його «інфернальності». Плюс, який має дещо скрасити його «сидіння за 10-метровим столом далеко *навпроти* французького президента Еммануеля Макрона під час переговорів. Але і тут ми натрапляємо на певну неоднозначність – Каддафі полишив життя заради «великою ідеї», а у випадку з Макроном, Путіним та 10-метровим столом диктатор міг «полишити життя», як кажуть російською «не за понюшку табака». Тож ми, у цьому випадку «монолітної психіки диктатора», таки, можемо знайти слабкі натяки на внутрішню конфліктність, пошуки внутрішніх балансів, кооперацію та противаги людських суб'єктивних упереджень та цінностей. *Цінностей*, які, на повірку, і є тими невагомими, фізично неіснуючими, але, тим не менш, здатними на спричинювання (каузальними) важелями, що діють у людських головах і змушують людей, інтегруючи накопичений ними досвід, породжувати вже реальні, фізично здійснювані, моторні, поведінкові, вчинкові, дії. Дії, які дозволяють людині «розумно», чи принаймні, біологічно або соціально доцільно, перевтілювати оточуючий її фізичний світ із стану «*небажаного теперішнього*» у стан «*бажаного майбутнього*». А російський диктатор і є тим дивовижним прикладом, який яскраво демонструє нам цю здатність людини через *власний внутрішньо-психічний світ*, через *причинність-зсередини-себе* (Соловійов, 2020), за власним вибором змінювати «світ на краще». І цей вільний вибір формується не де інде, а саме на континуумі власного досвіду, що є фіксованим в мозку, на якому, в свою чергу, і можна, через *власну суб'єктивність*, маніпулюючи фрагментами цього досвіду, змінювати оточую-

чий світ «на це краще». Шкода тільки, що «кращій світ» цієї людини не є деяким *ціннісним інтегралом*, який наближає нас до того, що у філософському дискурсі ще з часів Аристотеля та Платона називають *загальним благом*, а пізніше в історії – *загальнолюдськими цінностями*. «На краще» ж цієї людини, адже «на краще» завжди є результатом її суб'єктно-ціннісного вибору, тягне людство в котрий раз у ціннісні лещата «інфернальності».

Відчути «присмак» та технологічність «інфернальних» цінностей ми легко можемо через невеличку цитату одного з найпродуктивніших пропагандистів «руського миру» В. Соловйова. На одному з своїх шоу він промовляє зараз вже добре відоме: *«В европейском безвоенном существовании люди забыли главный постулат, что человек хищник, и что история человечества – это история войн. Мы себе напридумывали какого-то другого человека и человеческую природу, а жизнь нас возвращает к своему естеству. И становится понятным, что война является естественным состоянием человека, а мир нет»*. Здається, що виходячи з такої логіки, людство тільки і має займатися тим, що *сильні* будуть пожирати *слабких*. Але Соловйов, добре усвідомлюючи що він каже, при цьому не менш добре знає вихід з цієї інтелектуальної колізії. Вихід, про який не здогадуються споживачі його інтелектуальної праці. Він, Соловйов, знає, що у цьому випадку не буде такого, що усі сильні пожеруть усіх слабких. Тут усіх сильних виручить *переживання страху, яке має вирувати у психіках усіх слабких*, і яке відіб'є у них усі, притаманні їм цінності, скує думки. Адже страх підійме з архаїчних підкіркових глибин мозку людей інші «інфернальні психічні інструменти», інші суб'єктивні регулятори їх *внутрішньо-психічного буття – емоцій заздрості, патологічної тривоги, небажання відповідати за своє власне існування, боязні свободи, патологічної провини, підозрливості, ненависті, егоцентризму у його негативних, інфантильних проявах, патологічного стиду*. Коротше, увесь спектр імперського «психічного інструментарію». Тут, зразу ж, має «кинутись в очі» те, що цей перелік «інструментарію» архаїчного

внутрішньо-психічного буття людини аж ніяк не є остаточним, на усі часи, маркером психіки людей, які є «користувачами» такої «інфернальної психіки». Що в людському арсеналі бувають інші, більш сучасні, більш людяні «психічні інструменти» буття – власне бажання щастя, що не заперечує щастя іншого, свобода, воля, радість творчості, насолода від життя, постійне критичне усвідомлювання себе в світі.

Наша перша реакція на ідеологічно витончену фантазію Володимира Соловйова, заквашену на замовчуванні сутнісних особливостей людського існування та людської історії, полягає в тому, що людина проявляла себе часто геть явно протилежно тому, як він це собі уявляє. Тобто, людина проявляла себе як людина толерантна і любляча (це траплялось навіть і в архаїчні часи, на які киває Соловйов). При цьому людині є притаманним проявляти себе і як істоти, раціонально мислячій, яка усвідомлює, що в історії людства війни, як і, наприклад, епохи ренесансу та бароко, як рабовласницький лад, як, в кінці-кінців, мезозой, можуть, історично чи еволюційно, ізживати себе, передаючи естафету більш складному людському майбутньому. Динаміка змін є одним з атрибутивних проявів самої сутності людської соціальності. В кінці-кінців, одною з найбільш глибинних та суттєвіших властивостей інформаційної активності людського (саме людського) мозку, що функціонує за посередництвом психіки, його рушієм, є здатність людини перевілювати «не бажане теперішнє» у «бажане майбутнє». Іншими словами, за межами тексту Соловйова людина стає здатною еволюціонувати, здатною проявляти себе як творець чудових міст (таких, якими були Алеппо та Маріуполь), текстів, наповнених розумінням та сенсами. Людина перманентно створює комфортні машини, мобільні пристрої, Інтернет, витвори мистецтва, що дивують своєю досконалістю, які робить життя людства більш змістовним та різноманітним.

Нарешті, Володимиром Соловйовим не згадується ключовий факт здатності людини вільно створювати та вибирати свої власті цінності. І ось ця свобода вибору сучасною людиною своїх для-себе і зсередини-себе цінностей, стала, як кістка в

горлі, усіх тих, хто намагається втримати свої народи у тотальній безграмотності за допомогою розумових штампів, на кшталт «люди забыли главный постулат, что человек хищник». Тут, удосконалюючи В. Соловйова, можна говорити, що люди, ще не як не збагнуть, що вони, крім того, що вони хижаки, саме з цієї причини мають бути, одночасно, ще і жертвами. Бо на кожного знайдеться своя жертва. З цієї, видуманої круговерті насилля немає іншого виходу. Крім «його величності *страху*, який розставляє все по своїх місцях у рамках імперської, тоталітарної соціальності.

Тож, на останок, уточнюючи, відшліфовуючи наше уявлення про імперську, тоталітарну соціальність, ще про один, радше з області словесності, але у будь-якому випадку такий, що апелює до *внутрішньо-психічного буття* людини, факт. В російській культурі існує дуже цікаве прислів'я «на миру и смерть красна». Наші зусилля знайти щось подібне в українській мові дозволили знайти лише дуже незграбний (як нам здається) переклад на українську «у гурті й смерть не страшна» (Вирган, Пилинська, 1956). Цей (можливий) переклад, зроблений, судячи з усього, в 1959 році, явно виглядає калькою з вже більш автентичного «у гурті і куліш з кашею їться». Але, у цьому ж словнику російсько-українських сталих виразів (1959) ми знайшли інший, вже більш аутентичний українській мові вислів «*Чи пан чи пропав, двічі не вмирати*». Порівнюючи російське «на миру и смерть красна» та українське «*Чи пан чи пропав, двічі не вмирати*», кидається в очі, що перше з них нехтує людським життям ззовні його *буття-зсереди-себе*, «радісно розчиняючи» його в колективному «ми». Тоді як у другому випадку людина, яка опиналась в тисках необхідності вибирати між смертю та життям, знаходить, *сама-для-себе* і *сама-в-собі*, не дуже втішний, але ціннісно та когнітивно оброблений, імовірно усвідомлений, власний, *зсереди-себе*, аргумент на користь цього вибору.

***

Ми, задалегідь, ще починаючи роботу над цією публікацією, не дуже сподівались, що впораємося з описом *внутрішньо-психічного світу* російського диктатора з тою глибиною, яка б, хоч в якійсь мирі, наблизилась до кращих традицій соціально-психологічного аналізу. (Тут чудовим прикладом може бути соціально-психологічний аналіз, але з іншого приводу, зроблений в двох чудових книжках Еріха Фромма «Мати або Бути» та «Втеча від свободи», які провокували та «змушували» післявоєнну Європу ставати більш людяною, що власно кажучи, відбулося в наші часи). Та, признаємось, що вже під час перших розмірковувань, перших намагань отримати відповідну інформацію, в нас з'явилась більш відчутна невпевненість щодо досягнення бажаного. Крім цього, психосоціальний аналіз, не є, м'яко кажучи, сильною стороною наших професійних здібностей. Але головна складність полягала в тому, що один з основних об'єктів цього дослідження, а саме, *внутрішньо-психічний світ* російського диктатора, був, і є зараз, дуже «закритим» і не проінтерпретованим часом та історією. Тож, можливості вірної оцінки його внутрішнього світу мали спиратись тільки на об'єктивність його висловів, рішень та дій, але ніяк на інтерпретації та концептуальні оцінки вже здійсненої психо-соціальної аналітики. Саме з цієї причини стилістика цього тексту була вибрана такою, що дозволяла інтерпретувати факти та відповідні соціальні явища у рамках досить широкого діапазону між двома фундаментальними модусами людського буття – об'єктивністю та суб'єктивністю.

Але тоді чому ми, таки, зважились на цю публікацію? На це є причина, яка полягає в тому, що, все ж таки, зроблений тут психо-соціальний аналіз в певній мірі таки задовольнив нашу потребу в тому, щоб зняти надмірний флер архаїчної *інфернальності* з цієї, – і це вже очевидно, – історичної постаті, застосовуючи ті інструменти аналізу, які вже були можливими у рамках «інфернального» (в лапках!), тобто раціонального, погляду на *проблему зла* як соціального феномену. І ми з'ясували, що *зло* (як, доречі, і *добро*) не є аніякою містичною трансцендентною кантіанською річчю в собі, принципово закри-

тою для пізнання. Що *зло* (знову ж таки, як і *добро*) існує тільки там, де живі істоти, в першу чергу істоти, що є здатними до самоусвідомлення, мають змогу суб'єктивно (тобто на шкалі «“абсолютно” погане – “абсолютно” добре») оцінювати усе що завгодно. Звісно ж, саме людині тут і «карти в руки». І в якості найбільш «інфернальної істоти» на Землі (а може бути, і в усьому Всесвіті). І в якості тієї однієї-єдиної живої істоти, яка, маючи змогу, саме через *здатність суб'єктивного оцінювання у своєму власному внутрішньо-психічному світі*, вільно маніпулюючи власним накопиченим досвідом (Соловійов, Літвінова, 2022), вільно змінюючи власні цінності, за власним бажанням позбуватись свого власного зла. Зла, яке за великим рахунком, в силу суб'єктивної, упередженої природи людини, від неї ж і виходить. Тож, *зло* є проявом саме психічної активності самої людини, її нездатності знаходити *в-середині-самої-себе* відповідні ступені свободи власного мислення та, звідси, власної дії.

До того ж, ми, усвідомлюючи наявність надсильного і взаємоспрямованого причинного зв'язку між *внутрішньо-психічним світом* диктатора, його «*грандіозним я*» і *колективною свідомістю, колективним «ми»*, та враховуючи в них наявність в них великої долі *архетипів несвідомого психічного*, вважаємо за необхідне остаточно уточнити тут поняття «інфернальності» у порівнянні з інфернальністю архаїчного штибу. Усі, без виключення, факти, на які ми тут спирались, так чи інакше, свідчать про те, що обидві ці інтерпретації феномена «інфернальності» (але в більшій мірі «інфернальність», якою ми описуємо саме сучасність) не обмежуються лише «простим злом», що коїть насилля та фізичний біль. Іншими надважливими узагальненими характеристиками інфернальності як такої є цинічний, неприхований, навіть демонстративний, відказ від надбань людського етичного досвіду, є опора на тотальне спотворення історії. Адже тільки так, спотворивши *внутрішньо-психічний світ пересічної людини*, можна користувачам такої «інфернальності» втримувати владу у своїх руках. Але, повторимо у котрий вже раз, у основі всіх цих негараздів людського

буття лежить наша спроможність суб'єктивно оцінювати усе лише фундууючись на «моїх» цінностях, цінностях, які є ангажованими «архаїчними» біологічними, «гомеостатичними» потребами, що беруть свій початок в підкіркових структурах «мого» мозку, який в англійській літературі часто називають *Reptile Brain*. Ну, і, звісно ж, фундаментальною цінністю сучасного людського буття залишається *влада*, яка в наші часи вже є не сильно пов'язаною з гомеостатичними, біологізованими потягами, але в якій, в сучасних умовах заграли нові, вже суто соціальні, але онтологічно *психічні* ціннісні відтінки та «інструменти буття» – *тиха, гордовитість, жадібність, підлість, ставлення до ІНШОГО як до об'єкта (який не має внутрішньо-психічного плану свого існування), заздрість, брехня, жорстокість (не як прояв поведінки, а як психічний феномен), відсутність емпатії*. Перелічені зараз *психічні феномени*, будучи нефізичними (психічними) причинами нашої людської, фізично здійснюваної поведінки (Соловійов, Літвінова, 2022), все ще і в наші, чи то благословенні, чи то прокляті часи, обумовлюють у світі людей існування інфернальності у масштабі, що аніяк не відповідає запитам сучасності.

Постскрипту⁶. Щойно подивився інтерв'ю Путіна, дане ним американському журналісту праворадикальних політичних поглядів Такеру Карлсону (Tucker Carlson) в умовах, в яких російський диктатор давненько не бував, маючи на увазі майже абсолютну передбачуваність питань, які йому задають останнього часу. Він, диктатор, здався мені у його 70 з гаком, все ще в непоганій формі на фоні постійних Інтернет-натяків на його різноманітні хвороби. Але дуже вже помітне було його бажання (може це мені тільки здалося на фоні його інтерв'ю, що він дав його тижневику Financial Time в 2019 році) сподобатись англійському слухачеві. Адже через цей інформаційний канал у

---

⁶ Постскрипту через збіг у часі інтерв'ю, про яке йдеться в ньому, та останньої можливості здати статтю в редакцію вчасно був написаний одним з авторів статті, а саме, Соловійовим О. На узгодження постскриптуму зі співавторкою О. Літвіноюю вже не вистачало часу.

нього з'явилась рідка можливість повпливати на ціннісні пріоритети західних електоральних уподобань. Багатенько було і жалоб на Захід, який його постійно «обманює» (що лише додало «зайвого» відтінку його «інфернальності», хоча про тисячі жертв війни у інтерв'ю майже не йшлося). В цілому диктатор передбачувано не змінив ані своїх поглядів, ані засобів їх відстоювання. Вищим когнітивним пілотажем цієї людини все ще залишається його вміння не моргнув оком «спотворювати» факти, картину світу та людської спільноти в цьому світі, аби перетворювати своє «небажане теперішнє» у своє «бажане майбутнє». Коротше, феєричної здатності ціннісно змінюватись диктатор не продемонстрував. «Благо», що і Такер Карлсон майже не наполягав говорити про щось нове і цікаве. Хіба що на початку інтерв'ю «схопив диктатора за руку», вказавши, що промовлене ним заперечується його ж власною цитатою.

Список використаних джерел

- Александров Ю. В. Поняття страху в психології. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. 2021. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e6a2c526-2833-4a54-b10e-985fe04d3f4a/content> (дата звернення 04.02.2024 р.)
- Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів. URL: <http://stalivyrazy.org.ua/everyfile2.php?transfer=folders/ka/krasnyj> . (дата звернення 21.01.2024 р.)
- Каспарук В. Невивчені уроки розпаду СРСР: Путін перетворив Росію на «Імперію страху». 04 листопада, 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29581423.html> (дата звернення 18.01.2024 р.)
- Найман А. Ессе. «Мандельштам и Сталин». URL: <https://arzamas.academy/mag/289-mandelstam> (дата звернення 08.01.2024 р.)
- Соловійов О. В. Чи вже існує загальна теорія мозку, або яким чином феномен інформації пояснює mind-body, свободу вибору та причинність-зсередини-себе. *Філософська думка*. 2020. № 6. С. 58–77. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.058>

- Соловійов О. В. До загальної теорії мозку: чому фізично функціонуючі нейронні мережі «парадоксально» переробляють інформацію біологічно та соціально доцільно. *Мозок, культура, особистість* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, 23-24 листопада 2023 р. Київ, 2023. С. 106–111.
- Соловійов О. В., Літвінова О. В. Психічне оркеструє інформаційну активність мозку: від фізичного існування до психічно здійснюваного буття *Психологія і особистість*. 2022. № 2(22). С. 41–85.
- Шаповал В. Трансцендентальні горизонти свободи. Київ : Парапан, 2010. 312 с.
- Ashby R. An Introduction to Cybernetics. London : Chapman & Hall LTD, 1956.
- Clarkin J. F., Yeomans, F. E., Kernberg O. F. Psychotherapy for Borderline Personality. New York : J. Wiley and Sons, 1999.
- Soloviov O. Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences. *Neurophysiology*. 2015. № 5. С. 419–431. URL: <https://doi:10.1007/s11062-016-9550-5>

References

- Aleksandrov, Yu. V. (2021). Poniattia strakhu v psykholohii [The concept of fear in psychology]. In *Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinnoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy [Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]*. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e6a2c526-2833-4a54-b10e-985fe04d3f4a/content> [in Ukrainian].
- Ashby, R. (1956). *An Introduction to Cybernetics*. London: Chapman & Hall LTD.
- Clarkin, J. F., Yeomans, F. E., & Kernberg, O. F. (1999). *Psychotherapy for Borderline Personality*. New York: J. Wiley and Sons.
- Kasparuk, V. (2018). *Nevyvcheni uroky rozpadu SRSR: Putin peretvoryv Rosiiu na «Imperiiu strakhu» [Unlearned lessons of the collapse of the USSR: Putin turned Russia into an "Empire of fear"]*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29581423.html>

- Naiman, A. (2016). *Esse. Mandelshtam y Stalyn [Essay. "Mandelstam and Stalin"]*. Retrieved from <https://arzamas.academy/mag/289-mandelstam> [in Russian].
- Shapoval, V. (2010). *Transsendentalni horyzonty svobody [Transcendental horizons of freedom]*. Kyiv: Parapan [in Ukrainian].
- Soloviov, O. V. (2020). Chy vzhe isnuie zahalna teoriia mozku, abo Yakym chynom fenomen informatsii poiasniue Mind-Body Problem, svobodu vyboru ta prychynnist-z-seredyny-sebe [Does General Theory of the Brain Already Exist, or How the Phenomenon of Information Explains the Mind-Body-Problem, Freedom of Choice, and Causality-from-Within-Self]. *Filosofska dumka [Philosophical thought]*, 6, 58-77. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.058> [in Ukrainian].
- Soloviov, O. V. (2023). Do zahalnoi teorii mozku: chomu fizychno funktsionuiuchi neironni merezhi «paradoksalno» pererobliaut informatsiiu biolohichno ta sotsialno dotsilno [Toward a general theory of the brain: why physically functioning neural networks "paradoxically" process information in a biologically and socially appropriate way]. In *Mozok, kultura, osobystist [Brain, culture, personality]: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu* (pp. 106-111). Kyiv [in Ukrainian].
- Soloviov, O. V., & Litvinova, O. V. (2022). Psykhichne orkestruie informatsiiu aktyvnist mozku: vid fizychnoho isnuvannia do psykhichno zdiisniuvanoho buttia [The psychic orchestrates the information activity of the brain: from physical existence to mentally realized being]. *Psykhohiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2 (22), 41-85 [in Ukrainian].
- Soloviov, O. (2015). Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences. *Neurophysiology*, 5, 419-431. Retrieved from <https://doi:10.1007/s11062-016-9550-5>
- Vyrhan, I., & Pylynska, M. *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk stalykh vyraziv [Russian-Ukrainian Dictionary of Fixed Expressions]*. Retrieved from <http://stalivyrazy.org.ua/everyfile2.php?transfer=folders/ka/krasnyj> [in Ukrainian].

Soloviov O. V., Litvinova O. V.
**“FEAR PSYCHOLOGISTS” AND THE “INFERNALITY” OF
AUTOCRATICAL SOCIETY: PSYCHOANALYSIS OF ONE
ACCENTUATION**

This article is, due to its purpose and its context, which goes beyond psychological problems, although it is based on it, written rather in the style of an essay. This made it possible to describe the phenomenon of “psychologists of fear” and to point out its psycho-social nature, although not with the necessary scrupulousness. The phenomenon of the “psychologist of fear” is considered against the background of modern sociality, which allows us to consider the close, if not to say, inextricable, functional (causal) connection between, on the one hand, the inner-psychic world of a dictator who gains power through a distorted electoral procedure, and, on the other hand, by the subconscious, archetypal, biologically engaged psyche of the “man of the masses”.

It is shown that this interpersonal, functional inseparability of the “grand I” of the dictator and the “collective WE” of the human mass is based, including, and not least, on the archetypes of evil, which in the modern “infernal culture” can be openly imposed, philosophical legitimized in totalitarian societies. The mental “toolkit” is listed, thanks to which the psycho-social phenomenon of evil functions within individual psyches and is integrated into the social phenomenon. It is pointed out the ontological foundations of the phenomenon of evil, which is based on the fundamental ability of a person to subjectively evaluate anything (Soloviov, 2015) and, guided by this evaluation, through his motor (muscular) acts, translate the contents of the individual psyche into the information content of sociality.

Key words: *“psychologist of fear”, dictator, ability to subjectively evaluate, “man of the masses”, evil, power, infernality, “infernality”, inner-psychic world of a person.*

Стаття надійшла до редакції 11.02.2024 р., прорецензована 13.02.2024 р.,
прийнята до друку 15.02.2024 р.

УДК 159.9

© Н. А. Буняк, 2024

orcid.org/0000-0002-1129-6623

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298770>

БУНЯК Надія Андроніківна

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету (м. Тернопіль)

ВЗІРЕЦЬ ЗДОРОВОЇ МОЛОДІ СЬОГОДЕННЯ

Дефініція поняття здоров'я, проблема надання йому викінченості – одна з опорних для роду людського, яка існувала, існує й існуватиме, на наш погляд, завжди. Саме через те, завжди буде потреба перегляду питання взірця здорової особистості сьогодення, бо повноцінно насолоджуватись життям можливо лише за умови цілковитого здоров'я.

Автор статті наголошує, що відтворити геть усі, відомі науковцям на сьогодні, визначення поняття здоров'я є вельми непросто, тому їх згруповано, визначено думки (погляди чи підходи), що є підставою для трактування терміну та вказана відмінність у їхньому змісті.

У статті означено складові медичної, фізичної, психічної, соціальної, душевної компонент у структурі стану здоров'я особистості.

На думку автора публікації, здоровою може вважатися та особистість, у якої немає недуг, хворобливого стану чи хворобливих змін та фізичних вад, яка розвинена гармонійно фізично та розумово, добре адаптована до фізичного та соціального довкілля, цілком реалізує свої фізичні та розумові здібності, здатна при звичаюватися до змін лише тоді, коли вони не виступають за межі норми, і робить свій внесок, сумірний із здібностями, у добробут громади.

Автор вказує: те, яка саме із складових узагальненого нами поняття здоров'я відіграє основоположну роль, а яка неголовну, залежить від кожної окремої особистості, адже лише людина відповідальна за власне здоров'я, спосіб життя, добробут, лад чи плутанину у душі попри те, зазначає, що нині спостерігаємо стійкий нахил щодо погіршення стану здоров'я, тому слід більше зважати на

медичну компоненту у структурі стану здоров'я молоді особистості, що здобуває вищу освіту.

Ключові слова: *молодь, здоров'я, поняття здоров'я, медичне здоров'я, фізичне здоров'я, психічне здоров'я, душевне здоров'я, соціальне здоров'я, норма, патологія.*

Постановка проблеми. Загальновідомим нині є той факт, що змістовність життя людини залежить саме від здоров'я. Значущість життя, безперечно, єдина умова для існування кожної окремої особистості, а повноцінно насолоджуватись життям можливо лише за умови цілковитого здоров'я, саме тому цікавість до цієї тематики безупинно зростає.

Прояснення змісту та таких несхожих поглядів на поняття здоров'я ми знайшли у працях І. І. Брехмана – здоров'я – це не відсутність недуги, а фізична, соціальна і психологічна злагожденість особистості, доброзичливі стосунки з довколишніми, із довкіллям та собою; В. П. Петренка – здоров'я – це стан своєрідного балансу між можливостями адаптації (потенціал здоров'я) особистості до умов довкілля, що безупинно змінюються; Т. Ф. Акбашева – здоров'я характеризується запасом життєвих сил особистості, що завдаються довкіллям, втілюються нею (особистістю), або ж ні; М. М. Амосова – ключова роль належить ставленню до власного здоров'я, моральності, рівню розвитку свідомості, осмисленості життя й культури.

Експерти Всесвітньої організації охорони здоров'я окреслюють здоров'я як повну відсутність психічних і фізичних вад, а також абсолютний фізичний, духовний та соціальний добробут. Здоров'я, власне як поняття, ідентифікується зі здатністю особистості досягнути всіляких своїх вичерпних фізичних, психічних і соціальних можливостей, що відповідають також і на зміни довкілля (Фірсова, 2010).

Огляд змісту та поглядів на поняття здоров'я засвідчує складність і різноманітність його у своєму прояві, проте не означає усієї повноти складових фізичної, психічної, медичної, соціальної, душевної компонент у структурі стану здоров'я особистості та не розмежує «норми» і «патології» їх, ми ж розглянемо це поняття у значно ширшому баченні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дефініція поняття здоров'я, проблема надання йому викінченості – одна з опорних для роду людського, яка існувала, існує й існуватиме, на наш погляд, завжди. Саме через те, завжди буде потреба перегляду питання взірця здорової особистості сьогодення, пошуку найефективніших оздоровчих систем та процедур, вдосконалення технологій, що зберігають здоров'я.

Відтворити геть усі, що відомі науковцям на сьогодні, визначення поняття здоров'я є вельми непросто, тому розумно буде, на нашу думку, згрупувати їх, встановити відмінність змісту підходів до цього поняття.

Перший варто означити як такий, що скерований на застосування терміну здоров'я винятково лише цариною змін форм та функцій організму, що визначаються антропометричними показниками: зріст, маса тіла, обхват різних ділянок тіла, життєва ємність легень (ЖСЛ), пропорційність частин тіла, станова сила, результатами тестів з основних фізичних якостей – сили, витривалості, спритності, швидко-силових, гнучкості та комплексом фізіологічних реакцій серцево-судинної, дихальної, нервової систем, фізіологічних процесів організму у відповідь на емоційні, фізичні чи інші події, що взаємозалежні і можуть впливати на психічний стан, зумовлювати зниження рівня працездатності.

Отже, до першого підходу слід зарахувати визначення поняття здоров'я, що, в загальному, враховують сферу, якою виявляється здоров'я – фізична, психічна, медична, соціальна чи душевна.

Друга думка, що лежить в основі трактування терміну здоров'я загострює увагу на особистих відчуттях людини, на характеристиці свого стану згідно з умовами довкілля та вимогами громади.

Здоров'я означається як гармонійне поєднання фізичного, психологічного стану та самопочуття особистості як справжнього члена громади. Стверджується, що соціальна та психологічна гармонія індивіда, доброзичливі стосунки з іншими людьми, із природою та собою формують поняття здоров'я.

Цікавість викликає саме третій, останній, підхід, в якому перевагою для формування здоров'я є самореалізація особистості, вміння брати відповідальність, свідомо керувати власними вчинками, що, в свою чергу, сприяє якнайшвидшому досягненню життєвої мети.

Попри відмінності в трактуванні, більшість науковців єдині в тому, що здоров'я змінне поняття, а стан його здатен змінюватися під дією низки індивідуальних чи довколишніх чинників (Коцан, Ложкін, Мушкевич, 2011; Цимбалюк, 2016; Савчук, Бакіко, Ковальчук, Савчук, 2018).

Формулювання ідей статті:

а) розкрити значення здоров'я, як єдиної умови для повноцінного існування особистості;

б) виявити труднощі у розмежуванні «норми» і «патології» психічної компоненти у структурі стану здоров'я особистості;

в) показати важливість врахування медичної компоненти у структурі стану здоров'я молоді, що опановують спеціальності у вищих навчальних закладах України.

Формулювання цілей статті:

а) виконати теоретичний аналіз фізичної, психічної, медичної, соціальної, душевної компонент у структурі стану здоров'я особистості;

б) означити складові фізичної, психічної, медичної, соціальної, душевної компонент у структурі стану здоров'я особистості;

в) схарактеризувати поняття «норми» компонент, що складають структуру стану здоров'я особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визнає, що здоров'я – «складний феномен глобального значення, явище унітарного характеру, динамічне, яке, до того ж, постійно взаємодіє з довколишнім фізичним і соціальним середовищем».

Згідно з тим, що вказано вище, вважається, що серед чинників, від яких залежить здоров'я молодої людини, біля 20-22% займають екологічні та соціальні, 20-22% – спадковість та розлади генетичні; 8-10% – розвиток медицини та якість

медичного обслуговування; 50% – належать способу життя особистості та її ставленню до власного здоров'я (Гаркуша, 2013).

Сукупність питань, що пов'язані із збереженням здоров'я молоді є довгостроковим, послідовним та конструктивним завданням нашої держави, особливо з огляду на несприятливу ситуацію, спровоковану, насамперед, збройною агресією та введенням воєнного стану, яка має місце в нашій країні, що зробила особистість вразливою перед цими потужними стресовими факторами та понівечила тисячі людських доль.

Однак, варто наголосити й на наступному: у Законі України «Про освіту» від 02.07.2023 № 2145-VIII (статус: чинний) статті 28 вказано – громадське самоврядування в закладі освіти – це право учасників освітнього процесу як безпосередньо, так і через органи громадського самоврядування колективно вирішувати питання організації та забезпечення освітнього процесу в закладі освіти..., організації дозвілля та оздоровлення, брати участь у громадському нагляді (контролі) та в управлінні закладом освіти у межах повноважень, визначених законом та установчими документами закладу освіти.

Іншими словами, згідно з інформацією, що означена, заклад вищої освіти має право вирішувати питання організації та забезпечення освітнього процесу в закладі освіти... у межах повноважень, визначених законом та установчими документами закладу освіти, а отже вносити зміни у навчальні плани, які стосуються навчальних предметів, що пропонуються для вивчення, тривалості їх вивчення, форм контролю тощо.

Нині вся увага звернена на сприяння розвитку масового спорту та фізкультури, створення доступної інфраструктури за місцем проживання та дозвілля, але фізичне виховання – це засіб формування усесторонньо розвиненої особистості, покращення фізичного стану разом із осяганням знань у обраній професії, ось чому за час навчання молодій людині дуже потрібно також удосконалити можливості власного організму, дотримуватись здорового способу життя тощо.

Якщо розглядати фізичний розвиток молоді в Україні, то він є, м'яко кажучи, не оптимальним. Опитування, що проведене нами, демонструє – з віком (18-24 роки) частка молодих людей, які займаються фізичним вихованням, різко зменшується. На нині маємо таку ситуацію: ранкова зарядка, заняття фізкультурою та спортом, загартування власного організму поки що не стали життєвою необхідністю чи звичкою українських юнаків і дівчат. Загалом, серед молоді, що згодилася пройти анкетування, про те, що робить щоденну ранкову зарядку не наголосив ані один, однак 40% опитаних займаються спортивною ходьбою, 13,3% – відвідують тренажерний зал; по 6,67%, відповідно, займаються настільним тенісом, волейболом, художньою гімнастикою, спортивними танцями, боксом та боротьбою дзюдо.

Чим пояснити отриманий результат? Вважаємо, насамперед тим, що не завжди є відповідні умови для проведення занять за обраними видами рухової активності (чи навіть занять за обраними видами спорту). Далі, заклади не завжди доступні, особливо для молоді (оскільки працюють на комерційній основі). Водночас, фізична активність, активний спосіб життя, мають важливе значення у збереженні здоров'я молоді особистості.

Розглядаючи медичну компоненту у структурі стану здоров'я молоді, що опановують спеціальності у вищих навчальних закладах України, слід констатувати, що офіційна статистика вказує нині на стійкий нахил щодо погіршення стану здоров'я, до того ж у системі освіти (це стосується закладів усіх рівнів акредитації) відмінено щорічні обстеження стану здоров'я, які проводились з метою виявити хронічні недуги.

Отож, зверніть увагу на ситуацію сьогодні: серед молоді, що згодилася пройти анкетування, 46,4% з тривалим та хронічним типом перебігу недуг, серед них перше місце належить захворюванням шлунково-кишкового тракту – 34,6% опитаних; друге місце – хворобам нервової системи – 26,9% опитаних; захворювання ендокринної системи виявлені у 23,07% молодих людей; проблеми з зором спостерігалися у 11,5 % осіб, а серцево-судинна патологія – у 3,93% респондентів. Найважли-

віше те, що у 7,69% осіб, що пройшли анкетування, спостерігалася хронічна поєднана патологія нервової, легеневої систем, та опорно-рухового апарату.

Для повноти висвітлення питання, варто зазначити, що медичну компоненту здоров'я особистості, окрім хронічних недуг, формують безліч інших чинників, таких як от: народження здорових нащадків, що, в свою чергу, залежно від здоров'я батьків, умов перебігу вагітності і пологів, розгалуження та досяжності медико-генетичних консультацій тощо; спосіб життя особистості, що, в свою чергу, залежно від збалансованості харчування, наявності чи відсутності шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю) тощо; стан довкілля, що, в свою чергу, залежно від допустимих рівнів концентрації фізичних та хімічних факторів (температури повітря, шуму, вібрації, рівня освітлення, наявності домішок газу в повітрі).

Автор хотів би зауважити на тому, що на даний час в Україні спостерігається не вигідна тенденція щодо зростання кількості осіб з особливими освітніми потребами, а це, в свою чергу, загострило проблему їх освіти, адже повноцінне існування людини неможливе без якісної освіти. Для того, щоб сприяти повноцінному звершенню особи-інваліда, необхідна така система освіти, в якій впроваджено навчання незалежно від групи здоров'я на засадах рівноправності (Буняк, 2022).

Серед осіб, що опитані нами, 19.2 % мають третю групу інвалідності, а 3,84% – другу. Важливо, що згідно Закону України «Про вищу освіту» від 28.05.2023 № 1556-VII (статус: чинний) статті 44 особи з інвалідністю мають право на вступ до вищого навчального закладу за квотою, а це означає, що вони здобувають освіту державним коштом.

Про значимість психічного здоров'я для гармонійного особистісного зростання свідчить той факт, що проблема психічного здоров'я значиться структурним компонентом теорії особистості, бо це вагоме питання виконання функцій зрілої особистості, психологічного портрету здорової людини, складових частин психологічного добробуту та унікальних критеріїв психічного здоров'я.

На сьогодні відомі такі позитивні компоненти, що визначають психічне здоров'я: осмислення та відчуття сталості, незмінності власного фізичного та психічного *Я*; критичність до себе, прикладених психічних зусиль та результатів цього; відповідність психічних реакцій до сили чи частоти впливів довкілля, обставин чи ситуацій; здатність керувати поведінкою згідно норм соціуму, правил та законів; здатність планувати та реалізувати плани; здатність змінювати стиль поведінки разом зі зміною обставин чи ситуацій; відкритість для внутрішнього чи довколишнього світу; довіра до свого досвіду; зрілість особистості, що виражається в самоконтролі розуму, емоцій і вчинків.

Отже, психічне здоров'я – це стан, повноцінної психічної діяльності людини, що забезпечує саморегуляцію психофізіологічних функцій організму і самоздійснення особистості в громаді.

Важливо, що коли психічне здоров'я стосується механізмів, то психологічне охоплює значимі властивості цінностей, мотивацій, переконань людини, а також духовність (Буняк, 2023).

Поняття норми психічної, на наш розсуд, це можливість відповідної діяльності людини не лише у буденних, але і в надзвичайних умовах (природних, громадських) тощо.

Проте, заради повного аналізу питання, яке ми розглядаємо, слід вказати – є науковці, котрі вважають, що цілком нормальних людей взагалі немає, кожна людина є відхилення від норми. Нездорові відносини між людьми нормальні тому, що така природа людини, а люди, які хворі психічно, розглядаються як жертви «шкідливого» соціуму.

Визначальним між нормою і патологією є здатність до зосередження уваги, утримання інформації в пам'яті, логічного мислення, орієнтації в просторі і часі.

На сьогодні немає цілком доказової відповіді щодо питання загальних критеріїв норми психічного здоров'я особистості, є лише погляди, що повертають нас до патології (коли не хвора, то здорова) чи до статистики (коли така як усі, то нормальна), чи

до властивостей пристосування до ситуації, обставин (здорова, коли здатна швидко пристосовуватись), чи до культури поведінки (здорова, коли сформовані соціально значущі якості особистості, а щоденні вчинки визначаються нормами етики, моралі, естетики).

Науковці також пояснюють, що здоров'я ще й соціальна категорія, бо звершення індивідом власних соціальних функцій можливо трактувати як прояв здоров'я. При цьому спостерігається пряма залежність – чим вищою є здатність особистості реалізувати свої соціальні функції, тим вищий рівень її здоров'я (Сидорченко, 2010).

Соціальне здоров'я характеризується так само через адекватне сприймання дійсності, цікавість до довкілля, спрямованість на корисну для загалу працю, альтруїзм, емпатію, відповідальність тощо.

Цікавим є той факт, що інвалідність теж можна зарахувати до категорії соціального здоров'я, коли вважати, що соціальне це тільки (чи лише) необхідність соціальної допомоги через несамостійність осіб з особливими потребами.

Правда в тому, що не лише держава чи соціальні організації мають вишукувати та вибудовувати стратегії допомоги людям, які втратили працездатність і через це «нездатні віднайти себе в соціумі», але й сім'ї, де є рідні з особливими освітніми потребами.

Насамкінець, душевне (духовне) здоров'я ми розуміємо як форму вияву моральних ресурсів, спрямованих на доброзичливість, співучасть та безкорисливість, ознаку сили, бадьорості, втіхи життям (коли всі бажання і потреби виконані), особистість не мучиться болем та не хворіє неприязно.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Як підсумок з усього, що розглянуто нами у статті, здоровою може вважатися та особистість, у якій немає недуг, хворобливого стану чи хворобливих змін та фізичних вад, яка розвинена гармонійно фізично та розумово, добре адаптована до фізичного та соціального довкілля, цілком реалізує свої фізичні та розумові здібності, здатна при звичаюватися до змін лише тоді,

коли вони не виступають за межі норми, і робить свій внесок, сумірний із здібностями, у добробут громади.

Що саме із складових поняття здоров'я, яке узагальнене нами, відіграє основоположну роль, а що неголовну, залежить від кожної окремої особистості, адже лише людина відповідальна за власне здоров'я, спосіб життя, добробут, лад чи плутанину у душі, попри те ми вважаємо слід наголосити ось на чому – нині спостерігається стійкий нахил щодо погіршення стану здоров'я, тому слід більше зважати на медичну компоненту у структурі стану здоров'я молоді особистості, що здобуває вищу освіту. Позаяк, саме система освіти є найважливішим носієм здобування знань та управління здоров'ям, що має значний (чи навіть особливий) вплив на процес його формування.

Список використаних джерел

- Буняк Н. А. Психічне здоров'я молоді України: реалії сучасності. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності* : VI Міжнар. наук.-практ. конф., ТОКІШПО 05-06 жовтня 2023 р. Тернопіль, 2023. С. 41–42.
- Буняк Н. А. Психологічна експертиза інклюзивного освітнього середовища: теоретичний аналіз. *Психологія і особистість*. 2022. № 1(21). С. 9–20.
- Гаркуша С. В. Характеристика стану здоров'я сучасної учнівської та студентської молоді в Україні. *Вісник ЧНПУ*. 2013. Вип. 107, т. 1. С. 92–95.
- Закон України «Про освіту» від 02.07.2023 № 2145-VIII (Статус: чинний)   Стаття   28.   URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Закон України «Про вищу освіту» від 28.05.2023 № 1556-VII (Статус: чинний)   Стаття   44.   URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
- Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2011. 430 с.
- Савчук П., Бакіко І., Ковальчук В., Савчук С. Здоров'я та здоровий спосіб життя людини: погляди, думки, висновки. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2018. № 1 (41). С. 11–17.

- Сидорченко К. М. Категорія «здоров'я»: загальні поняття та методи оцінки у фізичному вихованні у загальноосвітніх навчальних закладах. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 9. С. 90–92.
- Фірсова О. Ю. Вплив стану психічного здоров'я студентів у період навчання у ВНЗ на реалізацію їх особистості. *Наука і освіта*. 2010. № 3. С. 131–137.
- Цимбалюк С. Сучасні підходи до характеристики терміну здоров'я. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. *Збірник наукових праць Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 4 (36). С. 88–94.

References

- Buniak, N. A. (2023). Psykhichne zdorovia molodi Ukrainy: realii suchasnosti [Mental health of Ukraine youth: modern realities] Rozvytok profesiinoi maisternosti pedahoha v umovakh novoi sotsiokulturnoi realnosti. In *Rozvytok profesiinoi maisternosti pedahoha v umovakh novoi sotsiokulturnoi realnosti [Development of the teacher's professional skills in the conditions of the new socio-cultural reality]: VI mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 41-42). Ternopil: TOKIPPO [in Ukrainian].
- Buniak, N. A. (2022). Psykholohichna ekspertyza inkluzyvnoho osvitnoho seredovyshcha: teoretychnyi analiz [Psychological expert examination of inclusive educational environment: theoretical analysis]. *Psykhohiia i osobystist [Psychology and personality]*, 1 (21), 9-20 [in Ukrainian].
- Firsova, O. Yu. (2010). Vplyv stanu psykhichnoho zdorovia studentiv u period navchannia u VNZ na realizatsiiu yikh osobystosti [Influence of the state of students' psychic health during their studies at higher school on personal realization]. *Nauka i osvita [Science and education]*, 3, 131-137 [in Ukrainian].
- Harkusha, S. V. (2013). Kharakterystyka stanu zdorovia suchasnoi uchnivskoi ta studentskoi molodi v Ukraini [Characteristics of modern health pupils and students in Ukraine] *Visnyk ChNPU [Bulletin of the T.G. Shevchenko national university "Chernihiv Collegium"]*, 107, 92-95 [in Ukrainian].

- Kotsan, I. Ya., Lozhkin, H. V., & Mushkevych, M. I. (2011). *Psykhohihiia zdorovia liudyny [Psychology of human health]: navch. posib.* Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Savchuk, P., Bakiko, I., Kovalchuk, V., & Savchuk, S. (2018). Zdorovia ta zdorovyi sposib zhyttia liudyny: pohliady, dumky, vysnovky [Health and healthy lifestyle: views, thoughts, relevance of research, topic]. *Fizychno vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi [Physical education, sports and health culture in modern society]*, 1 (41), 11-17 [in Ukrainian].
- Sydorchenko, K. M. (2010). Katehoriia «zdorovia»: zahalni poniattia ta metody otsinky u fizychnomu vykhovanni u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [The category of «health»: the main concepts and methods of evaluation in physical education in comprehensive educational establishments]. *Pedahohika, psykhohihiia ta medyko-biolohichni problemy fizychno vykhovannia i sportu [Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports]*, 9, 90-92 [in Ukrainian].
- Tsymbaliuk, S. (2016). Suchasni pidkhody do kharakterystyky terminu zdorovia [Modern approaches to the characterization of the term «health»]. *Fizychno vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi [Physical education, sports and health culture in modern society: a collection of scientific works of East European Lesya Ukrainka National University]*, 4 (36), 88-94 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy «Pro osvity» [The Law of Ukraine «About education»] vid 02.07.2023 № 2145-VIII (Status: chynnyi) Stattia 28. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [The Law of Ukraine “About higher education”] vid 28.05.2023 № 1556-VII (Status: chynnyi) Stattia 44. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

N. Buniak

THE MODEL OF TODAY'S HEALTHY YOUTH

In our opinion the definition of the concept of health, the problem of making it complete, is of great importance for humanity. It has existed, exists and will always continue to exist. That is why there is the need to reconsider the issue of the models of today's healthy personality, since you can enjoy life completely only if you are healthy.

The author of the paper emphasizes that it is very difficult to reproduce all the definitions of the concept of health known by scientists today, therefore they are grouped, the opinions (views or approaches) are defined creating the basis for the interpretation of the term and the differences in their meaning are indicated.

Medical, physical, mental, social, and spiritual components in the structure of person's health are identified in this paper.

According to the author of this publication, a healthy person is a person who has no diseases, painful conditions or painful changes and physical disabilities, who is endowed with harmonious physical and mental development, is well adapted to physical and social environment, completely realizes his or her physical and mental abilities, is able to get used to changes only when they do not exceed the norm, and makes his contribution, commensurate with his/her abilities, to the community welfare.

The author points out that the choice of the components of generalized concept of health playing the fundamental role or minor one, depends on each individual, because only a person is responsible for his or her own health, lifestyle, well-being, order or confusion in the soul. Despite that, it is noted here that at present we are observing a persistent tendency to deteriorate health; therefore, special attention should be paid to the medical component in the structure of health status of the young person who is getting a higher education.

Keywords: *youth, health, concept of health, medical health, physical health, mental health, spiritual health, social health, norm, pathology.*

Стаття надійшла до редакції 8.11.2023 р., прорецензована 21.11.2023 р.,
прийнята до друку 22.11.2023 р.

УДК 159.923

© Ю. О. Назар, 2024

orcid.org/0009-0005-9060-8582

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298772>

НАЗАР Юрій Орестович

*аспірант кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено вивченню феномену посттравматичного зростання особистості, здійснено теоретико-психологічний аналіз наукових уявлень про природу посттравматичного зростання, проаналізовано ключові дефініції та головні передумови виокремлення даного феномену в автономний концепт. У статті висвітлено основні теоретичні підходи до вивчення посттравматичного зростання, зокрема проаналізовано витоки ідей про особистісне зростання внаслідок переживання травматичного досвіду у міфологічному та релігійному світогляді, у філософських поглядах античності та сучасності, здійснено огляд літературних джерел, присвячених проблематиці посттравматичного зростання, виокремлено ключові парадигми концептуального осмислення даного феномену, зокрема з точки зору психодинамічного, гуманістичного, екзистенційного, когнітивного підходів, а також з позицій позитивно-психологічного підходу. Стаття містить аналіз ключових концепцій, що пояснюють психологічні трансформації, які можуть виникнути внаслідок досвіду переживання травматичних подій, аналізуються теорії психологічних напрямів, що спрямовані на розкриття механізмів та факторів, що призводять до позитивних змін в особистості у посттравматичному періоді, що в свою чергу підкріплюється аналізом релевантних емпіричних досліджень та прикладних методів розвитку ефективних психологічних стратегій підтримки осіб, які пережили травму. У статті розглядаються критичні погляди на існуючі теоретичні концепції та визначаються невирішені аспекти у розумінні поняття посттравматичного зростання, здійснено спробу систематизувати

концептуальні підходи для побудови цілісної картини розуміння посттравматичного зростання як соціально-психологічного феномену. Дана проблематика актуалізує потребу подальших наукових досліджень для розширення наукового розуміння феномену посттравматичного зростання та вдосконалення практичних застосувань цього знання в контексті психологічної підтримки та психотерапії осіб, які пережили травматичний досвід.

Ключові слова: *посттравматичне зростання, травматична подія, міфологічний світогляд, філософський підхід, психодинамічний підхід, екзистенційно-гуманістичний підхід, когнітивний підхід.*

Постановка проблеми. Теоретичне осмислення проблеми посттравматичного зростання все більше викликає інтерес сучасної наукової спільноти. Питання того, що відбувається з людиною у посттравматичному періоді в контексті особистісних змін та як пояснити природу цих змін віддавна є предметом наукових дискусій. Сучасна наука вимагала об'єднуючої дефініції, що містила б віддзеркалення різноманітних теоретичних поглядів на феномен особистісного зростання після переживання різного роду травматичних ситуацій. Відтак, у 1996 році Річардом Тедескі та Лоуренсом Калхуном був запропонований термін «посттравматичне зростання» (Tedeschi & Calhoun, 1996) для опису позитивних змін в житті людей після досвіду травматичної події.

Під травматичною подією згідно з визначенням травми у DSM-V розуміється «результат експозиції до смерті чи загрози смерті, серйозного поранення або його загрози, сексуального насилля або його загрози, що може реалізуватись у такі способи: безпосередньо пережити, бути свідком травматичної події, дізнатись про переживання травми родичем або близькою людиною, експозиція до відразливих елементів травми, зокрема під час виконання професійних обов'язків» (American Psychiatric Association, 2022). Травматичні події, що ініціюють посттравматичне зростання можна назвати «сейсмічними подіями» (Calhoun, 1996) у психологічному сенсі і метафорично порівняти із землетрусом, в результаті якого руйнується усталений спосіб

життя, руйнуються будівлі та споруди, наслідки стихії мають бути утилізовані й конструюються нові, стабільніші структури.

Травматичні події дійсно можуть виступати предикторами розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР) – гострої довготермінової реакції на стрес, що супроводжується гіперзбудливістю, повторюваним проживанням подій, порушеннями сну, пізнавальних психічних процесів та емоційної регуляції (Харченко, 2015). Однак, фокусування на аспектах травми лише в ключі невротичних розладів може сприяти стигматизації, нівелюванні ресурсного потенціалу психіки, обезцінюванні важливих переосмислень та позитивних змін, що відбуваються в житті людини. За статистичними даними Міністерства охорони здоров'я України (2019) лише близько 8% чоловіків та 20% жінок, що пережили психотравматичні події будуть мати виражені симптоми ПТСР. Виникає питання: що відбувається у посттравматичному періоді з іншими людьми, адже здебільшого психіка мобілізує власні ресурси на опрацювання складних життєвих ситуацій, а у процесі онтогенезу та філогенезу демонструє, що після кризи зазвичай наступає зростання – інший важливий аспект переживання травми (Климчук, 2020).

Так в одному із сучасних психологічних досліджень підкреслюється оберненопропорційний зв'язок між показниками посттравматичного стресу та посттравматичного зростання, а саме підтверджується, що відсутність клінічно значущої депресивної та тривожної симптоматики є ознакою більшості випадків посттравматичного зростання. Зокрема наголошується, що відновлення від посттравматичного стресу через створення нових життєвих сенсів призводить до посттравматичного зростання (Weber & Schulenberg, 2022).

Узагальнюючи основні риси травматичних ситуацій, О. Туриніна (2017) вказує на те, що в першу чергу вони є кардинально новою реальністю для особистості, де перед людиною постає проблема екзистенційної дилеми життя і смерті, руйнується цілісність світоглядної картини, поділяючи її на життя до та після травми. Однак, дослідниця зазначає, що

травматична ситуація має двоякий характер: з одного боку несе загрозу та небезпеку, а з іншого – апелює до витривалості та мужності, є джерелом трансформації особистості, можливостей для конструктивних змін, пошуку нових сенсів та створення нових можливостей.

Таким чином, актуальність проблематики посттравматичного зростання та її неоднозначний характер, зумовлюють потребу ґрунтовного дослідження та осмислення наукових підходів до розуміння феномену посттравматичного зростання в сучасній психологічній науці, а також їх систематизації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 90-х роках ХХ ст. відбувся своєрідний науковий сплеск досліджень, що присвячені питанням особистісного зростання внаслідок травми, вчених почали цікавити питання факторів, що сприяють особистісному росту після пережитого травматичного досвіду. Прикладом цього є концепція зростання, пов'язаного зі стресом (Park, Cohen & Murch, 1996), де автори виділяють такі предиктори особистісного зростання як релігійність, соціальна підтримка, стресогенність негативної події, позитивне переосмислення та кількість позитивних життєвих подій за останній час. Згідно з дослідженням вчених, зростання, пов'язане зі стресом також позитивно корелює із оптимізмом, позитивними афектами, задоволеністю соціальною підтримкою. Іншим важливим прикладом є концепція особистісного зростання, пов'язаного з кризою (Schaefer & Moos, 1992), згідно з якою основні компоненти посттравматичного зростання (стосунки з іншими, нові можливості, особистісна сила, цінування життя, духовні зміни) доповнюються такими факторами як генеративність (схильність і бажання сприяти добробуту молодого покоління як спосіб забезпечення довгострокового виживання виду), а також відкритість (до нового досвіду та змін в житті). Дані дослідження слугували своєрідним плацдармом, на основі якого в подальшому концептуалізувалось поняття посттравматичного зростання, однак не існувало узгодженої дефініції, яка б описувала відповідні особистісні зміни.

Р. Тедескі та Л. Калхун визначили посттравматичне зростання (ПТЗ) як концепцію позитивних психологічних змін, що виникають в результаті боротьби з дуже складними та стресовими життєвими обставинами, які становлять значні виклики для адаптаційних ресурсів особистості і способів переосмислення індивідом власного світогляду. Дослідники вказують, що в процесі ПТЗ вдосконалення людини відбуваються у важливих сферах життя і реалізуються у таких напрямках як: підвищення цінування життя, духовні зміни, мобілізація особистісної сили, наповнення стосунків з людьми новими сенсами, поява нових можливостей (Tedeschi & Calhoun, 1996, 2004).

Автори концепції зазначають, що феномен посттравматичного зростання у різноманітних наукових підходах співвідноситься з термінами «позитивні психологічні зміни», «передбачувані переваги», «зростання, пов'язане зі стресом», «процвітання», «позитивна реінтерпретація», «черпання сил з труднощів» тощо (Tedeschi, Park & Calhoun, 1998, 2014). Д. Зубовський (2016), аналізуючи дефініції для позначення позитивних змін внаслідок переживання травматичних ситуацій у працях S. Joseph та R. Tedeschi, наводить також наступні: «самооновлення», «позитивний сенс», «зростання екзистенційної усвідомленості», «квантум зміни», «трансформаційний копінг», «знаходження користі», «відкриття сенсу», «позитивні побічні результати», «позитивне переосмислення», «змагальницьке зростання». С. Лукомська (2017), розглядаючи теоретичні підходи до розуміння поняття «посттравматичне зростання» розмежовує його з такими психологічними поняттями як «стресостійкість» та «життєстійкість». Аналізуючи співвідношення поняття «посттравматичне зростання» та інших суміжних понять, серед яких: «резильєнтність», «резильєнтна реінтеграція», «позитивна адаптація», «психологічний імунітет», «процвітання», Ю. Котовська (2023) диференціює їх за критеріями наявності травматичної ситуації, особливостями розвитку в дотравматичному періоді та можливістю зовнішнього психокорекційного впливу. Усі вищевказані

терміни можна вважати спорідненими, однак термін «посттравматичне зростання» найповніше розкриває сутність феномену позитивних змін внаслідок травми, оскільки слово «зростання» виражає динамічний аспект особистісного росту, а також підкреслюється, що ці зміни настають саме внаслідок переживання людиною надзвичайно складних життєвих ситуацій, власне травматичних подій, а не будь-якого іншого незначного стресу.

Починаючи з 2000-х років дотепер відбувається процес численних емпіричних досліджень на тему посттравматичного зростання, переосмислюються концептуальні підходи до розуміння даного феномену. Класична концепція посттравматичного зростання Р. Гедескі та Л. Калхуна доповнюється сучасними дослідженнями ролі соціальних чинників (соціальна підтримка, соціальна активність та залученість індивіда, гендерні особливості тощо), культуральних аспектів (вплив ментальності, національних традицій та етнопсихологічні аспекти), психологічних факторів (резильєнтність, копінг, індивідуально-типологічні особливості особистості), біологічних механізмів (нейрогуморальні та психогенетичні фактори). Соціально-психологічні особливості перебігу військових конфліктів, переживання людиною природних та техногенних катастроф, клініко-психологічні аспекти захворюваності населення, зокрема пандемія COVID-19 слугували базисом активізації емпіричних досліджень феномену посттравматичного зростання. Досліджуються психологічні особливості прояву посттравматичного зростання серед різноманітних верств населення, зокрема військовослужбовців та ветеранів бойових дій, жертв насилля, постраждалих і свідків катастроф та стихійних лих, пацієнтів амбулаторного та стаціонарного лікування тощо. Розробляються і впроваджуються програми психокорекційних інтервенцій, фасилітаційних тренінгів, психотерапевтичних методів, спрямованих на сприяння посттравматичному зростанню.

У систематичному огляді досліджень, проведеному П. Лінлі та С. Джозефом (Linley & Joseph, 2004), констатується, що

позитивні зміни зазвичай спостерігаються приблизно у 30-70% людей, які пережили різні травматичні події, включаючи транспортні аварії (катастрофи на судах, авіакатастрофи, автомобільні аварії), стихійні лиха (урагани, землетруси), міжособистісні травми (бойові дії, згвалтування, сексуальне насильство, жорстоке поводження з дітьми), медичні проблеми (рак, серцевий напад, черепно-мозкові травми, ВІЛ/СНІД, лейкемія, ревматоїдний артрит, розсіяний склероз) та інший життєвий досвід (розрив стосунків, розлучення батьків, переживання втрати, еміграція), і також, що посттравматичне зростання може бути пов'язане з соціально-економічним статусом, освітою, віком, особистісними рисами, такими як оптимізм та екстраверсія, позитивними емоціями, соціальною підтримкою, навичками прийняття та позитивною реінтерпретацією. Дослідження значно просунулися вперед із запровадженням стандартизованих інструментів самозвіту для оцінки позитивних змін, що дозволяє проводити порівняльний аналіз досліджень, але все ж є немає єдиної думки щодо параметрів, що визначають природу цих позитивних змін. Одним з головних критичних зауважень є надмірна залежність від ретроспективної оцінки пережитого досвіду, проте емпіричні докази позитивних змін численні, особливо у випадку проведення опитувань до і після травматичного досвіду (Joseph & Butler, 2010).

Вітчизняні дослідження посттравматичного зростання особливо актуалізувались починаючи з 2014 року у зв'язку з проведенням антитерористичної операції (АТО) на Сході України. Це зокрема дослідження особистісного зростання учасників АТО у посттравматичний період (Зубовський, 2018), дослідження посттравматичного зростання та резильєнтної реінтеграції учасників бойових дій на Сході України (Мельник, 2019), в яких вченим вдалось розглянути феномен посттравматичного зростання як важливий елемент процесу адаптації та реабілітації особистості у посттравматичному періоді, виявити емпіричні дані, що підтверджують значущий зв'язок посттравматичного зростання з різними соціально-

психологічними характеристиками. З початком подій повномасштабного військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, інтерес до теми посттравматичного зростання ще більше актуалізується. Здійснюючи огляд наукових досліджень, Н. Харитонова (2023) розглядає посттравматичне зростання як основу психологічного супроводу ветеранів російсько-української війни, перспективний компонент програм реабілітації постраждалих внаслідок війни, а також психоедукації психологів.

Однак, все ще існує значний обсяг невирішених питань в області досліджень на тему посттравматичного зростання. Хоча існує ряд теорій та моделей, які намагаються пояснити природу посттравматичного зростання як сам процес і результат травматичного досвіду, не до кінця зрозумілими є психологічні механізми, що забезпечують та підтримують цей процес. Вплив різних факторів середовища, таких як соціальні умови, культурний контекст, аспекти соціалізації особистості, на посттравматичне зростання теж вимагають ґрунтовніших досліджень. Щодо питання практичного застосування психологічних програм підтримки та сприяння посттравматичному зростанню особистості, не існує єдиного бачення психотерапевтичної ефективності, зокрема в поточній та довгостроковій перспективі. Розробка психодіагностичного інструментарію з дослідження соціально-психологічних факторів посттравматичного зростання теж потребує додаткових вдосконалень, зокрема з врахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних критеріїв оцінки. Тому, розширення наукових уявлень про розуміння підходів до вивчення посттравматичного зростання є одним з пріоритетних завдань нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідеї зростання після кризи, щастя внаслідок страждання чи адаптації через стрес є споконвічною темою міфологічного та релігійного світогляду, літературних та фольклорних сюжетів, філософських та наукових пошуків, економічних, біологічних, еволюційних, соціально-психологічних досліджень тощо, тому важливим є вивчення культурно-історичного контексту

кристалізації терміну «посттравматичне зростання» в психологічній науці, систематизація підходів до його розуміння.

Беручи до уваги аспекти розвитку суспільства в *історичному* дискурсі, наприклад зі зміною епох від Середньовіччя до Ренесансу, зі зміною державних устроїв внаслідок війн та революцій, зокрема пов'язуючи це з темою національно-визвольного руху та боротьби України за незалежність, можна вважати посттравматичне зростання ідеологемою «відродження втраченого» (Бучин, 2018), формування якої є історично та цивілізаційно обумовленою. Здатність людини до боротьби та відновлення внаслідок травматичних подій, використовуючи власні особистісні ресурси, а в результаті й до адаптації в нових реаліях підкреслює те, що тема посттравматичного зростання пронизує різноманітні аспекти людського буття.

З *культурологічної* точки зору феномен соціокультурної динаміки як відображення здатності індивіда адаптуватися до мінливих історичних умов існування може призводити до збагачення і диференціації культури, або навпаки її спрощення. Історична динаміка кожної культури має нелінійний характер, що полягає у чергуванні періодів підйому і спаду, діалектичній єдності процесів інтеграції та дезінтеграції, наявності біфуркаційних точок розвитку, яким притаманна хаотизація культурного поля, невизначеність і непередбачуваність перспектив поступального руху за такими векторами як прогрес, регрес або застій (Винничук, 2017). Розуміння культури як «адаптивного ресурсу цивілізації» (Глазко, 2006), що визначає особливості перебігу і подолання кризових процесів в соціумі наштовхує на думку, що посттравматичне зростання є прогресивним вектором цивілізаційного розвитку homo sapiens.

У *міфологічній* картині світу, де основою світосприйняття є гілозоїзм з елементами антропоморфізму, розуміння природи особистісних змін внаслідок подолання складних життєвих ситуацій було позбавлене причинно-наслідкових зв'язків, однак ґрунтувалось на вірі, яка підкріплювалась створенням надихаючих наративів про героїчні подвиги. Міфологеми, що містять в своїй основі невичерпне джерело символізму в силу універ-

сальності своїх образів міцно вкорінюються в основу фольклору, зокрема саг, легенд та епосів, а згодом впливають на розвиток світової літератури в цілому і мистецтва як такого. Звідси й ідея про шлях героя або мономіф – універсальний шаблон, згідно якого вибудовуються міфи усіх народів світу, а також літературні та кінематографічні сюжети (Кемпбелл, 2020). Репрезентуючи три основних етапи в структурі мономіфу: виправа (поклик до мандрів – імпульс до життєвих змін), ініціація (проходження випробувань – подолання труднощів) та повернення (оволодіння новими можливостями – трансформація особистості), міфологічна подорож героя по суті є прикладом перших зародків та архаїчної культивуації феномену посттравматичного зростання у масовій свідомості та колективному несвідомому водночас.

Архетип героя відображає духовну силу та вольові якості, що дозволяють людині пережити випробування та подолати унікально складні ситуації, запустити процеси саморозвитку. За концепцією посттравматичного зростання, люди, які пережили травматичну подію, власне можуть розвивати нові уявлення про себе та світ навколо, що базуються на переосмисленні власного життя та пріоритетних цінностей. Відтак, архетип героя є своєрідним глибинним неусвідомленим статичним активуючим елементом посттравматичного зростання, оскільки провокує сильний імпульс боротьби та пошуків нових способів адаптації, а концепція мономіфу або подорожі героя по суті є базовим сценарієм, динамічним активуючим елементом особистісного розвитку в контексті перебігу процесу посттравматичного зростання. Б. Сміт наголошує, що ідея подорожі героя може мати важливе прикладне значення і використовуватись як спосіб ефективного конструювання психотерапевтичних наративів на тему відновлення і мотивації зростання в умовах подолання надзвичайно складних життєвих ситуацій, сприяння стійкості та процвітанню як окремих індивідів, так і громад (Smith, 2020).

Міфологічний світогляд, будучи первинною суспільною ідеологією, з розвитком цивілізації сформував певні ментальні конструкти, котрі окрім символічного та образного набули

вербальних та психосемантичних форм. В єгипетській міфології, наприклад, ми зустрічаємо образ фенікса – чарівного птаха, який згорав у полум'ї палючого сонця, а згодом відроджувався з попелу (Tedeschi et al., 1998, 2014). Міфологеми добра і зла, смерті і воскресіння, трансформації та переродження, боротьби і перемоги сприяли утворенню нових ідеологій, в яких ідеологеми – їх ключовий елемент, провідна цінність, джерело віри, об'єкт довіри. Таким чином, можна розглядати посттравматичне зростання як сучасну ідеологеми психології особистісного зростання.

Особистісне зростання відбувається під впливом переживання різноманітного життєвого досвіду та взаємодії з навколишнім середовищем і як термін застосовується в психології для опису процесу саморозвитку та самовдосконалення особистості. Це складний процес, який розглядається в контексті ціннісно-мотиваційної, когнітивно-афективної та конативно-регулятивної сфери функціонування особистості (Бондарчук, 2016). Можна вважати, що особистісне зростання відбувається протягом усього життя людини, адже особистісний розвиток пов'язаний зі збагаченням знань, накопиченням досвіду, пізнанням себе, розширенням світогляду. Посттравматичне зростання є результатом переживання стресових подій або кризової ситуації, і як термін може бути описаний як позитивні зміни, що відбуваються після такого досвіду, які зокрема включають зміни в ставленні до життя, відносинах з іншими людьми, світогляді та цінностях (Tedeschi, Shakespeare-Finch, Taku & Calhoun, 2018). Відтак, особистісне зростання розуміється як ширше поняття, що характеризує розвиток людини в процесі онтогенезу, посттравматичне зростання ж виникає як результат конкретного досвіду травматизації, в чому і полягає одна з унікальних контрверсійних особливостей даного феномену – в силу того, що розвиток індивіда не є однобоким та прямолінійним і «парникові» умови не є запорукою успішного розвитку особистості, саме конфронтація зі складними життєвими ситуаціями забезпечує особистісне зростання.

Своє відображення тема посттравматичного зростання знайшла й в різноманітних *релігійних* парадигмах. Наприклад, буддистські тлумачення Сіддгартхи Гаутами про страждання як неминучого шляху до самопізнання; основи християнської моралі, зокрема біблійні оповіді про Йова та інших пророків Старого завіту, випробування апостолів й страждання Ісуса Христа як центральна й найважливіша тема жертвовності в ім'я спасіння людства; розуміння страждань як підготовки до «небесної подорожі» в деяких ісламських традиціях; індуїстські вчення про цикл життя, смерті і відродження тощо (Tedeschi et al., 2018) – все це слугує прикладом того як історії про посттравматичне зростання в різних релігіях світу можуть бути джерелом віри, натхнення, способом знаходити сенс і сприяти позитивним змінам після переживання травматичних подій.

Схожі ідеологічні тенденції простежуються ще в часи античності з появою жанру трагедії як культурно-мистецького феномену. У драматичному конфлікті героїв трагедії, що охоплює духовні, моральні, соціальні, політичні дилеми, закладено глибокий філософсько-психологічний зміст, що полягає у сильному емоційному напруженні та внутрішніх суперечностях, неможливістю повною мірою реалізувати свої бажання, протистоянні між фатумом й можливостями людини (Ковалів, 2007).

У *філософських* концепціях древньої Греції можна знайти витоки ідей посттравматичного зростання. Ідеї епікурейської школи про досягнення щастя та насолоди від життя шляхом уникнення страждань та розвитку життєвої мудрості, а також платонівські ідеї про духовний розвиток особистості та важливості самопізнання закладали фундамент важливості розуміння особистісного потенціалу в подоланні складних життєвих обставин (Шинкарук, 2002). Ці ідеї знайшли свій подальший розвиток в концепціях стоїцизму, основними принципами якого є прийняття обставин життя, уникаючи оціночних суджень та зосередженості на можливості контролю реакцій, а не самих подій. Хоча на перший погляд такий підхід може здатись суперечливим, адже концепція посттравматичного

зростання фокусується саме на позитивних аспектах переживання травми, а стоїки вчать нейтральності сприйняття та незалежності від поділу на позитивне чи негативне, насправді можна вважати, що ці концепції вдало доповнюють одна одну. Стоїцизм пропонує акцентувати увагу на тому, що справді є важливим в житті незалежно від зовнішніх обставин, що в контексті посттравматичного зростання означає переоцінку життєвих цінностей і формуванні нового світогляду (Пільюччі, Лопес, 2022). Стоїки розвивали в собі внутрішню силу бути стійкими перед життєвими труднощами, бути резильєнтними, а згідно з численними дослідженнями саме резильєнтність – один з найважливіших компонентів посттравматичного зростання особистості (Tedeschi et al., 2014).

Філософське осмислення поняття посттравматичного зростання через призму страждань та усвідомлення їх сенсу простежується в працях А. Шопенгауера, який вважав страждання невід’ємною складовою людського життя, С. К’єркегора, котрий пояснював екзистенційне страждання людини неможливістю повної духовної єдності з Богом, а також у філософських поглядах Ф. Ніцше, який вважає, що страждання розвиває цінність життя, без страждань життя було б беззмістовним, страждання – це своєрідний тест того наскільки людина цінна як така (Климчук, 2020). Песимістична етика Шопенгауера скептично оцінює філософські трактування поняття «зла» як чогось поганого й наголошує на тому, що страждання виконує свої життєво необхідні функції. Філософ наводить метафоричні порівняння: як людське тіло розірвалося б на шматки, якщо б не було атмосферного тиску, так і людське життя, позбавлене потреб, труднощів чи негараздів втрачає свою користь; корабель без баласту втрачає стабільність і його просування вперед відповідно ускладнюється. Вчений приходиться до висновку, що якщо б все, з чим стикається людина породжувало б успіх, це призвело б до зарозумілості, абсурду і зрештою божевілля (Schopenhauer, 2015).

Ф. Ніцше у своїх працях звертається до латинського вислову «*amor fati*» – любов до долі, що означає прийняття жит-

тя в його повноті, включаючи і трагічні події; все, що відбувається сприймається як спосіб, в який доля досягає своєї кінцевої мети (Ніцше, 2020). «Те, що нас не вбиває робить нас сильнішими» – знаменитий афоризм авторства Ф. Ніцше, який ймовірно найкраще та найзмістовніше виражає сутність філософського розуміння феномену посттравматичного зростання. Беручи за основу вищезгаданий афоризм, С. Джозеф розвиває ідеї посттравматичного зростання у своїх наукових працях. Досліджуючи чинники і ресурси, що сприяють особистісному зростанню та покращенню психологічного стану внаслідок подолання складних життєвих обставин, автор спрямовує теоретичні надбання в прикладне русло й надає практичні рекомендації щодо розвитку стратегій психологічної стійкості, знаходженню способів позитивної трансформації світоглядних позицій, що в результаті покращують якість життя та сприяють посттравматичному зростанню (Joseph, 2013).

Психодинамічний підхід до розуміння посттравматичного зростання через призму поглядів З. Фрейда констатує, що травматичний досвід може призвести до розвитку неврозів, які можуть бути подолані через розкриття підсвідомих механізмів захисту психіки та їх усвідомлення (Cruz-Villalobos, 2021). Одним з таких механізмів є механізм витіснення, який дозволяє людині забути про травматичний досвід, щоб уникнути болючих спогадів і нестерпних емоцій. Можна припустити, що посттравматичне зростання активізується тоді, коли людина пройде через процес саморозкриття та глибокого усвідомлення витіснених конструктів й почне приймати цей досвід як невід’ємну частину свого життя. Таким чином, активуються захисні механізми раціоналізації як конструктивні стратегії подолання наслідків травматичних подій. М. Christopher (2004) також приходить до висновку, що раціональність – еволюційно найновіший і найдосконаліший механізм мінімізації дії стресу, а також найважливіший аспект відновлення психологічного здоров’я людини, що постраждала внаслідок травми.

Травматична подія викликає нестерпне збудження психічного апарату, який власне шукає їх полегшення за допо-

могою створення невротичних симптомів. З точки зору операціоналізованої психодинамічної діагностики OPD-2 це може зумовлювати крихкість самопрезентації, домінування внутрішнього конфлікту за типом автономія/залежність або автаркія/турбота, зниження структурного рівня організації особистості до помірною або низького, порушення контролю імпульсів (Favaretto, Both, da Cruz Benetti & Freitas, 2022). В прикладному розумінні психодинамічні підходи в психотерапії травми працюють за рахунок підвищення рефлексивності, збільшення прояву зрілих захистів із супутнім зменшенням залежності від незрілих захисних механізмів психіки, інтерналізації більш безпечних моделей стосунків та відповідно покращення соціального функціонування загалом (Schottenbauer, Glass, Arnkoff & Gray, 2008).

Отже, психодинамічний підхід до розуміння посттравматичного зростання відображає погляд на травму як на здатність до перетворення та розвитку, зокрема через розкриття неусвідомлених або витіснених аспектів переживання травми, через операціоналізацію цього досвіду та зосередження на пошуку нових ресурсів для зростання, що може сприяти різним формам адаптації, такі як внутрішня мобілізація та конструктивні механізми психологічного захисту, спрямовані на подолання внутрішнього конфлікту.

К. Г. Юнг підкреслював важливість індивідуації – процесу розвитку особистості, що відбувається впродовж життя і полягає у формуванні власної індивідуальності та унікальності, а також висловлював ідеї про важливість процесу інтеграції протилежностей в особистості, між свідомим та несвідомим, які можуть бути збалансовані через розуміння та прийняття своїх «тіньових» сторін (Юнг, 2023). Ці ідеї наштовхують на розуміння процесу посттравматичного зростання як особистісного розвитку через інтеграцію травматичного досвіду та його наслідків в своє життя. Проходження кризових етапів розвитку сприяє підвищенню рівня самосвідомості та самопізнання, що зрештою забезпечує цілісність особистості, формує її самість.

А. Адлер висловлює думку, що результатом травматичного досвіду є формування комплексу неповноцінності, який розуміється не як деструктивне утворення, а навпаки як рушійна сила розвитку особистості, стимул для пошуку шляхів особистісного зростання та самореалізації. Завдяки механізму компенсації людина здатна відновлювати існуючі прогалини в знаннях та вміннях, виправляти власні недоліки та вчитись на помилках, розвивати сильні сторони, усвідомлюючи слабкі місця (Adler, 2014). Адлерівський підхід таким чином трактує посттравматичне зростання як компенсаторний механізм, що сприяє подоланню комплексу неповноцінності. Разом з цим важливим концептом індивідуальної психології А. Адлера є соціальний інтерес як один з критеріїв оцінки психічного здоров'я індивіда. В свою чергу соціальний інтерес як бажання вдосконалювати відносини з оточуючими, доброзичливість в ставленні до інших та прагнення плідного співробітництва в контексті життєвого стилю особистості є одним з важливих предикторів посттравматичного зростання (Leeman, Dispenza & Chang, 2015).

Однак, відштовхуючись від такого поняття індивідуальної психології А. Адлера як фіктивний фіналізм (Adler, 2014), ключовим постулатом якого є ідея, що особистість в своєму розвитку може керуватись не справжніми цілями самовдосконалення, а компенсаторними ідеями-фікціями, можуть виникати сумніви щодо того, наскільки особистісні зміни внаслідок посттравматичного зростання є реальними, чи не є ці зміни відображенням соціальної бажаності та ілюзорного мислення. Сумніви з приводу цього були розвіяні у дослідженні зростання, пов'язаного зі стресом, в якому окрім суб'єктивних оцінок досліджуваних враховувались об'єктивні критерії та зовнішнє оцінювання близьких осіб (родичів, друзів), де вченим вдалось встановити значущі статистичні зв'язки та виключити фактор соціальної бажаності як такий, що суттєво впливає на результати (Park et al., 1996). В останні роки вчені чітко розмежовують поняття істинного та ілюзорного посттравматичного зростання і припускають, що ілюзорне зростання може

бути пов'язане з проявами злякисного нарцисизму перш за все через позитивну переоцінку стресових факторів заради особистої вигоди (Orille, Haggison & Taku, 2019). Однак, у багатьох літературних джерелах та філософських поглядах протягом історії людства висловлювалась ідея, що в стражданні можна знайти особисту вигоду, і ця ідея є центральною для *екзистенційно-гуманістичної* традиції психології (Joseph & Linley, 2006).

Гуманістичний підхід в психології підкреслює важливість потреби в самовираженні, яка згідно А. Маслоу є найвищим ступенем ієрархії людських потреб, що в контексті пост-травматичного зростання може розкривати один з мотиваційних аспектів цього феномену – внутрішнє прагнення індивіда до самореалізації (Maslow, 1954). Намагаючись гуманізувати психоаналіз Е. Фромм вбачає в людині важливу здатність – творити своє життя на основі власних потреб та цінностей, що згідно ідей вченого про людську свободу підкреслює важливість того, щоб людина почувала себе вільною у виборі власного життєвого шляху, не обмежуючись впливом пережитих травм. Визначальною здатністю та основним особистісним ресурсом Фромм вважає оволодіння мистецтвом любові, в результаті якого підвищується цінність життя, актуалізуються потреби в пізнанні та єдності зі світом, вирішується екзистенційна дихотомія «мати чи бути» (Фромм, 2017, 2019, 2020). Гуманістичний підхід, опираючись на екзистенціалізм як філософський напрям, де основною цінністю буття є ідеали внутрішньої свободи, а одним з основних форм її прояву є пошук сенсу життя, акцентує увагу на важливості світоглядної реконструкції внаслідок пережитих травматичних подій. В. Франкл – вчений, який на власному досвіді виживання у концентраційному таборі став основоположником методу екзистенційної психотерапії – логотерапії, у своїй знаменитій праці «Людина в пошуках справжнього сенсу» трактує процес пошуку сенсу життя як основний аспект психічного здоров'я загалом, ключ до вирішення неврозу шляхом мінімізації

екзистенційної фрустрації, що допомагає зробити життя більш осмисленим та наповненим змістами (Франкл, 2022).

Посттравматичне зростання є важливим предиктором забезпечення психологічного *благополуччя* особистості (Cann, Calhoun, Tedeschi & Solomon, 2010). Тому, розглядаючи феномен посттравматичного зростання в контексті психології благополуччя слід відмітити, що серед причин, які пояснюють відсутність єдиної згоди у підходах до вивчення благополуччя особистості можна виділити багатовимірний характер вищезгаданого конструкту, оскільки він детермінується як суб'єктивними, так і об'єктивними факторами, як ситуативними, так і перманентними показниками, як аспектами психологічного, так і фізичного здоров'я людини. Відтак, важливо простежити багатоплановий концептуальний зв'язок поняття посттравматичного зростання в структурі феномену психологічного благополуччя особистості на різних рівнях його прояву – від суб'єктивного відчуття щастя до самореалізації особистості, що в комплексі може інтегруватись в динамічний процес “особистісного життєтворення” (Гитаренко, 2020). Більше того, якщо ситуація несе характер травматичної і якість життя погіршується, розуміння благополуччя може мати цілком інші аспекти, зокрема його особливості у дотравматичному та посттравматичному періоді можуть мати принципово важливі відмінності. Розглядаючи благополуччя у дотравматичному періоді здебільшого зосереджуються на питаннях того як підтримувати його на належному рівні та як забезпечити профілактику серйозних особистісних порушень у випадку травматизації, а розглядаючи благополуччя у посттравматичному періоді, слід звернути увагу на концепцію посттравматичного зростання – як інший, діаметрально протилежний полюс посттравматичного стресового розладу. С. Джозеф наголошує на важливості дослідження не лише негативних наслідків травми, але й позитивних змін, які виникають внаслідок адаптації до травматичних подій, що дозволяє отримати більш комплексне розуміння впливу травми на психічний стан людини, розробляти більш ефективні підходи

до підтримки та реабілітації осіб, які стикаються з посттравматичним стресом (Joseph, 2009).

Згідно з двоконтинуальною моделлю ментального здоров'я (Renshaw & Cohen, 2014) психічне здоров'я особистості визначається поєднанням двох факторів:

- позитивного функціонування, що охоплює такі аспекти як задоволеність життям, позитивні емоції, гармонійні стосунки тощо, що в своїй сутності відноситься до поняття особистісного благополуччя;
- відсутності симптомів психопатології, що означає відсутність негативної симптоматики, пов'язаної з різними психічними порушеннями.

Таким чином, однієї лише відсутності симптомів посттравматичного стресу недостатньо для констатації здорового функціонування індивіда, оскільки іншим важливим фактором є аспекти благополуччя особистості. Дослідження на тему благополуччя організовані навколо двох основних дослідницьких традицій: однієї, пов'язаної принципово із щастям як отриманням задоволення та іншої, пов'язаної з розвитком людського потенціалу. Цей поділ визначає суб'єктивне благополуччя як головного представника гедоністичної традиції (ідеї розвинуто наприклад в біхевіоризмі, психоаналізі) та психологічне благополуччя – евдемоністичної традиції відповідно (здебільшого представники гуманістичної, екзистенційної, позитивної психології) (Каргіна, 2019).

Одним з найвідоміших гедоністичних підходів є трикомпонентна модель суб'єктивного благополуччя Е. Дінера, основними елементами якої є задоволеність життям, відсутність негативних афектів та наявність позитивних емоцій (Diener, 2000). В результаті психотравмувального досвіду гедоністична установка особистості чи не найбільше порушується, адже переживання травматичних подій саме по собі є негативним афектом і не сприяє високому рівню задоволеності життям в загальному розумінні. Проте, бажання повернути собі можливість насолоджуватись життям може слугувати своєрідним орієнтиром і саме тоді найбільше актуалізуються аспекти евде-

моністичного підходу, де психологічне благополуччя є результатом розкриття особистісного та творчого потенціалу, самопізнання та самореалізації. Відповідно можна припустити, що посттравматичне зростання настає тоді, коли під впливом травматичного досвіду відбувається зміна пріоритетів, а саме якісно новий трансформаційний перехід від гедоністичної позиції до евдемоністичної:

- потреба в почутті задоволеності життям змінюється на усвідомлення та переосмислення його цінності;
- бажання уникнути негативних афектів – на дозвіл собі прожити емоції різного спектру, прийняти ситуацію;
- бажання отримувати позитивні емоції доповнюється розвитком нових можливостей в житті, а також нових сенсів та граней в міжособистісній взаємодії (Назар, 2023).

Виходячи з постулатів евдемоністичного підходу у концепції К. Ріфф щодо вимірів психологічного благополуччя таких, як навички самоприйняття, автономність індивіда, позитивні стосунки з оточенням, навички управління середовищем, постановка життєво значущих цілей та особистісне зростання (Ryff, 2008), можна вважати, що феномен посттравматичного зростання є дотичним та важливим аспектом благополуччя особистості й по суті є похідною ланкою особистісного зростання, специфічним видом особистісного зростання, що актуалізується у посттравматичному періоді.

Очевидно, що виміри посттравматичного зростання мають свою окрему специфіку, але можна відмітити той факт, що вони є нерозривно пов'язаними з вимірами психологічного благополуччя, як наприклад:

- усвідомлення цінності життя і постановка життєво значущих цілей;
- створення нових можливостей та навички управління середовищем;
- розвиток позитивного ставлення до інших;

- зміцнення особистісної сили та підвищення автономності індивіда (Назар, 2023).

Психологічне благополуччя також є одним з центральних концептів позитивної психології, що зосереджена на пошуку факторів добробуту, «хорошого», наповненого змістами життя – евдемонії. М. Селігман відзначав важливість постійного вдосконалення та використання особистісного потенціалу для забезпечення щасливого, гармонійного життя та задоволеності ним й згідно з PERMA-теорією (Seligman, 2011) п'ять основних елементів благополуччя особистості становлять:

- позитивні емоції (англ. positive emotions/pleasure) – переживання окрім щастя та радості й іншого спектру емоцій, таких як захоплення, захват, задоволення, зацікавленість, достоїнство, повага, відданість тощо;
- залученість (англ. engagement) – у діяльності та активностях, що згідно з визначенням М. Чиксентмихайї (Csikszentmihayı, 1990) можна назвати як «бути в потоці»;
- стосунки (англ. relationship) – ділові, професійні, сімейні, романтичні чи інші відносини, які сприяють обміну позитивними емоціями через комунікацію, що загалом відповідає твердженню: «людині потрібна людина»;
- смисли (англ. meaning) – пов'язані з метою, до якої прагне особистість, з внутрішнім діалогом-відповіддю на сенсовне запитання «чому?», «для чого?», а також ідеями вищих ідеалів: родових, сімейних, релігійних, національних тощо;
- досягнення (англ. accomplishments) – як прагнення самовдосконалюватись, бути мотивованим на досягнення успіху, покращувати рівень власної майстерності; усвідомлення власних достоїнств.

Слід зауважити, що два останніх вищевказаних елементи: смисли та досягнення, можуть мати потенційну здатність активувати дію трьох попередніх компонентів благополуччя. Усвідомлення значущості та сенсовності своїх дій веде до

переживання глибоких позитивних емоцій, сприяє залученості людини в діяльність та ефективній комунікації. Що стосується досягнень особистості, то сам процес не завжди може супроводжуватись переживанням позитивних емоцій, однак, коли людина бачить успіхи результатів своєї діяльності, усвідомлює свої достоїнства чи здібності, це може наповнювати позитивними емоціями, сприяти активності, самоефективності та розвитку гармонійних стосунків з оточенням (Назар, 2023).

Позитивно-психологічний підхід обертається навколо питань взаємозв'язку між наслідками травми та їх роллю у викоріненні та запобіганні негативних процесів. Стає все більш зрозумілим, що концепція посттравматичного зростання в контексті теорій благополуччя позитивної психології включає різні сфери перетину, зокрема екзистенційні, соціальні, індивідуально-психологічні, поведінкові тощо. С. Джозеф відзначає такі головні виміри ПТЗ (Joseph, 2013):

- життєва філософія (позитивні зміни в системі цінностей та пріоритетів);
- стосунки (зміцнення міжособистісних відносин та ефективної комунікації);
- погляд на себе (підвищення рівня рефлексивності та самопізнання).

Відтак, можна констатувати, що вимір стосунків є спільним і важливим для обох концепцій, а елемент залученості в PERMA-теорії є також дотичним виміру стосунків в концепції ПТЗ, адже процес активності в діяльності передбачає встановлення певних соціальних взаємозв'язків. Також очевидно, що вимір життєвої філософії співзвучний із елементом пошуку смислу, а вимір «погляд на себе» з усвідомленням власних достоїнств та досягнень. Щодо елемента переживання позитивних емоцій, можна відмітити співзвучність із гедоністичним підходом та припустити, що його особливістю в контексті посттравматичного зростання є бажання людини знову бути щасливою.

Узагальнюючи вищевказане та звертаючись до поглядів Т. Титаренко (2020), можна виділити такі передумови досяг-

нення психологічного благополуччя у посттравматичному періоді:

- здатність особистості до переосмислення травматичного досвіду через його успішну інтеграцію у власну біографію;
- досягнення адекватного та прийняттого рівня внутрішньої автономії;
- здатність як приймати, так і надавати допомогу іншим;
- підвищення продуктивності та розвиток самоефективності особистості;
- креативність і відповідальне ставлення до власного життя.

Сучасні емпіричні дослідження посттравматичного зростання в контексті благополуччя особистості підтверджують вищезгадане. Аналізуючи взаємозв'язок між симптомами посттравматичного стресу та компонентами посттравматичного зростання в дослідженні, вчені приходять до висновку, що негативні емоції, пов'язані з травмою є найвпливовішим симптомом посттравматичного стресу, а здатність покращувати якість життя – найвпливовішими елементом посттравматичного зростання. При цьому ключовими показниками є: присутність нав'язливих думок, порушення пам'яті, сну та нічні кошмари, гіперзбудливість, готовність виражати емоції, збільшення співчуття до інших та/або залежність від інших (Ganai, Sachdev, Bhat & Bhushan, 2022). Відповідаючи на запитання що краще: високий рівень посттравматичного зростання чи низький рівень негативної симптоматики, в результаті іншого проведеного дослідження груп з різними показниками зростання та симптоматики, дослідники констатують, що високий посттравматичний ріст корисніший, ніж слабкі симптоми стресу для подолання травми, а також, що посттравматичне зростання пов'язане з кожним елементом психологічного благополуччя і сприяє його ефективному досягненню після травми (Hamby, Taylor, Segura & Weber, 2022).

Запропонована Дж. Енгелем та Дж. Романо *біопсихосоціальна* модель і досі залишається одним з найуніверсальніших підходів до розуміння факторів виникнення досліджуваних явищ в науці, зокрема медицині, психології, психотерапії. Благополуччя в контексті цього підходу тісно пов'язане із поняттям здоров'я як такого. Біопсихосоціальна модель вказує на те, що вплив патогенного агента, наприклад, вірусу або бактерії, не обов'язково призводить до інфекції та розвитку хвороби; це скоріше за все буде залежати від ступеня імунологічної вразливості організму, котра у свою чергу пов'язана з особливостями здоров'я та звичками людини (генетичні, екологічні фактори, а також раціон, вживання шкідливих речовин, заняття спортом, якість сну тощо), психологічною адаптацією (наприклад, стресостійкістю, копінг-стратегіями) та соціальними факторами (доступність соціальної підтримки, стосунки з оточуючими, сім'єю, вплив культурного та соціально-економічного середовища загалом). Модель додає значення психологічним і пізнавальним процесам у розвитку і житті людини, інтегрує емоційні, соціальні та поведінкові фактори в медичну та психотерапевтичну практику; заснована саме на взаємодії, а не диференціації трьох основних детермінант благополуччя та стану здоров'я: біологічної, психологічної та соціальної (Fava & Sonino, 2017).

Завдяки дарвіністичним концепціям також відомо, що адаптація є рушійною силою еволюції. Згідно з біопсихосоціальним *еволюційним* підходом нормальною реакцією на травматичний стрес є зростання, а не патологія; більшість психопатологій розглядається як дезадапційний варіант реакції на стресові події (Christopher, M., 2004). Тому посттравматичне зростання можна розглядати у філогенетичному аспекті і як еволюційний механізм, що забезпечує ефективне пристосування індивіда до змін навколишнього середовища, виживання виду як такого (не лише людини, а й усього живого). Поява людини на світ, народження нового життя буквально є результатом травмувального досвіду, посттравматичним ростом і розвитком людини – онтогенезом.

Важливими аспектами, які також доповнюють картину концептуального осмислення феномену посттравматичного зростання є когнітивні аспекти. *Когнітивний* підхід до розуміння посттравматичного зростання може базуватись на ідеях про те, що думки, почуття та поведінка людини тісно взаємопов'язані, тому зміна будь-якого з цих компонентів може призвести до зміни реакції на травму та сприяти посттравматичному зростанню. Таким чином, відношення людини до травми та її наслідків шляхом з'ясування ірраціональних переконань та спотворень у сприйнятті подій, їх позитивне переосмислення та конструювання нових установок може допомогти людині зростати після травми.

Згідно з моделлю психічної травми внаслідок зруйнованих базових переконань, що була розроблена Р. Яноф-Бульман (Janoff-Bulman, 1992), психотравма виникає в результаті порушення або руйнування основних переконань про світ і про себе. Базові переконання включають переконання про безпеку, справедливість, контроль та самоцінність. Переконання про справедливість світу, особисту непохитність та контроль над своїм життям можуть виступати світоглядною основою життя людини, і коли вони руйнуються, людина може пережити гострий травматичний досвід. Згідно моделі Яноф-Бульман, людина може реагувати на травматичний досвід трьома способами: підтвердженням базових переконань, модифікацією базових переконань або їх відкиданням. Якщо базові переконання підтверджуються, людина може відчувати соціальну підтримку та віру в справедливість; якщо переконання модифікуються, людина може знайти нові способи розуміння світу та себе; якщо ж переконання руйнуються, може виникнути посттравматичний стресовий розлад. Відтак, якщо людина здатна відновити свої базові переконання та створити нові засоби підтримки, або коли людина модифікує свої основні переконання та знаходить нові способи розуміння світу після травматичного досвіду, створюється своєрідний ментальний плацдарм для досягнення посттравматичного зростання та покращення психічного здоров'я.

Емпіричні дослідження на цю тему підкреслюють важливість когнітивного підходу до розуміння феномену посттравматичного зростання. Досліджуючи концепцію посттравматичного зростання та її ролі у ліквідації психологічних наслідків природних та техногенних катастроф, вчені наголошують, що завдяки когнітивній обробці травматичного досвіду людина здатна по новому оцінити життєві події, визнати власну особистісну силу, усвідомити межі власної витривалості та потенціалу до відновлення (Riffle, Lewis & Tedeschi, 2020). Ба більше, покращуються стосунки з близькими та загалом з постраждалою громадою, де людей об'єднує досвід переживання колективної травми. В дослідженні, яке було присвячено ролі психологічних факторів у позитивній трансформації особистості в контексті подолання стресових життєвих подій (Romeo, Castelli, Zara & Di Tella, 2022), вчені приходять до висновку, що руйнація базових переконань, присутність нав'язливих думок та румінацій, а також депресивні симптоми, є основними показниками прогнозування двох векторів розвитку – посттравматичного зростання або посттравматичного дистресу. Результати іншого дослідження (Russell & Mussap, 2022) підтверджують важливу роль румінацій, а також упередженої інтерпретації загроз, зокрема у реакціях на військові стресові фактори (як у якості свідка подій, так і учасника бойових дій). Рівні посттравматичного зростання та посттравматичного стресу, а також особистісного благополуччя є опосередковані впливом нав'язливих думок та упередженою інтерпретацією загроз, а характер впливу військових стресових факторів підтверджує їх диференційовану залученість до когніцій, які лежать в основі роздумів про минулі події та інтерпретацію поточних. Відтак, принципи когнітивної перебудови, методи трансформації ірраціональних установок сприяють розвитку нових копінг-стратегій та пошуку напрямів соціальної підтримки, є важливими компонентами когнітивного підходу в сприянні посттравматичному зростанню.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Існувало чимало фундаментальних теоретичних передумов для концепту-

алізації феномену посттравматичного зростання та виокремлення його в автономний концепт. Проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння цього поняття стає очевидною багатовимірність та мультиаспектність даного конструкту, однак в результаті проведеного теоретико-методологічного дослідження здійснено спробу систематизувати наукові уявлення про посттравматичне зростання (табл. 1).

Таблиця 1

Систематизація концептуальних підходів до розуміння феномену посттравматичного зростання

Концептуальний підхід	Ознаки посттравматичного стресу	Ознаки посттравматичного зростання
<i>Історичний</i>	Зміна суспільного ладу	Відродження втраченого або перехід на новий етап та рівень функціонування
<i>Культурологічний</i>	Зміна звичного устрою речей	Прогрес, розвиток цивілізації
<i>Міфологічний</i>	Трагедія героя	Ініціація та повернення героя у новому статусі
<i>Релігійний</i>	Важкі випробування долі, жертвність	Джерело віри і натхнення, духовні зміни особистості
<i>Еволюційний</i>	Дезадаптація	Активація інстинкту самозбереження та виживання, пристосування до змін навколишнього середовища
<i>Біологічний</i>	Вразливість організму	Імунна відповідь та опірність організму
<i>Філософський</i>	Страждання	Прийняття життєвих обставин та формування нового світогляду
<i>Психодинамічний</i>	Внутрішній конфлікт	Розвиток зрілих механізмів психологічного захисту

<i>Екзистенційний</i>	Втрата сенсів	Пошук нових сенсів, зміна життєвих пріоритетів та цінностей
<i>Гуманістичний</i>	Порушення самооцінки	Усвідомлення сили «Я», самоефективність, нові можливості
<i>Позитивно-психологічний</i>	Негативні афекти	Психологічне благополуччя
<i>Когнітивний</i>	Руйнація базових переконань про світ	Трансформація базових переконань про світ

Таким чином, посттравматичне зростання – багатогранне явище, що пронизує різноманітні аспекти людського буття. Досі тривають численні дослідження даного феномену, розробляються стратегії ефективного сприяння посттравматичному зростанню особистості, впроваджуються новітні програми просвіти в галузі ментального здоров'я. Структурування концептуальних підходів до розуміння феномену посттравматичного зростання може мати важливе теоретико-методологічне значення для майбутніх наукових досліджень, а також основою для виокремлення конкретних парадигм емпіричних досліджень та розробки прикладних, вузько-спеціалізованих психотерапевтичних методів роботи з наслідками переживання людиною травматичних подій.

Список використаних джерел

- Бондарчук О. Модель особистісного зростання майбутніх фахівців. *Особистісне зростання: теорія і практика*. 2016. № 2. С. 9–12. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/21600/>
- Бучин О. Ідеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2018. № 21. С. 14–20. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/21_2018/4.pdf
- Винничук Р. В. Культурологічний дискурс проблем соціокультурної динаміки. *Молодий вчений*. 2017. № 8.1. С. 5–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_8.1_4
- Глазко В. Цивілізаційні кризи і революції: генно-культурна парадигма. *Вісник НАН України*. 2006. № 9. С. 24–43. URL:

- <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/1967/03-Glazko.pdf?sequence=1>
- Зубовський Д. С. Феномен посттравматичного зростання як перспективний напрямок досліджень у вітчизняній психології. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. № 20. С. 63–74. URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol20/Zubovskui.PDF>
- Зубовський Д. С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Молодий вчений*. 2018. № 8(1). С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_8%281%29_13
- Каргіна Н. В. Гедоністичне та евдемоністичне розуміння психологічного благополуччя: переваги й недоліки. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4 (1). С. 27–31. DOI: 10.32840/2663-6026.2019.4-1.5
- Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. Львів : Terra Incognita, 2020.
- Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020.
- Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія. Київ : Академія, 2007.
- Котовська Ю. О. Аналіз співвідношення поняття «посттравматичне зростання» та суміжних із ним понять. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2023. № 16. С. 44–52. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Psychology/article/view/3784/3430>
- Лукомська С. О. Посттравматичне зростання: теоретичні підходи, емпіричні методики та практичні рекомендації. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій* / ред.: С. Д. Максименко, С. Б. Кузікова, В. Л. Злишков. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2017. С. 216–236.
- Мельник О. В. Посттравматичне зростання та резилентна реінтеграція учасників бойових дій на сході України. *Психологічний часопис*. 2019. № 6. С. 79–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_6_8
- Назар Ю. О. Посттравматичне зростання в контексті моделей благополуччя особистості. *Габітус*. 2023. № 48. С. 125–131. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/45744/1/O_Stoliarchuk_O_S_erhieienkova_H_48_FPSRSO.pdf

- Ніцше Ф. Весела наука. Харків : Фоліо, 2020.
- Пільюччі М., Лопес Г. Нові стоїки: 52 уроки для наповненого життя. Київ : Лабораторія, 2022.
- Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/724758/1/Посттравматичне_життєтворення_ІСПП_2_23_02_21%20\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/724758/1/Посттравматичне_життєтворення_ІСПП_2_23_02_21%20(1).pdf)
- Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій. Київ : Персонал, 2017. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psiholog_travm.pdf
- Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2022.
- Фромм Е. Мистецтво любові. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017.
- Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019.
- Фромм Е. Мати або бути. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020.
- Харитоновна Н. Посттравматичне зростання як основа психологічного супроводу ветеранів російсько-української війни: огляд досліджень. *Psychology travelogs*. 2023. № 1. С. 167–189. DOI: 10.31891/pt-2023-1-17
- Харченко В. Є., Шугай М. А. Психологічна діагностика та корекція посттравматичного стресового розладу особистості : методичний посібник. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. URL: <https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Shugai.%20Psychologichna%20diagnostyka%20ta%20korekcija.pdf>
- Філософський енциклопедичний словник / ред. В. І. Шинкарук. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002.
- Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад. Міністерство охорони здоров'я України (вебсайт). (2019). URL: <https://moz.gov.ua/article/health/scho-treba-znati-pro-posttravmatichnij-stresovij-rozlad>
- Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів : Астролябія, 2023.
- Adler A. The practice and theory of individual psychology. Routledge, 2014.

- American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®). American Psychiatric Pub, 2013.
- Calhoun L. G. Posttraumatic growth: A functional descriptive model. *Posttraumatic growth: An overview of contemporary models*. Symposium conducted at the annual meeting of the American Psychological Association / chair. R. G. Tedeschi. Toronto, 1996.
- Cann A., Calhoun L. G., Tedeschi, R. G., Solomon, D. T. Posttraumatic Growth and Depreciation as Independent Experiences and Predictors of Well-Being. *Journal of Loss and Trauma*. 2010. № 15(3). P. 151–166. DOI: 10.1080/15325020903375826
- Christopher M. A broader view of trauma: a biopsychosocialevolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*. 2004. № 24. P. 75–98. DOI: 10.1016/j.cpr.2003.12.003
- Cruz-Villalobos Luis. Positive Coping with Trauma. A brief and complete review. Independently Academic, 2021.
- Csikszentmihalyi M. Flow: The Psychology of Optimal Experience. New York, Harper & Row, 1990.
- Diener E., Scollon Ch. N., Oishi Sh., Dzokoto V., Suh M. E. Positivity and the Construction of Life Satisfaction Judgments: Global Happiness Is Not the Sum of Its Parts. *Journal of Happiness Studies*. 2000. № 1(2). P. 159–176. DOI: 10.1007/978-90-481-2352-0_11
- Fava G., Sonino N. rom the Lesson of George Engel to Current Knowledge: The Biopsychosocial Model 40 Years Later. *Psychotherapy and Psychosomatics*. 2017. № 86 (5). P. 257–259. DOI: 10.1159/000478808
- Favaretto T. C., Both L. M., da Cruz Benetti S. P., Freitas L. H. M. Understanding the psychodynamic functioning of patients with PTSD and CPTSD: qualitative analysis from the OPD-2 interview. *Psicol. Refl. Crit.* 2022. № 35. P. 9. DOI: 10.1186/s41155-022-00211-5
- Ganai U. J., Sachdev S., Bhat N. A., Bhushan B. Associations between posttraumatic stress symptoms and posttraumatic growth elements: A network analysis. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. Advance online publication. (2022). DOI: 10.1037/tra0001411
- Hamby S., Taylor E., Segura A., Weber M. A dual-factor model of posttraumatic responses: Which is better, high posttraumatic growth or low symptoms? *Psychological Trauma: Theory,*

- Research, Practice, and Policy*. 2022. № 14(S1). P. 148–156. DOI: 10.1037/tra0001122
- Janoff-Bulman R. *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York : Free Press, 1992.
- Joseph S., Linley P.A. Growth following adversity: theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clin Psychol Rev*. 2006. № 26 (8). P. 1041–53. DOI: 10.1016/j.cpr.2005.12.006
- Joseph S. Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*. 2009. № 18 (2). P. 335–344.
- Joseph S. *What Doesn't Kill Us: A guide to overcoming adversity and moving forward*. Piatkus, 2013.
- Joseph S., Butler L. Positive Changes Following Adversity. *PTSD Research Quarterly*. 2010. № 21 (3). P. 1–3. URL: <https://cdn2.psychologytoday.com/assets/attachments/75676/positive-changes-following-adversity.pdf>
- Leeman M. S., Dispenza F., Chang C. Y. Lifestyle as a Predictor of Posttraumatic Growth. *The Journal of Individual Psychology*. 2015. № 71 (1). P. 58–74. DOI: 10.1353/jip.2015.0007.
- Linley P. A., Joseph S. Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*. 2004. № 17. P. 11–21. DOI: 10.1023/B:JOTS.0000014671.27856.7e
- Maslow A. *Motivation and personality*. Harper & Row, 1954.
- Orille A., Harrison L., Taku K. Individual differences in attitudes and perceptions toward posttraumatic growth and illusory growth. *Personality and Individual Differences*. 2019. № 142. P. 153–158. DOI: 10.1016/j.paid.2019.02.002.
- Park C. L., Cohen L. H., Murch R. Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of Personality*. 1996. № 64. P. 71–105. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x
- Renshaw T. L., Cohen A. S. Life satisfaction as a distinguishing indicator of college student functioning: Further validation of the two-continua model of mental health. *Social Indicators Research*. 2014. № 117 (1). P. 319–334. DOI: 10.1007/s11205-013-0342-7
- Riffle O. M., Lewis P. R., Tedeschi R. G. Posttraumatic Growth After Disasters. *Positive Psychological Approaches to Disaster* / ed. S. Schulenberg. Springer, Cham, 2020. DOI: 10.1007/978-3-030-32007-2_10

- Romeo A., Castelli L., Zara G., Di Tella M. Posttraumatic Growth and Posttraumatic Depreciation: Associations with Core Beliefs and Rumination. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. № 19 (23). DOI: 10.3390/ijerph192315938
- Russell B., Mussap A. J. Rumination and threat-biased interpretation mediate posttraumatic stress and growth responses to military stressors. *Military Psychology*. 2022. DOI: 10.1080/08995605.2022.2127618
- Ryff C. D., Singer B. H. Know thyself and become what you are: a eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*. 2008. № 9. P. 13–39. DOI: 10.1007/s10902-006-9019-0
- Schaefer J. A., Moos R. H. Life crises and personal growth. *Personal coping: Theory, research, and application* / ed. B. N. Carpenter Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group, 1992. P. 149–170.
- Schopenhauer A. The Suffering of the World: From the Essays of Arthur Schopenhauer. SMK books. 2015. URL: <https://www.everand.com/book/282875377/The-Suffering-of-the-World-From-the-Essays-of-Arthur-Schopenhauer>
- Schottenbauer M. A., Glass C. R., Arnkoff D. B., Gray S. H. Contributions of Psychodynamic Approaches to Treatment of PTSD and Trauma: A Review of the Empirical Treatment and Psychopathology Literature. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. 2008. № 71(1). P. 13–34. DOI: 10.1521/psyc.2008.71.1.13
- Seligman M. Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being. Free press, 2011.
- Smith B. W. The Hero's Journey to Resilience and Thriving in the Context of Disaster. *Positive Psychological Approaches to Disaster* / ed. S. Schulenberg. Springer, Cham, 2020. DOI: 10.1007/978-3-030-32007-2_6
- Tedeschi G., Park C. L., Calhoun L. (Eds.). *Posttraumatic growth: Positive changes in the aftermath of crisis*. Routledge, 2014.
- Tedeschi R. G., Calhoun L. G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. № 9. P. 455–471. DOI: 10.1007/BF02103658
- Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. № 15 (1). P. 1–18. DOI: 10.1207/s15327965pli1501_01

- Tedeschi R. G., Shakespeare-Finch J., Taku K., Calhoun L. G. *Posttraumatic Growth: Theory, Research, and Applications*. (1st ed.). Routledge, 2018.
- Weber M. C., Schulenberg S. E. The curvilinear relationships between posttraumatic growth and posttraumatic stress, depression, and anxiety. *Traumatology*. 2022. № 29(2). P. 249–260. DOI: 10.1037/trm0000398

References

- Adler, A. (2014). *The practice and theory of individual psychology*. Routledge.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Pub.
- Bondarchuk, O. (2016). Model osobystisnoho zrostantia maibutnikh fakhivtsiv [Model of personal growth of future specialists]. *Osobystisne zrostantia: teoriia i praktyka [Personal growth: theory and practice]*, 2, 9-12. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/21600/> [in Ukrainian].
- Buchyn, O. (2018). Ideolohemy ta mifolohemy [Ideologemes and mythologemes]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofska-politolohichni studii [Bulletin of Lviv University. Philosophical and political studies]*, 21, 14-20. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/21_2018/4.pdf [in Ukrainian].
- Calhoun, L G. (1996). Posttraumatic growth: A functional descriptive model. In R. G. Tedeschi (Chair.), *Posttraumatic growth: An overview of contemporary models*. Symposium conducted at the annual meeting of the American Psychological Association, Toronto.
- Campbell, J. (2020). *Tysiacholyky heroi [A hero with a thousand faces]*. Lviv: Terra Incognita [in Ukrainian].
- Cann A., Calhoun L. G., Tedeschi, R. G., & Solomon, D. T. (2010). Posttraumatic Growth and Depreciation as Independent Experiences and Predictors of Well-Being. *Journal of Loss and Trauma*, 15(3), 151-166. DOI: 10.1080/15325020903375826
- Christopher, M. (2004). A broader view of trauma: a biopsychosocialevolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*, 24, 75-98. DOI: 10.1016/j.cpr.2003.12.003

- Cruz-Villalobos, Luis. (2021). *Positive Coping with Trauma. A brief and complete review*. Independently Academic.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York, Harper & Row.
- Diener, E., Scollon, Ch. N., Oishi, Sh., Dzokoto, V., & Suh, M. E. (2000). Positivity and the Construction of Life Satisfaction Judgments: Global Happiness Is Not the Sum of Its Parts. *Journal of Happiness Studies*, 1(2), 159-176. DOI: 10.1007/978-90-481-2352-0_11
- Fava, G., & Sonino, N. (2017). From the Lesson of George Engel to Current Knowledge: The Biopsychosocial Model 40 Years Later. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 86 (5), 257-259. DOI: 10.1159/000478808
- Favaretto, T. C., Both, L. M., da Cruz Benetti, S. P., & Freitas, L. H. M. (2022). Understanding the psychodynamic functioning of patients with PTSD and CPTSD: qualitative analysis from the OPD-2 interview. *Psicol. Refl. Crít.*, 35, 9. DOI: 10.1186/s41155-022-00211-5
- Frankl, V. (2022). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu [Man in search of true meaning]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
- Fromm, E. (2017). *Mystetstvo liubovi [The art of love]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
- Fromm, E. (2019). *Vtecha vid svobody [Escape from freedom]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
- Fromm, E. (2020). *Maty abo buty [To have or to be]*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
- Ganai, U. J., Sachdev, S., Bhat, N. A., & Bhushan, B. (2022). Associations between posttraumatic stress symptoms and posttraumatic growth elements: A network analysis. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. Advance online publication. DOI: 10.1037/tra0001411
- Hamby, S., Taylor, E., Segura, A., & Weber, M. (2022). A dual-factor model of posttraumatic responses: Which is better, high posttraumatic growth or low symptoms? *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 14(S1), 148-156. DOI: 10.1037/tra0001122
- Hlazko, V. (2006). Tsyvilizatsiini kryzy i revoliutsii: henno-kulturna paradyhma [Civilization crises and revolutions: gene-cultural

- paradigm]. *Visnyk NAN Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 9, 24-43. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/1967/03-Glazko.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press.
- Joseph, S., & Linley, P.A. (2006). Growth following adversity: theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clin Psychol Rev*, 26(8), 1041-53. DOI: 10.1016/j.cpr.2005.12.006
- Joseph, S. (2009). Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, 18 (2), 335-344.
- Joseph, S. (2013). *What Doesn't Kill Us: A guide to overcoming adversity and moving forward*. Piatkus.
- Joseph, S., & Butler, L. (2010). Positive Changes Following Adversity. *PTSD Research Quarterly*, 21 (3), 1-3. Retrieved from: <https://cdn2.psychologytoday.com/assets/attachments/75676/positive-changes-following-adversity.pdf>
- Jung, C. G. (2023). *Arkhetypy i kolektyvne nesvidome [Archetypes and the collective unconscious]*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
- Karhina, N. V. (2019). Hedonistyczne ta eudemonistyczne rozumienia psychologicznego blahopoluchchia: perevahy y nedoliky [Hedonistic and eudaemonistic understanding of psychological well-being: advantages and disadvantages]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii [Theory and practice of modern psychology]*, 4 (1), 27-31. DOI: 10.32840/2663-6026.2019.4-1.5 [in Ukrainian].
- Kharchenko, V. Ye., & Shuhai, M. A. (2015). *Psykhologichna diahnozyka ta korektsiia posttravmatychnoho stresovoho rozladu osobystosti [Psychological diagnosis and correction of post-traumatic stress disorder of personality]: metodychnyi posibnyk*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Retrieved from <https://lib.oa.edu.ua/files/funds/vudavnutstvo/Shugai.%20Psykhologichna%20diahnozyka%20ta%20korektsiia.pdf> [in Ukrainian].
- Kharytonova, N. (2023). Posttravmatyчне zrostannia yak osnova psykholohichnoho suprovodu veteraniv rosiisko-ukrainskoi viiny: ohliad doslidzhen [Posttraumatic growth as the basis of psychological support for veterans of the Russian-Ukrainian war: a

- review of research]. *Psychology travelogs*, 1, 167-189. DOI: 10.31891/pt-2023-1-17 [in Ukrainian].
- Klymchuk, V. O. (2020). *Psykhologhiia posttravmatychnoho zrostannia [Psychology of post-traumatic growth]*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
- Kotovska, Yu. O. (2023) Analiz spivvidnoshennia poniattia «posttravmatyчне zrostannia» ta sumizhnykh iz nym poniat [Analysis of the relationship between the concept of "post-traumatic growth" and related concepts]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"]*, 16, 44-52. Retrieved from <https://journals.oa.edu.ua/Psychology/article/view/3784/3430> [in Ukrainian].
- Kovaliv, Yu. I. (2007). *Literaturoznavcha entsyklopediia [Literary encyclopedia]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Leeman, M. S., Dispenza, F., & Chang, C. Y. (2015). Lifestyle as a Predictor of Posttraumatic Growth. *The Journal of Individual Psychology*, 71 (1), 58-74. DOI: 10.1353/jip.2015.0007.
- Linley, P. A., & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 11-21. DOI: 10.1023/B:JOTS.0000014671.27856.7e
- Lukomska, S. O. (2017). Posttravmatyчне zrostannia: teoretychni pidkhody, empi rychni metodyky ta praktychni rekomendatsii [Posttraumatic growth: theoretical approaches, empirical methods and practical recommendations]. In S. D. Maksymenko, S. B. Kuzikova, & V. L. Zlyvkov (Eds.), *Osobystist yak sub'iekt podolannia kryzovykh sytuatsii [Personality as a subject of overcoming crisis situations]* (pp. 216-236). Sumy: SumDPU im. A.S.Makarenka [in Ukrainian].
- Maslow, A. (1954). *Motivation and personality*. Harper & Row.
- Melnyk, O. V. (2019). Posttravmatyчне zrostannia ta rezylentna reintehratsiia uchasnykiv boiovykh dii na skhodi Ukrainy [Post-traumatic growth and resilient reintegration of combatants in eastern Ukraine]. *Psykhologichnyi chasopys [Psychological magazine]*, 6, 79-92. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_6_8 [in Ukrainian].
- Nazar, Yu. O. (2023). Posttravmatyчне zrostannia v konteksti modelei blahopoluchchia osobystosti [Posttraumatic growth in the context

- of models of personal well-being]. *Habitus [Habitus]*, 48, 125-131. Retrieved from https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/45744/1/O_Stoliarchuk_O_S_erhieienkova_H_48_FPSRSO.pdf [in Ukrainian].
- Nietzsche, F. (2020). *Vesela nauka [Fun science]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Orille, A., Harrison, L., & Taku, K. (2019). Individual differences in attitudes and perceptions toward posttraumatic growth and illusory growth. *Personality and Individual Differences*, 142, 153-158. DOI: 10.1016/j.paid.2019.02.002
- Park, C. L., Cohen, L. H., & Murch, R. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of Personality*, 64, 71-105. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x
- Piliuchchi, M., & Lopes G. (2022). *Novi stoiky: 52 uroky dlia napovnenoho zhyttia [The New Stoics: 52 Lessons for a Fulfilled Life]*. Kyiv: Laboratoriia [in Ukrainian].
- Renshaw, T. L., & Cohen, A. S. (2014). Life satisfaction as a distinguishing indicator of college student functioning: Further validation of the two-continua model of mental health. *Social Indicators Research*, 117 (1), 319-334. DOI: 10.1007/s11205-013-0342-7
- Riffle, O. M., Lewis, P. R., Tedeschi, R. G. (2020). Posttraumatic Growth After Disasters. In: Schulenberg, S. (Eds.), *Positive Psychological Approaches to Disaster*. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-030-32007-2_10
- Romeo, A., Castelli, L., Zara, G., & Di Tella, M. (2022). Posttraumatic Growth and Posttraumatic Depreciation: Associations with Core Beliefs and Rumination. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19 (23). DOI: 10.3390/ijerph192315938
- Russell, B., & Mussap, A. J. (2022) Rumination and threat-biased interpretation mediate posttraumatic stress and growth responses to military stressors. *Military Psychology*. DOI: 10.1080/08995605.2022.2127618
- Ryff, C. D., & Singer, B. H. (2008). Know thyself and become what you are: a eudaimonic approach to psychological well-being. *Journal of Happiness Studies*, 9, 13-39. DOI: 10.1007/s10902-006-9019-0
- Schaefer, J. A., & Moos, R. H. (1992). Life crises and personal growth. In B. N. Carpenter (Ed.), *Personal coping: Theory, research, and*

- application* (pp. 149-170). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Schopenhauer, A. (2015). *The Suffering of the World: From the Essays of Arthur Schopenhauer*. SMK books. Retrieved from: <https://www.everand.com/book/282875377/The-Suffering-of-the-World-From-the-Essays-of-Arthur-Schopenhauer>
- Schottenbauer, M. A., Glass, C. R., Arnkoff, D. B., & Gray, S. H. (2008). Contributions of Psychodynamic Approaches to Treatment of PTSD and Trauma: A Review of the Empirical Treatment and Psychopathology Literature. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 71(1), 13-34. DOI: 10.1521/psyc.2008.71.1.13
- Seligman, M. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Free press.
- Shcho treba znaty pro posttravmatychnyi stresovyi rozlad [What you need to know about PTSD]*. (2019). Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy (vebsait). Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/health/scho-treba-znati-pro-posttravmatichnij-stresovij-rozlad> [in Ukrainian].
- Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]*. Kyiv: Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abrys [in Ukrainian].
- Smith, B. W. (2020). The Hero's Journey to Resilience and Thriving in the Context of Disaster. In S. Schulenberg (Eds.), *Positive Psychological Approaches to Disaster*. Springer, Cham. DOI: 10.1007/978-3-030-32007-2_6
- Tedeschi, G., Park, C. L., & Calhoun, L. (Eds.). (2014). *Posttraumatic growth: Positive changes in the aftermath of crisis*. Routledge.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996) The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471. DOI: 10.1007/BF02103658
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1-18. DOI: 10.1207/s15327965pli1501_01
- Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., Taku, K., & Calhoun, L. G. (2018). *Posttraumatic Growth: Theory, Research, and Applications*. (1st ed.). Routledge.
- Turytnina, O. L. (2017). *Psykhohohiia travmuiuchykh sytuatsii [Psychology of traumatic situations]*. Kyiv: Personal. Retrieved from

- https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psiholog_travm.pdf [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychnye zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia [Post-traumatic life creation: ways to achieve psychological well-being]*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from [https://lib.iitta.gov.ua/724758/1/Posttravmatychnye_zhyttietvorennia_ISPP_2_23_02_21%20\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/724758/1/Posttravmatychnye_zhyttietvorennia_ISPP_2_23_02_21%20(1).pdf) [in Ukrainian].
- Vynnychuk, R. V. (2017). Kulturolohichniy dyskurs problem sotsiokulturnoi dynamiky [Cultural discourse on the problems of sociocultural dynamics]. *Molodyi vchenyi [A young scientist]*, 8.1, 5-8. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_8.1_4 [in Ukrainian].
- Weber, M. C., & Schulenberg, S. E. (2022). The curvilinear relationships between posttraumatic growth and posttraumatic stress, depression, and anxiety. *Traumatology*, 29(2), 249-260. DOI: 10.1037/trm0000398
- Zubovskiy, D. S. (2016). Fenomen posttravmatychnoho zrostantia yak perspektyvnyi napriamok doslidzhen u vitchyzniani psykhologii [The phenomenon of post-traumatic growth as a promising direction of research in domestic psychology]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii [Problems of extreme and crisis psychology]*, 20, 63-74. Retrieved from <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol20/Zubovskui.PDF> [in Ukrainian].
- Zubovskiy, D. S. (2018). Osobystisne zrostantia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period [Personal growth of ATO participants in the post-traumatic period]. *Molodyi vchenyi [A young scientist]*, 8(1), 47-52. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_8%281%29_13 [in Ukrainian].

Y. Nazar

**CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING
THE PHENOMENON OF POST-TRAUMATIC GROWTH
OF PERSONALITY**

The article is devoted to the study of the phenomenon of post-traumatic growth, a theoretical-psychological analysis of scientific ideas about the nature of post-traumatic growth is carried out, the key definitions and main

prerequisites for the separation of this phenomenon into an autonomous concept are analyzed. The article highlights the main theoretical approaches to the study of post-traumatic growth, in particular, analyzes the origins of ideas about personal growth as a result of experiencing a traumatic experience in mythological and religious worldviews, in the philosophical views of antiquity and modernity, reviews literary sources devoted to the issue of post-traumatic growth, highlights key paradigms of conceptual understanding of this phenomenon, in particular from the point of view of psychodynamic, humanistic, existential, cognitive approaches, as well as from the positions of a positive psychological approach. The article contains an analysis of key concepts that explain the psychological transformations that can occur as a result of the experience of experiencing traumatic events, the theories of psychological directions are analyzed, aimed at revealing the mechanisms and factors that lead to positive changes in the personality in the post-traumatic period, which in turn is supported by the analysis relevant empirical research and applied methods for the development of effective psychological strategies for supporting trauma survivors. The article examines critical views on existing theoretical concepts and identifies unresolved aspects in the understanding of the concept of post-traumatic growth, an attempt is made to systematize conceptual approaches to build a holistic picture of understanding post-traumatic growth as a socio-psychological phenomenon. This problem actualizes the need for further scientific research to expand the scientific understanding of the phenomenon of post-traumatic growth and improve the practical applications of this knowledge in the context of psychological support and psychotherapy of persons who have experienced a traumatic experience.

Key words: *post-traumatic growth, traumatic event, mythological worldview, philosophical approach, psychodynamic approach, existential-humanistic approach, cognitive approach*

Стаття надійшла до редакції 11.12.2023 р., прорецензована 21.12.2023 р.,
прийнята до друку 22.12.2023 р.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.922

© Н. В. Павлик, 2024

orcid.org/0000-0002-5828-606X

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298773>

ПАВЛИК Наталія Василівна

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник, відділ психології праці,
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН
України (м. Київ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕНЬ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ГЛОБАЛЬНИХ СВІТОВИХ ЗМІН

У сучасному світі відбувається низка значних трансформацій (змін клімату, тотальної діджиталізації, глобалізації економіки, збройних конфліктів, війн, перебудови міжнародних відносин тощо). У зв'язку з цим перед педагогами, які відповідальні за особистісний розвиток майбутніх поколінь, постає завдання надання учням світоглядних знань з метою їх конструктивної адаптації до нових світових реалій.

У статті представлено аналіз та узагальнення результатів емпіричного дослідження особистісних ставлень сучасних українських педагогічних працівників до глобалізаційних процесів та світових змін. Автором визначено й представлено оригінальну класифікацію глобальних світових змін, до якої належать екологічні, біологічні, соціальні, демографічні, геополітичні, економічні, технічні та культуральні зміни. Для проведення емпіричного дослідження було використано авторську анкету «Ставлення до світових змін», яка базується на процедурах: ранжування запропонованих глобальних світових змін, самооцінювання рівня власної адаптованості до них, а також містить запитання відкритого типу. Аналіз відповідей респондентів здійснювався на основі підрахунку середньостатистич-

них значень рангів, відсоткових показників та контент-аналізу відповідей.

Автором представлено результати детального аналізу анкетування, встановлено вікові особливості прояву особистісних ставлень до глобалізаційних процесів у сучасних вчителів. За результатами дослідження, молоді практикуючі вчителі молоді вчителі 25-39 років порівняно з майбутніми й досвідченими педагогами виявляються найбільш активною й креативною частиною педагогічної спільноти. Вивчення особистісних ставлень педагогів надало можливості визначити особливості їх психологічної адаптації до сучасних умов. Найбільш складними до адаптації виявилися соціальні та біологічні зміни.

Контент-частотний аналіз змісту особистісних ставлень педагогів до глобальних світових змін дозволив визначити 8 кластерів чинників (соціальних, політичних, екологічних, діяльнісних, психологічних, світоглядно-культуральних, базово-незалежних й духовних), що зумовлюють світові зміни, й відповідні психологічні детермінанти психологічної адаптації до них.

Усвідомлення педагогічними працівниками сутності глобальних світових змін й формування системи зрілих особистісних ставлень до них – є основою розвитку адаптаційних можливостей в період подолання кризи й реформування суспільних відносин у нашій країні.

***Ключові слова:** глобальні світові зміни, особистісні ставлення, педагогічні працівники, психологічні механізми розвитку, психологічна адаптація.*

Постановка проблеми. Сучасний світ наблизився до епохи глобальних трансформацій. Соціальний, економічний, політичний, розвиток людства має ознаки глобалізації: зростають міжнародна інвестиції, торгівля, розвиваються системи глобального менеджменту, значно зросли темпи діджиталізації усіх галузей. Нові тенденції впливають на усі життєдіяльність людей, трансформуючи образ звичного життя людства.

Проте, як зазначають дослідники, глобалізація, відкриваючи можливості для технічного та економічного зростання, має й негативні наслідки, які призводять до екологічних, біологічних демографічних втрат, що створює загрозу життю людства (Корсунський, 2020).

Отже, сучасні світові тенденції змінюють образ життя усього людства. Тому для кожної людини неминучим стає пошук власного місця у новій світовій системі (Павлик, 2023).

Аналіз останніх досліджень Сучасні українські педагоги працюють в умовах війни. Вони несуть відповідальність не тільки за своє життя, а й за життя учнів. Перед ними постає завдання надання майбутнім поколінням світоглядних (духовних, психологічних та спеціальних) знань, формування у них зрілих особистісних ставлень, розвитку психологічних механізмів конструктивної адаптації до нового світового устрою.

Як відомо, професійний вчитель працює з учнем переважно власною особистістю, що надає йому можливості передавати на підсвідомо-емоційному рівні певні установки. Тому сучасний педагог має опанувати систему конструктивних ставлень до нових світових реалій.

Слід зазначити, що психічний стан сучасних українських педагогів є не завжди стабільним унаслідок високої психічної напруги, невизначеності. Їм доводиться здійснювати професійну діяльність в умовах суперечливих вимог, які зумовлюють тиск з боку академічних кіл, експертів, адміністрації тощо (Anamuah-Mensah, 2011). Така емоційна напруга зумовлює професійне вигорання педагогів, що негативно впливає на якість їх професійної діяльності (Галян, 2023, с.138).

Проблеми розвитку самоусвідомлення вчителя та активізації адаптаційних можливостей викликають значний інтерес сучасних дослідників (Rizquha, 2023; Žydzūnaitė, & Daugėla, 2020; Astanova, 2022; Nguyen & Duong, 2022; Rostami, et al., 2023). Проте, слід зазначити, що досліджень особистісних ставлень педагогів до світових змін до останнього часу немає. Саме тому у статті ми пропонуємо розгляд результатів емпіричного дослідження ставлень сучасних українських педагогічних працівників до глобальних світових змін.

Отже, **метою** статті є висвітлення результатів дослідження особливостей ставлень сучасних педагогів до глобальних світових змін.

Для досягнення мети постають наступні **завдання**:

- 1) визначити класифікацію глобальних світових змін;
- 2) розробити інструментарій експериментального вивчення особистісних ставлень вчителя до світових змін;
- 3) проаналізувати й узагальнити вікові та психологічні особливості ставлень сучасних українських педагогів до глобалізаційних процесів у світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базуючись на аналізі наукових джерел, нами сформульовано такі узагальнення.

Глобальними є зміни, які стосуються всього світу й потребують координованої співпраці представників різноманітних галузей всіх країн (Глобальні проблеми людства).

Особистісне ставлення формується в оціночному вимірі людини й базується на сприйнятті певного явища. Воно виступає стимулом для певних переконань, почуттів і поведінки. Ставлення має три компоненти – *когнітивний, емоційний і поведінковий* (Павлик, 2017). Ставлення до світових змін відбиває те, що людина думає стосовно глобалізаційних процесів у світі, що вона відчуває, як викладає цю інформацію, яку стратегію дій пропонує щоб адаптуватися до світових змін. Усвідомлені особистісні ставлення є психологічним підґрунтям адаптації людини до умов існування.

Для вивчення особливостей ставлень вчителів використувався метод анкетування. Нами було розроблено *класифікацію* глобальних світових змін (екологічних, біологічних, соціальних, демографічних, геополітичних, економічних, технічних та культуральних) та їх наслідків (Табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація глобальних світових змін та їх наслідків

Глобальні світові зміни	Наслідки світових змін
Екологічні зміни – кліматичні аномалії, урагани, посухи, танення льодовиків, повені.	Забруднення водойм, ґрунтів, повітря.
Біологічні зміни – нові хвороби, епідемії, пандемії.	Обмежувальні заходи.

Демографічні і міграційні зміни – зниження народжуваності, міграція населення	Старіння населення, неконтрольована міграція.
Соціальні зміни – зростання соціальної нерівності, загострення проблем між владою і суспільством.	Недовіра людей до влади, громадянські конфлікти.
Технічні зміни – технічна революція, впровадження штучного інтелекту, роботизації та діджиталізації у різні сфери праці.	Техногенні катастрофи у центрах світового впливу та на їх периферії.
Геополітичні зміни – криза міжнародних відносин, конфлікт між основними геополітичними гравцями за зони впливу, глобалізація та перерозподіл світової економіки, фрагментація торгово-економічних просторів, міжнародна система як багатополосний світ з декількома центрами сили.	Інтеграція з традиціями і цінностями американо-європейської культури.
Економічні зміни – зростання економічної нерівності, криза середнього класу, гуманітарні кризи.	Зростання зовнішніх боргів, підвищення податків, зменшення соціальних виплат.
Культуральні зміни	Поглиблення кризи міжнародних відносин, розростання меж та кількості транскордонних конфліктів, створення нових зон напруги, війни, загрози глобального тероризму.

Усвідомлення сутності світових змін сприяє формуванню зрілих, ставлень до них, що, у свою чергу, є основою гармонійної поведінки, особистісного й професійного розвитку особистості.

Для проведення дослідження використовувався метод анкетування.

Нами було розроблено анкету «*Ставлення до глобальних світових змін*» (авт. Н. В. Павлик). До складу анкети увійшли три завдання.

У першому завданні представлено перелік з восьми кластерів світових змін (екологічних, біологічних, демографічних, соціальних, економічних, технічних, геополітичних та культуральних) з інструкцією: Проранжуйте глобальні світові зміни в порядку зростання ступеня складнощів Вашої адаптації до них: (1 – найлегше до адаптації... 8 – найскладніше до адаптації).

У другому завданні пропонується оцінити за 10-бальною шкалою, наскільки Ви вважаєте себе адаптованим до глобальних світових змін.

У третьому завданні педагогічним працівникам пропонується оцінити, наскільки вони готові говорити з учнями про глобальні світові зміни: викладати цю інформацію, відповідати на складні світоглядні запитання.

Завдання 4-6 містять запитання відкритого типу:

- Як Ви гадаєте, чому епідемії, кризи, війни, катастрофи відбуваються по усьому світу?
- Як Ви гадаєте, хто винний у виникненні війн та різноманітних криз (епідемій, війн, екологічних, економічних криз, техногенних катастроф тощо)?
- Що Ви можете запропонувати щодо покращення адаптації сучасної людини до глобальних світових змін?

Надійність авторської анкети встановлювалася за допомогою перевірки її внутрішньої узгодженості (коефіцієнт Альфа-Кронбаха становить 0,853), що свідчить про узгодженість запитань і надійність анкети.

Бланк анкети «Ставлення до глобальних світових змін»

№	Запитання	Відповідь
1	Проранжуйте глобальні світові зміни в порядку зростання ступеня складнощів Вашої адаптації до них: (1 – найлегше до адаптації... 8 – найскладніше до адаптації)	
1.1	Екологічні зміни – кліматичні аномалії, урагани, посухи, танення льодовиків, повені, забруднення водойм, ґрунтів, повітря.	

1.2	Біологічні зміни – нові хвороби, епідемії, пандемії та обмежувальні заходи	
1.3	Демографічні й міграційні зміни – зниження рівня народжуваності, старіння населення, неконтрольована міграція.	
1.4	Соціальні зміни – зростання соціальної нерівності, загострення проблем між владою і суспільством, громадянські конфлікти, війни	
1.5	Економічні зміни – зростання економічної нерівності, криза середнього класу, гуманітарні кризи, зменшення соціальних виплат.	
1.6	Технічні зміни – технічна революція, впровадження штучного інтелекту, роботизація та діджиталізація різних сфер праці.	
1.7	Геополітичні зміни – криза міжнародних відносин, глобалізація та перерозподіл світової економіки.	
1.8	Культуральні зміни - євроінтеграція з традиціями й цінностями американо-європейської культури.	
2.	Наскільки Ви вважаєте себе адаптованим до світових змін? (1 – зовсім не готовий до змін... 10 – повністю адаптований)	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Оцініть, наскільки Ви готові говорити з учнями про світові зміни: викладати цю інформацію , відповідати на складні запитання? (1 – зовсім не готовий викладати... 10 – цілковито готовий)	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Як Ви гадаєте, чому епідемії, кризи, війни, катастрофи відбуваються по усьому світу?	
5	Як Ви гадаєте, хто винний у виникненні війн та різноманітних криз (епідемій, війн, екологічних, економічних криз, техногенних катастроф)?	
6	Що Ви можете запропонувати щодо покращення адаптації сучасної людини до глобальних світових змін?	

Дані, отримані за допомогою зазначеної анкети, надають дослідникові інформацію щодо особистого ставлення педагога до світових змін, чинників їх виникнення, декларованого рівня адаптації педагога до них та можливих шляхів покращення адаптації до сучасних умов.

У дослідженні взяли участь 97 педагогічних працівників віком 16-66 років. Серед них: 45 *майбутніх педагогів* (студенти III-IV курсів Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С.Макаренка» Полтавської обласної ради за спеціальністю 013 «Початкова освіта»), 27 *молодих педагогів-початківців* віком 25-39 років м. Кременчук, які мають педагогічний стаж 2-7 років, й 25 *досвідчених педагогічних працівників* 40-66 років (вчителів початкової школи, вихователів, методистів, психологів, адміністрації) СНВК «Лілея» міста Києва.

Процедура проведення дослідження полягала у анкетуванні респондентів за авторською анкетою Н. В. Павлик. Порівняльний аналіз результатів було проведено шляхом порівняння показників у трьох вікових категоріях педагогічних працівників: майбутніх вчителів (до 24 років), молодих вчителів (25-39) років і досвідчених вчителів (40-66 років).

Обробка анкетних даних проводилася шляхом підрахунку середньоарифметичних показників рангів за кожною світовою зміною, а також підрахунку відсоткового розподілу респондентів за іншими показниками з подальшим змістовим аналізом отриманих результатів.

Результати опитування показали наступні тенденції у ставленнях педагогічних працівників до глобальних світових змін.

Середньостатистичні показники рангу світових змін за критерієм складності адаптації відображено на Рис. 1.

Слід зазначити, що процедура ранжування світових змін сприяла усвідомленню й рефлексії педагогами сутності самих змін та свого ставлення до них, що надало дослідникові матеріал стосовно системи цінностей педагога.

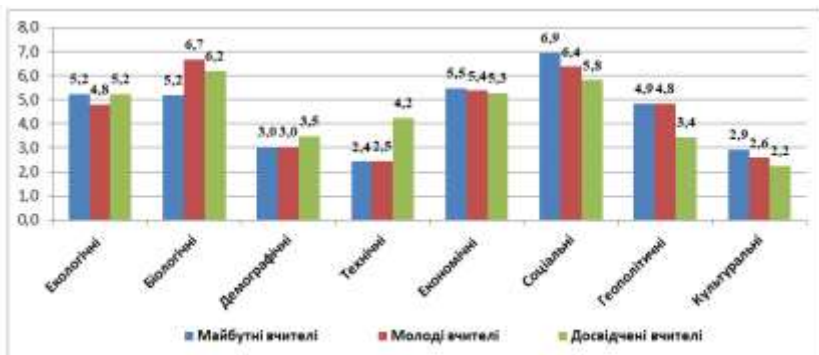

Рис. 1. Середньостатистичні показники рангу складності адаптації педагогічних працівників до світових змін.

Ми виходили з положення, що світові зміни, які отримують вищий ранг за критерієм складнощів адаптації до них, є найбільш значущими, а тому й адаптація до них відбувається складніше. Тож, можемо припустити, що зміна найбільш значущих для людини цінностей відбувається більш психотравматично, а зміна менш значущих цінностей не так суттєво впливає на життя й діяльність особистості, що полегшує адаптацію до неї.

1. Аналіз середньостатистичних показників рангу складності адаптації до світових змін показав, що:

1.1. Найбільш складними для адаптації педагогічні працівники вважають *біологічні* (нові хвороби, епідемії, пандемії) та *соціальні* (зростання соціальної нерівності, громадянські конфлікти) зміни.

Слід нагадати, що дослідження проводилося протягом 2023 року, коли українські громадяни три роки перебували під впливом довготривалого стресу (2020-2022 рр. – пандемія ковід, 2022-2023 рр. – військовий стан озброєного конфлікту). Тобто ковід і війна дуже налякали наших людей. Дійсно, проблеми фізичного виживання відіграють значну роль. Тому адаптація до стану тривалої загрози життю є досить складною для більшості педагогічних працівників.

Привертає увагу той факт, що адаптація до соціальних змін у молодих вчителів (й особливо у студентів педагогічного коледжу) виявляється більш складною, ніж у досвідчених педагогічних працівників. Можемо пояснити це тим, що життєвий досвід допомагає людині більш спокійно ставитись до складних соціальних ситуацій і більш розважливо приймати важливі рішення в умовах війни й соціальної нестабільності. Студенти ж навпаки сприймають соціальні зміни надто екзальтовано, адже не мають значного досвіду подолання страху й соціальної невизначеності. Проте, до біологічних змін вони ставляться більш спокійно, ніж їх колеги, старші за віком.

1.2. Друге місце за рангом складнощів адаптації посідають *економічні* зміни (зменшення соціальних виплат), *екологічні* (кліматичні аномалії) та *геополітичні* (глобалізація світової економіки) зміни. Цікавою є наступна закономірність: екологічні й економічні зміни виявляються майже однаково досить значущими для усіх вікових категорій педагогічних працівників, а до геополітичних змін молодь й зрілі педагоги ставляться по-різному. Для досвідчених педагогічних працівників криза міжнародних відносин не є значущою, тому вони на відміну від молоді більш легко адаптуються до неї.

Найлегшими для адаптації педагогічні працівники вважають культуральні, технічні та демографічні зміни. Цікавою є тенденція: середньостатистичні показники рангу адаптації до технічних змін (діджиталізації різних сфер праці) у досвідчених педагогів значно вище, ніж у молоді. Ми пов'язуємо це з тим, що молодь має більший досвід опанування сучасними гаджетами й цифровими технологіями ніж особи, старше від 40 років. Проте й для зрілих вчителів адаптація до технічних змін й діджиталізації не є значною проблемою порівняно з біологічними, соціальними та економічними змінами.

Про що можуть свідчити найнижчі показники за рангом складнощів адаптації до культуральних змін (інтеграція з традиціями й цінностями американо-європейської культури)? Мабуть, про те, що основна маса українців вже інтегрувалася у європейську культуру, яка майже нівелювала самотність

української культури, традицій, православної віри. Нажаль, сьогодні основна маса людей готові пожертвувати рідною культурою, своєю вірою, традиціями заради економічного благополуччя й спокою.

Як це може проявлятися? Наприклад, класичний вигляд українки – це довга спідниця, вишиванка, довге волосся. Проте найбільш розповсюдженим одягом більшості сучасних українок (й, зокрема, вчителів) є штани, джинси.

По-друге, соціальні гендерні ролі представників класичної української культури для жінок – це мати, господиня, лагідна, мудра; а для чоловіків – це функція захисника. А що ми бачимо сьогодні серед української молоді? Татування, кар'єризм, childfree, короткі стрижки, фемінізм, й безвідповідальних юнаків, які фарбують волосся, роблять манікюр, педикюр й ховаються від армії. Тут взагалі не йдеться про українську культуру.

По-третє, душею будь-якої культури є **чистота релігійної віри**, молитва, особисті стосунки з Богом. А у нас в країні зараз панує повний релігійний хаос на зразок європейської культури, коли діти не розрізняють день православного Іоанна Хрестителя й язичницького Івана Купали.

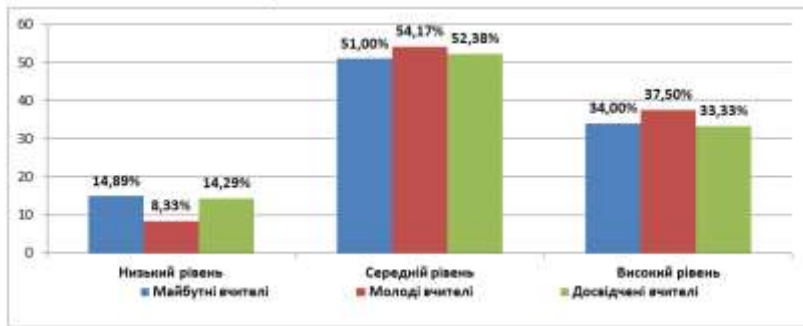
Тож, слід звернути на це особливу увагу психолого-педагогічних працівників закладів дошкільної та початкової освіти й проводити серед вихованців рольові ігри, які спрямовують на засвоєння вищих взірців православного віросповідання, класичної естетики й вітчизняної культури.

Проте, хоча оптимістично зазначити, що серед опитаних є 10% вчителів, які все ж-таки мають пріоритетними цінності вітчизняної культури й адаптуватися до західної культури їм в карай важко.

2. На завдання оцінити себе за 10-бальною шкалою, на предмет власної адаптованості до глобальних світових змін третина опитаних педагогічних працівників (34,78 %) вважають себе добре адаптованими, близько половини опитаних від генеральної сукупності (52,17 %) – вважають себе частково адаптованими. 13,1% респондентів відчувають власну неадаптованість

до світових змін, зокрема, до війни, й потребують психологічної допомоги.

Відсотковий розподіл педагогічних працівників різних вікових категорій за рівнем відчуття адаптованості до світових змін відображено на рис. 2.

Рис. 2. Відсотковий розподіл педагогічних працівників різних вікових категорій за рівнем відчуття власної адаптованості до світових змін.

З діаграми видно, що основна частина педагогічних працівників з усіх вікових категорій відчувають часткову адаптацію до світових змін (знаходяться на середньому рівні). Відсоток вчителів, які відчувають себе адаптованими, у 2,5 рази вище ніж тих, хто відчуває власну дезадаптацію до сучасних умов війни та світових змін. Привертає увагу той факт, що з поміж трьох вибірок педагогічних працівників за критерієм адаптованості значно відрізняється вибірка молодих вчителів 25-39 років, яка демонструє на відміну від інших категорій педагогів вищі показники високого та середнього рівня відчуття адаптованості при нижчих показниках відчуття дезадаптованості. Забігаючи наперед, зазначимо, що далі ця тенденція підтверджується результатами подальшого психодіагностичного дослідження.

Тож, можемо зробити висновок: вчителі 25-39 років більш гнучкі й адаптивні на відміну від студентів та досвідчених педагогів.

3. Також цікавим є факт: не всі вчителі, які відчувають себе адаптованими до сучасних умов, готові говорити про світові зміни з учнями й відповідати на складні запитання. Так, 42,39 % педагогічних працівників готові викладати складний матеріал світоглядного характеру про глобальні світові зміни, у той час, коли лише 34,78 % вчителів відчувають власну адаптованість до них. І навпаки, спостерігались неординарні випадки, коли вчитель відмічав, що відчуває часткову адаптованість, але готовий розповідати про світові зміни учням. Цей факт може свідчити або слабку саморефлексію педагога, або про його гіпервідповідальність.

42,39% педагогічних працівників вважають себе частково готовими викладати цей матеріал (тобто, мають середній рівень такої готовності).

15,21% вчителів відчувають себе не готовими говорити з учнями про світові зміни, глобалізацію й причини війни у країні. Принаймні, ці особи рефлексують свій психологічний стан і чесно визнають себе неспроможними викладати те, чому їх не вчили у професійно-педагогічних закладах.

Відсотковий розподіл педагогічних працівників за критерієм готовності *викладати учням* глобальні світові зміни, говорити з ними о причинах війни, нагальних проблемах, відповідати на складні запитання відображено на Рис. 3.

Рис. 3. Відсотковий розподіл педагогічних працівників різних вікових категорій за критерієм готовності викладати учням матеріал про глобальні світові зміни.

З діаграми знов видно, що саме вчителі 25-39 років виявляються найбільш адаптивною й активною категорією порівняно з усіма іншими педагогічними працівниками. Вони мають значно вищі показники високого рівня адаптованості й готовності викладати учням складний світоглядний матеріал при нижчих показниках низького рівня такої готовності.

Це можна пояснити наступним чином: студенти ще не мають достатнього життєвого досвіду, тому не знають відповідей на багато сенсожиттєвих запитань, що зумовлює їхню неготовність викладати цей матеріал. А категорія педагогів 40+ й особливо вчителів похилого віку чудово розуміють, що в цьому світі не все так однозначно, як здається. Тому їх поміркованість стає на заваді їх готовності до викладання складних питань дітям, які далеко не все здатні зрозуміти правильно, аже не мають достатнього життєвого досвіду.

Що ж стосується молодих вчителів, то вони енергійні, активні, творчі, багато чого розуміють, мають певний життєвий й педагогічний досвід, що підштовхує їх до активної професійної діяльності.

4. Для обробки відповідей на запитання відкритого типу нами використовувався контент-частотний аналіз відповідей респондентів.

Змістовий аналіз відповідей на запитання: «Як Ви гадаєте, чому епідемії, кризи, війни, катастрофи відбуваються по усьому світу?» надав можливості визначити 8 кластерів чинників світових змін: екологічні, політичні, соціальні, діяльнісні, психологічні, духовні, світоглядно-культуральні й базово-незалежні чинники. Частотний аналіз відповідей дозволив визначити рейтинг визначених кластерів. Перше місце у рейтингу частот (ч) займають соціальні (ч = 20), політичні (ч = 18) та екологічні (ч = 17) чинники (що свідчить про найбільшу усвідомленість і значущість саме цих категорій). Друге місце посідають діяльнісні (ч = 15) й психологічні (ч = 14) чинники.

Духовні (ч = 7), світоглядно-культуральні (ч = 6) й базово-незалежні (ч = 5) чинники усвідомлюють далеко не всі респонденти, але приємно, що певна частина педагогічної

спільноти принаймні замислюється над світоглядними проблемами, розглядаючи їх крізь призму духовних цінностей людства.

Наведемо далі аналіз відповідей педагогів різних вікових категорій, який розкриває різноманітні форми прояву зазначених чинників.

Соціальні чинники відбивають незбалансованість функціонування соціальних структур, недостатній рівень розвитку його окремих компонентів.

Майбутні педагоги (студенти педагогічного коледжу) до таких чинників відносять: високу народжуваність, низький рівень життя, слабкорозвинену систему державних інститутів, економічну нестабільність, соціальну та економічну нерівність.

Молоді педагоги зауважують на бідності, корупції, фінансовій безграмотності людей, наявності соціальних проблем, соціальної нерівності, дискримінації, глобалізації, релігійної та етнічної напруженості.

Досвідчені педагоги говорять про велику соціальну, культурну та економічну нерівність людей.

Політичні чинники стосуються деструктивних аспектів організації управління суспільним життям на державному рівні.

Майбутні педагоги визначають їх через: людські амбіції, жадібність політиків. Вони вважають, що кризи й війни виникають через те, що людині завжди замало грошей або влади (їй завжди чогось не вистачає).

Молоді вчителі зазначають, що кризи, війни виникають через: зміну влади, суперечності між державами, народами, пропаганду, наративи, геополітику та політичну нестабільність. До того ж, існує категорія людей, яким це вигідно (олігархи).

Досвідчені педагоги також вважають, що причинами війн є політичні відносини між країнами, боротьба за владу, гроші.

Екологічні чинники пов'язані зі зміною природних явищ у наслідок впливу споживацького відношення людей і не належного використання сучасних технологій.

Майбутні педагоги визначають їх як: природні катаклізми, зміни клімату, несвідоме ставлення людей до природи.

Молоді педагоги говорять про кліматичні зміни, геологічні процеси, неправильне використання ресурсів: «Людство використовує величезну кількість природних ресурсів, а багато з них не відновлюються; люди не слідкують за збереженням планети для наступних поколінь». Молоді педагоги висловлюють цікаве припущення, що епідемії можуть виникати шляхом поширення захворювань через швидкість транспорту та активні міжнародні зв'язки.

Досвідчені педагоги також говорять про зміни клімату, екологію; забруднення природи і навколишнього середовища. Причинами тому вважають людей, які ігнорують закони природи, неконтрольовано й нерозумно використовують природні ресурси.

Діяльнісні чинники стосуються окремих аспектів людської діяльності, що перешкоджають гармонійному існуванню суспільства.

Майбутні вчителі відносять до них: введення штучних вірусів, глобалізацію економіки, небажання суспільства бачити проблеми своєї країни нерозумну діяльність і помилки людства: «Люди спрямовують свої можливості та знання в хибне русло».

Молоді педагоги визначають такі прояви деструктивної діяльності (або бездіяльності): недбалість, помилки людей, жага до влади, грошей: «Ми нищимо все живе – і зрештою знищуємо себе».

Досвідчені педагоги також розглядають кризи як результат деструктивної діяльності людини.

Психологічні чинники – це суто внутрішньоособистісні вади, що спричиняють деструктивний розвиток як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Майбутні педагоги визначають їх через:

- байдуже ставлення людей до навколишнього середовища, до інших людей;
- необачність, необережність, безвідповідальність;
- невміння людей домовлятися як між собою, так і з природою.

Молоді педагоги говорять про несвідоме ставлення людей до життя, нездатність засвоювати уроки історії; недооцінювання безпеки.

Досвідчені педагоги відмічають людську недолугість, адже люди не думають про майбутнє.

Світоглядно-культуральні чинники відбивають сутність протиріч, непорозумінь, неузгодженостей між різними культурами на світовому рівні.

Майбутні педагоги стверджують, що війни й кризи виникають через різний світогляд, конфлікти між націями.

Молоді педагоги говорять про різні культури народів, різний менталітет.

На думку досвідчених педагогів, причиною війн є моральна криза, зіткнення демократичного й авторитарного світоглядів.

Молоді й досвідчені педагоги визначають ще кластер духовних чинників, пов'язаних з духовним модусом розвитку людства, з цілісністю Всесвіту, з ціннісною системою суспільства.

Молоді педагоги вважають, що причиною війн, криз є зміна цінностей з духовних на матеріальні: «Людство забуло що таке «добро», багато хто шукає в усьому вигоду, живуть заради грошей, не бачать прекрасного». Вони метафорично описують духовні чинники так: «Світ (природа) натякає нам, що ми загралися у глобалізацію й переоцінюємо свої сили. Ми забули, що людина є частиною природи, тому треба обережно й відповідально ставитись до свого дому (світу) – як дбайливий господар, а не як загарбник».

Досвідчені педагоги також наголошують на агресивності людей при низькому рівні духовності: «Матерні слова змінюють енергетику суспільства».

Слід зазначити, що студенти педагогічного коледжу на духовні чинники взагалі не звернули увагу (можливо, у наслідок недостатнього життєвого та духовного досвіду).

Студенти й молоді педагоги говорять про впливи, які не залежать від людини та її свідомої діяльності (ми назвали їх – базово-незалежні чинники).

Майбутні вчителі вважають, що кризи й війни – це постійний, циклічний, не контрольований людством процес, який відбувався, відбувається та буде відбуватися у майбутньому.

Молоді педагоги припускають, що людей на планеті стає занадто багато, а це створює умови для природнього відбору.

На основі проведеного контент-аналізу відповідей можемо висунути гіпотезу: визначені 8 кластерів можна розглядати як соціально-психологічні механізми розвитку суспільства, які зумовлюють ті чи інші світові зміни.

5. На запитання «Хто винний у виникненні війн та різноманітних криз» думки педагогів поділилися (рис. 4). 32,9% опитаних перекладає відповідальність на політиків та владу, а 40,4% вчителів вважають, що винне в цьому все людство. Це також відповідає провідній ролі соціальних і політичних чинників. 3,8% вчителів відчувають особисту відповідальність за те що відбувається у світі, що свідчить про високий рівень розвитку їх громадянської свідомості, а 5,8% вчителів вважають, що в цьому ніхто не винен, адже війни та кризи, з погляду на історію людства, є циклічним явищем.

Рис. 4. Порівняльний відсотковий розподіл відповідей педагогів різних вікових категорій.

Аналіз діаграми показав, що відсотковий розподіл відповідей педагогів майже не відрізняється між вибірками різних вікових категорій. Можемо припустити, що такий розподіл відображає загальну тенденцію суспільної думки в сучас-

ному соціумі. Проте, деякі відмінності у вибірках педагогів існують. Так, досвідчені вчителі (40-65 років) із більшою обережністю відповідають на це запитання (адже відсоток тих, хто відповів «не знаю» (9,5%) більше ніж у студентів (6,4%) і молодих педагогів (8,3%)). Також ці вчителі порівняно з іншими категоріями (9,5% проти 4,2 % і 2,1%) частіше відчувають власну відповідальність щодо виникнення війн і криз у суспільстві.

Молоді вчителі менш ніж інші намагаються звинувачувати у виникненні криз політиків і уряди (29,2% проти 33,3% і 36,2%) й більшою мірою (8,3% проти 4,3% і 4,8%) висловлюють думку «ніхто не винний», що війни та кризи виникають через складні соціально-політичні та економічні фактори (конфлікти між різними етнічними або релігійними групами, економічні нерівності та бідність, бажання політичної влади, територіальні претензії).

6. Серед відповідей на запитання «Хто винний у виникненні війн і світових змін», які потрапили до категорії «Інше» зустрічаються такі:

- агресор, чоловіки з комплексами меншовартості, які намагаються довести свою значимість у світі;
- суспільство, яке формує особистостей, що прагнуть до помсти, влади, багатства;
- незлагодженість та безкарність; економічна нерівність;
- недостатня підготовленість до надзвичайних ситуацій.

Тож сама процедура опитування змусила педагогічних працівників замислитись над глобальними проблемами людства й певною мірою усвідомити власне ставлення до них, що створило сприятливі умови для проведення дослідження. Усвідомлення сутності світових змін сприяє формуванню зрілих ставлень до них, що, у свою чергу, є основою адаптації й гармонійної поведінки.

Далі було проведено контент-аналіз відповідей вчителів різних вікових категорій на запитання: «Що Ви можете

запропонувати щодо покращення адаптації сучасної людини до глобальних світових змін?»

На основі контент-аналізу відповідей респондентів несподівано для нас було визначено ті ж самі 8 кластерів, які відбивають зміст форм адаптації сучасного людства до світових змін у визначених напрямках (соціальному, політичному, екологічному, діяльнісному, психологічному, духовному, світоглядно-культуральному, незалежному).

Далі наведено контент-аналіз змісту відповідей-пропозицій, наданих педагогами різних вікових категорій.

Пропозиції в соціальному напрямі.

Майбутні вчителі вважають, що підвищення рівня освіти допоможе забезпечити людей знаннями, які допоможуть бути готовими до змін. Основні зусилля суспільства мають бути спрямовані на розвиток технологій, освіти, навчання, наукових досліджень; збільшення гнучкості на ринку праці, адже в умовах змін економіки необхідно, щоб люди були гнучкими у своїй роботі. Тому слід підвищити рівень професійності міністерств (спорту, освіти і науки, охорони здоров'я, безпеки, економіки, культури, інфраструктури).

Молоді педагоги пропонують надати молодому поколінню шанси показати себе у різноманітних сферах.

Досвідчені вчителі також закликають задуматись про майбутнє покоління.

Пропозиції у політичному напрямі.

Студенти, як найбільш активна й безкомпромісна спільнота, вважають, що потрібно змінити владу й пропонують організувати лояльну пропаганду спрямовану на адаптацію різних вікових прошарків суспільства до глобальних світових змін.

Молоді вчителі навпаки наголошують на тому, що має бути довіра до влади.

Досвідчені вчителі пропонують заборонити ядерну зброю, узгодити нові правила співіснування держав.

Пропозиції в екологічному напрямі.

Майбутні вчителі спрямовують увагу на розвиток гнучких технологій, які допоможуть зменшити екологічне навантаження

на планету й підвищити рівень життя людей. Вони вважають, що треба розвивати екологічну свідомість та екологічну культуру; зменшити викид парникових газів; не використовувати те, що може нашкодити світу.

Молоді вчителі пропонують: сортувати сміття, використовувати не пластик, а замінити його еко-матеріалами; зменшити вплив на довкілля шляхом економії енергії, використання екологічно чистих технологій, зниження об'ємів використання пластику.

Досвідчені вчителі говорять, що: треба берегти екологію, змінюватись людям; усвідомлювати те, що планета у нас одна.

Пропозиції у діяльнісному напрямі відбивають шляхи здійснення конструктивної соціальної діяльності в умовах війни і світових змін.

Майбутні вчителі наголошують на важливості матеріальної підтримки молодих спеціалістів. Для адаптації до світових змін вони визначають такі шляхи:

- розглядати можливі причини та послідовність дій при певних змінах;
- забезпечити доступ до якісної медичної допомоги та здорового способу життя;
- будувати будівлі, які будуть готові пережити будь-які погодні явища;
- більше практики і креативного мислення;
- більше подорожувати, змінювати обстановку навколо себе.

Молоді вчителі пропонують працювати та займатися улюбленими справами, впроваджувати освітні програми з розвитку усвідомлення змін в кліматі, екології, економіці та інших сферах, працювати над покращенням свого життя, використовувати інформаційні технології, що дозволяє швидко отримувати й аналізувати інформацію, сприяє прийняттю правильних рішень.

Досвідчені вчителі закликають правильно використовувати свої можливості, наголошуючи на тому, що людина має не

тільки користуватися благами суспільства, а ще й працювати задля нього.

Пропозиції у психологічному напрямі відбивають шляхи саморозвитку особистості.

Майбутні вчителі пропонують здійснювати психологічну самопомогу такими методами:

- самозаспокоєння (не боятися світових змін, приймати їх, ставитися до них з оптимізмом);
- адаптації до змін (звикати до нових реалій, розвивати себе, йти нога в ногу з часом; вчитись жити в умовах глобальних змін, пристосовуватись до них);
- загартування психічного і фізичного здоров'я, тренування, вихід із зони комфорту (від звичайної розмови з незнайомою людиною до туристичного походу на декілька днів),
- набуття навичок контролю свого емоційного стану, розвиток психологічної стійкості (здатності спокійно реагувати на нестандартні ситуації, легше сприймати виклики життя).
- саморозвиток, самоконтроль, гнучкість та резильєнтність, заняття спортом, набуття навичок вирішення проблем, робота над собою, адже людина сама має дбати про свій психологічний стан, розраховувати на власні сили, свідомо дивитися в майбутнє;
- навчання, самоосвіта, читання книг: треба бути обізнаним в різних сферах, для того щоб конкретно знати як діяти в різних ситуаціях;
- треба залишатися собою, перевіряти інформацію з різних джерел, не відмовлятися від своєї думки та приймати думки інших.

Молоді вчителі пропонують:

- заспокоїтись, прийняти той факт, що в світі все змінюється;
- жити сьогодні, але не забувати про майбутнє, вірити в краще;

- консультиватися з кваліфікованими психологами, налаштовувати себе та інших на щасливе завершення вїйни, планувати життя, мріяти;
- розвивати адаптаційні можливості, бути гнучким до змін, сприймати все по мірі надходження, шукати вихід, а не зациклюватися на ситуації.
- сприймати світ таким, як він є (сьогодні важливо бути готовим до змін);
- розвивати толерантність, відкритість до нових ідей;
- оптимізувати спосіб життя (здорове харчування, правильний розпорядок дня, спорт, духовні практики, читання книг, прослуховування класичної музики, творчість, вдумливе ставлення до свого життя і до світу загалом).

Досвідчені вчителі вважають, що людям слід змінюватись (більше читати, пізнавати, цікавитись), не забувати про вищі цінності, самореалізацію.

Пропозиції у світоглядно-культуральному напрямі.

Майбутні вчителі говорять про необхідність розвитку міжкультурної компетентності.

Молоді педагоги уточнюють: сьогодні слід впроваджувати нові форми співпраці між державами, які дозволять вирішувати проблеми на глобальному рівні; люди повинні розуміти культурні відмінності й навчитися працювати з різними культурами. Це допоможе зменшити конфлікти та сприяти міжнародній співпраці в різних сферах.

Досвідчені вчителі вважають, що людям треба об'єднуватись й поширювати культурний досвід.

Пропозиції у базово-незалежному напрямі спрямовані переважно на ігнорування існуючих загроз, адже «що вже сталося, то нічого з цим не вдієш»;

Майбутні вчителі пропонують: просто прийняти ситуацію і жити далі, як і жили.

Молоді вчителі радять:

- не приймати все близько до серця;
- бачити в своєму житті, в кожному дні щось добре;

- менше читати новин, але бути готовим до змін;
- займатися собою, намагатися не звертати увагу на те, що від нас не залежить;
- рухатися вперед, адже життя продовжується.

Деякі досвідчені вчителі також вважають, що не слід надто перейматися глобальними проблемами.

Пропозиції у духовному напрямі:

Майбутні вчителі закликають розвиватися духовно, змінювати споживацькі звички. Вони пропонують здійснювати моральну підтримку, активізувати прагнення до постійного саморозвитку, адже всі наші дії впливають на інших людей та майбутнє.

Молоді вчителі визначають такі шляхи духовного саморозвитку в умовах світових змін:

- вдосконалення себе та світу навколо;
- постійно відчувати себе, не піддаватися поганому впливу, працювати над собою;
- бути частіше з рідними та друзями, займатися допомогою та ділитися теплом з іншими;
- починаючи з молодшої школи слід пояснювати дітям у відповідності до їх віку, що відбувається у світі, адже кожна людина має усвідомлювати, що від неї залежить наше майбутнє.

Досвідчені вчителі пропонують, передусім, заглянути у себе, побачити власні недоліки й розпочати моральне самовиховання. В педагогічній діяльності слід розвивати потужну систему виховання цінностей; виховувати в дітей співчуття, доброту, любов, бачення краси.

Отже, визначені 8 кластерів пропозицій можна розглядати як систему психологічних детермінант адаптації педагога до світових змін, які вони підсвідомо транслиують учням.

Ми припускаємо, що кожна психологічна детермінанта (екологічна, політична, соціальна, соціально-діяльнісна, психологічна, світоглядно-культуральна, базово-незалежна, духовна) безпосередньо пов'язана з відповідним соціально-психологічним механізмом розвитку суспільства. Але напрями й ступінь

вираженості цих детермінаційних взаємозв'язків є предметом окремого вивчення.

Отже, контент-частотний аналіз змісту особистісних ставлень сучасних педагогів до глобалізаційних процесів сьогодення дозволив визначити 8 соціально-психологічних механізмів розвитку суспільства й відповідні психологічні детермінанти психологічної адаптації особистості до світових змін.

Більш ґрунтовне й всебічне вивчення ставлень та форм адаптації педагогічних працівників до глобальних світових змін, сприятиме побудові комплексної моделі психологічної адаптації, яка може бути покладена в основу новітніх розробок в галузі педагогічної освіти й освіти дорослих.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Глобальні світові зміни можна класифікувати на: екологічні, біологічні, соціальні, демографічні, геополітичні, економічні, технічні й культуральні зміни.

1. Для дослідження ставлень вчителя до глобалізаційних процесів у світі доцільно використовувати анкету, яка припускає процедури ранжування глобальних світових змін, самооцінювання рівня власної адаптованості до них, а також містить запитання відкритого типу.

2. За результатами емпіричного дослідження, найбільш складними для адаптації педагогічні працівники вважають *біологічні та соціальні* зміни. Найлегшими для адаптації є *культуральні, технічні та демографічні* зміни.

3. Молоді вчителі 25-39 років порівняно зі студентами й досвідченими педагогами старше від 40 років виявляються найбільш активною й креативною частиною педагогічної спільноти. Вони, завдяки енергійності й позитиву, що притаманні молодості, адекватно й водночас оптимістично сприймають сучасний стан переживання нашою країною суспільної кризи, пропонуючи найбільш креативні форми психологічної адаптації до світових змін. В цілому, було встановлено, що молоді вчителі віком 25-39 років виявляються найбільш активною й креативною частиною педагогічної спільноти.

4. Контент-частотний аналіз змісту особистісних ставлень педагогів до глобальних світових змін дозволив визначити 8 кластерів чинників (соціальних, політичних, екологічних, діяльнісних, психологічних, світоглядно-культуральних, базово-незалежних й духовних), що зумовлюють світові зміни, й відповідні психологічні детермінанти психологічної адаптації до них.

5. Усвідомлення сутності світових змін сприяє формуванню зрілих, моральних ставлень до них, що, у свою чергу, є основою гармонійної поведінки, особистісного й професійного розвитку педагогічних працівників нашої країни в період подолання кризи реформування суспільних відносин.

Перспективи подальших розвідок розглянутої у статті проблеми полягають у розробці методів гармонізації особистісних ставлень сучасного педагога й розвитку психологічних механізмів його адаптації до глобальних світових змін.

Список використаних джерел

- Галян І. Особистісні предиктори толерантності до невизначеності майбутніх педагогів. *Інсайд: психологічні виміри суспільства*. 2023. № 10. С. 137–155. URL: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2023-10-7>
- Глобальні проблеми людства / Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Глобальні_проблеми_людства#:~:text=Стабільну%20версію%20було%20перевірено%2010,язання%20координованої%20співпраці%20всіх%20кр
- Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Київ : Vivat, 2020. 256 с. URL: <https://nashformat.ua/products/zovnishnya-polityka-v-epohu-transformatsij.-yak-ne-zalyshytys-na-uzbichchi-istorii-920805>
- Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2017. 570 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719693/1/Дисертація%20всія%20PDF.pdf>
- Павлик Н. В. Духовно-психологічна специфіка педагогічної діяльності в епоху глобальних світових змін. *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку* : збірник матеріалів XIII

Всеукраїнських психолого-педагогічних читань, присвячених пам'яті доктора педагогічних наук, професора Федоришина Бориса Олексійовича. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, 2023. С. 60–63. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737532/1/ТЕЗИ%20ФЕДОРИШИНА%20ЕКСТ%202023.pdf>

- Anamuah-Mensah J. Teacher Professional Development in an Era of Global Change: Discourse on Teachers' Identities as an Emerging Area of Teacher Professional development. *Secretary, "Africa-Asia University Dialogue for Educational Development" Network Director/Professor, Center for the Study of International Cooperation in Education (CICE)*. Hiroshima University, 2011. P. 50–51. URL: <https://cice.hiroshima-u.ac.jp/wp-content/uploads/2014/03/4-3-6.pdf>
- Astanova D. Teacher's responsibility and adaptability. *Science and Innovation*. 2022. No. 1(6). P. 79–83.
- Nguyen P. H., Duong T. H. Y. Teachers' Adaptability to General Curriculum Reform. *VNU Journal of Science: Education Research*. 2022. No. 38(3).
- Rizquha A. Women's leadership based on interpersonal ability in building teacher self awareness. *Managere: Indonesian Journal of Educational Management*. 2023. No. 5(1). P. 47–57.
- Rostami S., Tavakoli M., Amirian Z. Adaptation and Validation of a Measure for Evaluating Teacher Adaptability in English Teaching Higher Education. *Teaching English as a Second Language Quarterly (Formerly Journal of Teaching Language Skills)*. 2023. No. 42(3). P. 79–115.
- Žydzīunaitė V., Daugėla M. Teacher's professional self-awareness within the interactions with students in higher education: Temporality and relationality. *Acta Paedagogica Vilnensia*. 2020. No. 45. P. 160–174.

References

- Anamuah-Mensah, J. (2011). Teacher Professional Development in an Era of Global Change: Discourse on Teachers' Identities as an Emerging Area of Teacher Professional development. *Secretary, "Africa-Asia University Dialogue for Educational Development" Network Director/Professor, Center for the Study of*

- International Cooperation in Education (CICE)* (pp. 50-51). Hiroshima University. Retrieved from <https://cice.hiroshima-u.ac.jp/wp-content/uploads/2014/03/4-3-6.pdf>
- Astanova, D. (2022). Teacher's responsibility and adaptability. *Science and Innovation*, 1(6), 79-83.
- Halian, I. (2023). Osobystisni predyktory tolerantnosti do nevyznachenosti maibutnykh pedahohiv [Personal predictors of uncertainty tolerance of future teachers]. *Insait: psykholohichni vymiry suspilstva [Insight: psychological dimensions of society]*, 10, 137-155. Retrieved from <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2023-10-7> [in Ukrainian].
- Hlobalni problemy liudstva [Global problems of humanity]*. Vikipediia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Глобальні_проблеми_людства#:~:text=Стабільну%20версію%20було%20перевірено%2010,язання%20координовано%20співпраці%20всіх%20кр [in Ukrainian].
- Korsunskiy, S. (2020). *Zovnishnia polityka v epokhu transformatsii [Foreign policy in the era of transformation]*. Kyiv: Vivat. Retrieved from <https://nashformat.ua/products/zovnishnyapolityka-v-epohu-transformatsij.-yak-ne-zalyshytys-na-uzbichchiistorii-920805> [in Ukrainian].
- Nguyen, P. H., & Duong, T. H. Y. (2022). Teachers' Adaptability to General Curriculum Reform. *VNU Journal of Science: Education Research*, 38(3).
- Pavlyk, N. V. (2017). *Psykholohiia harmonizatsii kharakteru v yunatskomu vitsi [Psychology of character harmonization in youth]*. (D diss.). Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/719693/1/Дисертація%20вся%20PDF.pdf> [in Ukrainian].
- Pavlyk, N. V. (2023). Dukhovno-psykholohichna spetsyfika pedahohichnoi diialnosti v epokhu hlobalnykh svitovykh zmin [Spiritual and psychological specificity of pedagogical activity in the era of global world changes]. In *Proforientatsiia: stan i perspektyvy rozvytku [Vocational guidance: the state and prospects of development]: zbirnyk materialiv XIII Vseukrainskykh psykholoho-pedahohichnykh chytan, prysviachenykh pamiaty doktora pedahohichnykh nauk, profesora Fedoryshyna Borysa*

- Oleksiiovycha. (pp. 60-63). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/737532/1/ТЕЗИ%20ФЕДОРИШИНА%20ТЭКСТ%202023.pdf> [in Ukrainian].
- Rizquha, A. (2023). Women's leadership based on interpersonal ability in building teacher self awareness. *Managere: Indonesian Journal of Educational Management*, 5(1), 47-57.
- Rostami, S., Tavakoli, M., & Amirian, Z. (2023). Adaptation and Validation of a Measure for Evaluating Teacher Adaptability in English Teaching Higher Education. *Teaching English as a Second Language Quarterly (Formerly Journal of Teaching Language Skills)*, 42(3), 79-115.
- Žydzūnaitė, V., & Daugėla, M. (2020). Teacher's professional self-awareness within the interactions with students in higher education: Temporality and relationality. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 45, 160-174.

N. Pavlyk

STUDY OF THE ATTITUDES OF MODERN UKRAINIAN TEACHERS TO GLOBAL WORLD CHANGES

A significant transformations take place in the modern world (climate change, total digitalization, economic globalization, wars, rebuilding of international relations, etc.). Teachers responsible for the personal development of future generations. Teachers have a task of providing students worldview knowledge with the aim of forming mature personal attitudes and constructive adaptation to new world realities.

In the article presented results of empiric research of personality relations of the modern Ukrainian pedagogical workers to the processes of globalization and world changes. The author presented the original classification of global world changes: ecological, biological, social, demographic, geopolitical, economic, technical and cultural changes. The realization of empiric research based on using the authorial questionnaire «Attitudes to world changes». This questionnaire includes a procedures as: ranging of the global world changes, self-assessment of level of own adapted to them. This questionnaire has also the questions of open type.

The analysis of answers of respondents was carried out by count a percent indexes and by content analysis of answers. The author presents the results of a detailed analysis of the questionnaire. The age-specific characteristics of the manifestation of personal attitudes towards globalization processes among modern teachers were established. The

results of the research showed that young teachers aged 25-39 are the most active and creative part of the pedagogical community. The study of personal attitudes of teachers made it possible to determine the peculiarities of their psychological adaptation to modern conditions. Social and biological changes proved to be the most difficult for teachers to adapt.

The content-frequency analysis of the content of personal attitudes of teachers to global world changes made it possible to identify 8 clusters of factors (social, political, ecological, activity, psychological, worldview-cultural, basic-independent and spiritual) that cause world changes, and the corresponding psychological determinants psychological adaptation to them.

Awareness of the essence of global world changes by teachers and the formation of a system of mature personal attitudes towards them is the basis for the development of adaptive capabilities in the period of overcoming the crisis and reforming social relations in our country.

Key words: *global world changes, personality's attitudes, pedagogical workers, psychological development mechanisms, psychological adaptation.*

Стаття надійшла до редакції 3.02.2024 р., прорецензована 5.02.2024 р.,
прийнята до друку 7.02.2024 р.

УДК 159.944.4:355.11

© М. М. Рева, Т. Є. Тітова, 2024

orcid.org/0000-0002-5478-8855

orcid.org/0000-0002-0276-4050

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298774>

РЕВА Марина Митрофанівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ТІТОВА Тетяна Євгенівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ІЗ РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ ДО МАЙБУТНЬОГО

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження психологічних особливостей посттравматичного зростання учасників бойових дій із різним ставленням до майбутнього.

У результаті теоретичного аналізу було виявлено, що посттравматичний період життя учасників бойових дій навіть у воєнний час може стати періодом їхнього особистісного зростання та підвищення психологічного благополуччя.

Дані емпіричного дослідження засвідчили, що за показниками посттравматичного зростання половина досліджуваних після травматичного досвіду загалом стали характеризуватися більшою відкритістю у спілкуванні з іншими, позитивним ставленням до життя, емпатійністю. Ще майже третина військовослужбовців-учасників бойових дій стали легше адаптуватися до змін. Водночас певна частина опитаних не стали більше відчувати впевненість у змозі вирішувати свої життєві проблеми.

Більшість опитаних військовослужбовців-учасників бойових дій достатньо мотивовані до постановки життєвих завдань у різних сферах, здатні структурувати власне життя, оптимістично

ставляться до майбутнього, об'єктивно оцінюють свої можливості, є досить активними у повсякденній діяльності, а також стійкими у постановці життєвих завдань. При цьому досить високим є показник низькомотивованих військовослужбовців, які не здатні до структурування часу власного життя, не прагнуть будувати серйозні плани та не здатні ставити життєві завдання з урахуванням цілісності життя.

Порівняння особливостей посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій із різним ставленням до майбутнього засвідчило, що чим вищий рівень позитивного ставлення до майбутнього військовослужбовців, тим більше вони відчувають впевненість у власних можливостях вирішувати свої життєві проблеми. Крім того, чим більше близьких, приємних, довірливих відносин з оточуючими мають учасники бойових дій, тим більш позитивним баченням майбутнього вони володіють. Було доведено, що ставлення до майбутнього є чинником посттравматичного відновлення військовослужбовців-учасників бойових дій.

Ключові слова: посттравматичне зростання, ставлення до майбутнього, життєві завдання, військовослужбовці, учасники бойових дій.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Актуальність проблеми посттравматичного психологічного відновлення військовослужбовців викликана радикальною зміною умов їхнього життя після переживання травматичних подій, викликаних війною та участю в бойових діях. Під час проходження служби у військовослужбовців мали місце постійні перевантаження та спостерігалось накопичення стресів і психотравм, які пов'язані з участю в бойових діях.

За цих обставин винятковий акцент має бути на питаннях, які мають стосунок до подолання негативних наслідків проходження військової служби та травматичних подій, становлення життєвої перспективи та особистісний розвиток військовослужбовців, відновлення їхньої психічної рівноваги та працездатності, а також на формування розуміння та відповідної реакції на особистісні, професійні чи сімейні проблеми, які пов'язані з цим періодом життя, тобто на досягнення високого

рівня посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні наслідки впливу бойового стресу на життєдіяльність військових були розкриті у працях таких вітчизняних науковців, як Р. Абдурахманов, О. Буковська, О. Білов, Л. Вакуленко, А. Караян, О. Кокун, А. Кучер, Г. Ложкін, Н. Матейчук, Н. Пророк, Н. Тарабріна, О. Тополь, А. Чаплигін та інші. У науковий розвідках таких учених, як С. Басараб, С. Васильєв, В. Гічун, О. Друзь, Л. Жаліло, М. Кравченко, Л. Кудрик, М. Локтєв, І. Мульована, О. Напрєєнко, І. Сиромятніков, О. Сироп'ятов, Р. Торговицький, О. Філатова та інші розглядаються можливості та ресурси військовослужбовців-учасників бойових дій в процесі посттравматичного відновлення.

Одним із чинників, що сприяють такому відновленню, визначено ставлення до майбутнього та його активне структурування (А. Коваленко, Т. Титаренко). Проблема життєвого планування та оптимізації самореалізації опинилася в центрі західних (З. Бомен, П. Бергер, П. Глізон, Т. Лукман, Л. Мак-Ней, М. О'Доннел, М. Сомерс, Дж. Гібсон) та вітчизняних (Т. Березіна, О. Злобіна, В. Магун, Г. Міненков, Т. Титаренко) соціологічних та соціально-психологічних досліджень. Однак досліджень, які б вивчали ставлення до майбутнього як чинник посттравматичного відновлення українських військовослужбовців-учасників бойових дій, наразі немає.

У зв'язку з цим можна сформулювати *мету* статті, яка полягає у дослідженні психологічних особливостей посттравматичного зростання учасників бойових дій із різним ставленням до майбутнього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отриманий людиною під час війни травмуючий життєвий досвід є цілком винятковим і таким, що супроводжується почуттям спорідненості, спільності з людьми, які опинилися у подібних загрозливих обставинах. Переживання, вчинки та життєві рішення, що породжені війною, цілком змінюють специфіку особистісного життєтворення. Новий або ж істотно оновлений горизонт життє-

конструювання поєднує і минуле з досвідом, осмисленим раніше, і теперішнє, яке переживається під час війни, і майбутнє, якого особа очікує після перемоги. Особистісні, гендерні, вікові аспекти вибору ландшафту життєтворення розкриваються за допомогою таких показників, як емоційна валентність пережитого, ступінь унікальності досвіду та можливість супроводжувального впливу (Титаренко, Дворник, 2022).

Після травматизації (інколи й такої, що продовжується протягом великого проміжку часу), може відбуватися посттравматичне зростання (посттравматичний ріст) – це такі зміни, які мають позитивний характер і відбуваються з особистістю після перенесеної травми, після пережитих травматичних подій (Кісарчук, 2020). Отже, посттравматичний період особистісного життєтворення навіть у воєнні часи може і має бути періодом особистісного зростання учасників бойових дій, підвищення їхнього психологічного благополуччя.

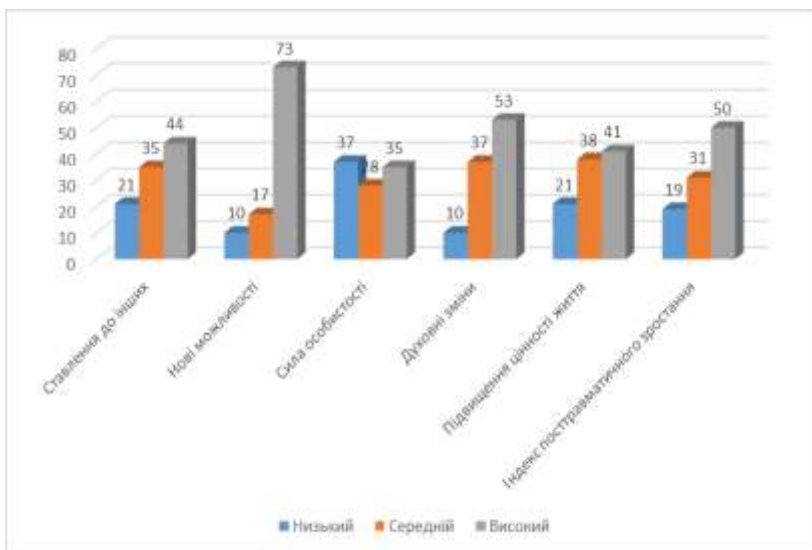
У зв'язку з цим актуальності набуває емпіричне вивчення особливостей посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій. Емпіричне дослідження було проведене у 2023 року на базі однієї з військових частин, які дислокуються на території Полтавської області. Нами була сформована вибірка, до якої увійшли 104 військовослужбовці, що мають досвід бойових дій. До програми емпіричного дослідження увійшли «Опитувальник посттравматичного зростання» (за Р. Тадеші і Л. Калхаун) (Tedeschi, Calhoun, 1996) та опитувальник «Життєві завдання особистості» (Т. Титаренко) (Титаренко, 2012).

Характеристика особливостей посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій за «Опитувальником посттравматичного зростання» (за Р. Тадеші і Л. Калхаун) подана на рис. 1.

Як свідчать дані рис. 1, за показниками шкали «Ставлення до інших» більшість досліджуваних (44,0 %) мають високий рівень прояву, тобто після травматичного досвіду вони стали більше відчувати близькість з оточуючими, розраховувати на

інших людей, більш охоче виражати свої емоції, зокрема й співчуття до інших.

Ще 35,0 % опитаних володіють середнім рівнем за цією шкалою, тобто після отримання травматичного досвіду вони почали частіше визнавати, що потребують підтримки та допомоги, а також докладати більше зусиль задля встановлення взаємин з людьми. Решта військовослужбовців-учасників бойових дій (21,0 %) не стали більше цінувати інших людей, отримавши травматичний досвід.

Рис. 1. Характеристики посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій (у %)

За шкалою «Нові можливості» переважна більшість досліджуваних (73,0 %) мають високий рівень прояву, тобто після кризової ситуації у цих військовослужбовців з'явилися нові інтереси, вони стали більш впевненими у собі та власних можливостях. Ще 17,0 % опитаних демонструють середній рівень за цією шкалою, тобто після кризової ситуації вони здебільшого стали самі позитивно впливати на своє життя. Найменша кількість військовослужбовців-учасників бойових дій

(10,0 %) мають низький рівень прояву, тобто після переживання травматичного досвіду вони не стали вносити зміни в те, що можна змінити, і спокійно сприймати те, що ніяк неможливо змінити.

За показниками шкали «Сила особистості» більшість досліджуваних (37,0 %) мають низький рівень прояву, тобто після травматичного досвіду у них не підвищилося розуміння того, що життєві негаразди можуть бути успішно подолані. Ще 35,0 % досліджуваних мають високий рівень прояву, тобто після кризової ситуації виявилося, що вони значно сильніші, ніж вважали досі. Найменша кількість військовослужбовців-учасників бойових дій (28,0 %) мають середній рівень прояву цієї шкали, тобто після переживання травматичного досвіду вони не відчували силу власної особистості.

За шкалою «Духовні зміни» переважна більшість досліджуваних (53,0 %) мають високий рівень прояву, тобто після кризової ситуації вони стали краще розуміти духовні проблеми. Середній рівень за цією шкалою мають 37,0 % військовослужбовців-учасників бойових дій, які відчували лише часткові зміни у розумінні духовних проблем після травматичного досвіду. Низький рівень властивий для 10,0 % досліджуваних, які не стали більш віруючими після пережитої кризової ситуації.

За шкалою «Підвищення цінності життя» більшість досліджуваних (41,0 %) мають високий рівень прояву, тобто після кризової ситуації у цих військовослужбовців змінилися життєві пріоритети. Ще 38,0 % опитаних демонструють середній рівень за цією шкалою, тобто після кризової ситуації вони стали більше цінувати кожен прожитий день. Найменша кількість військовослужбовців-учасників бойових дій (21,0 %) мають низький рівень прояву, тобто після переживання травматичного досвіду вони не стали намагатися зробити життя більш змістовним.

За показниками індексу посттравматичного зростання більшість досліджуваних (50,0 %) мають високий рівень прояву, тобто після травматичного досвіду вони загалом стали

характеризуватися більшою відкритістю у спілкуванні з іншими людьми, більш позитивним ставленням до життя, а також емпатійністю. Ще 31,0 % військовослужбовців-учасників бойових дій мають середній рівень прояву, тобто після переживання травматичного досвіду вони стали легше адаптуватися до змін. Водночас ще 19,0 % опитаних демонструють низький рівень за цією шкалою, тобто після кризової ситуації вони не стали більше відчувати впевненість у власних можливостях вирішувати свої життєві проблеми.

Отже, за результатами проведення дослідження можна зробити висновок, що після переживання травматичного досвіду більшість опитаних військовослужбовців-учасників бойових дій бачать перспективи особистісного зростання за багатьма сферами.

Характеристика постановки життєвих завдань військовослужбовцями – учасниками бойових дій за опитувальником «Життєві завдання особистості» (Т. Титаренко) подана на рис. 2.

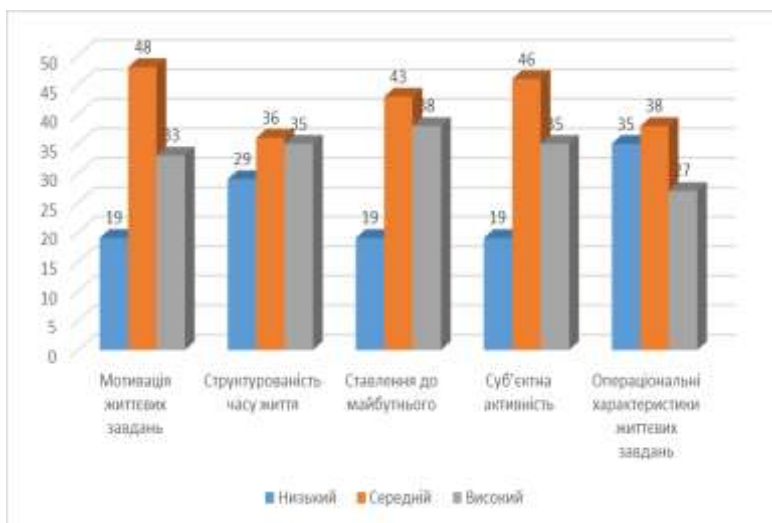

Рис. 2. Особливості постановки життєвих завдань військовослужбовцями - учасниками бойових дій (у %)

Як свідчить аналіз рис. 2, за шкалою «Мотивація життєвих завдань» більшість опитаних мають середній рівень прояву (48,0 %), 33,0 % військових демонструють високий рівень прояву, а 19,0 % – низький рівень прояву. Це говорить про те, що майже половина учасників бойових дій достатньо мотивовані до постановки життєвих завдань у різних сферах, водночас третина опитаних проявляють високу мотивацію самоконститування та творчості. При цьому досить високим є показник низькомотивованих військовослужбовців.

За шкалою «Структурованість часу життя» більшість опитаних мають середній рівень прояву (36,0 %), 35,0 % військових демонструють високий рівень прояву, а ще 29,0 % – низький рівень прояву. Така картина є свідченням того, що більшість досліджуваних учасників бойових дій переважно здатні структурувати власне життя, ділячи його на певні відрізки.

Майже така ж кількість опитаних здатні не просто структурувати життя, а й робити це у досить віддалених часових контурах (40–50 років, усе життя). Водночас порівняно значна частина військовослужбовців майже не здатні до структурування часу власного життя, виокремлюючи в часі життя певні заняття та відводячи їм окремо визначений час.

За шкалою «Ставлення до майбутнього» 43,0 % опитаних мають середній рівень прояву, 38,0 % військових демонструють високий рівень прояву, а 19,0 % – низький рівень прояву. Це говорить про те, що більшість учасників бойових дій досить оптимістично ставляться до майбутнього, об'єктивно оцінюють себе і свої можливості і якщо помічають в собі відсутність якихось талантів, просто переключаються на ті сфери діяльності, в яких їхні здібності згодом можуть розкритися краще. Водночас понад третина мають винятково позитивне бачення власного майбутнього, добре підготовлені до життєвих випробувань та зазвичай впевнено дивляться у майбутнє. Решта опитаних налаштовані на майбутнє досить негативно, вони не прагнуть будувати серйозні плани на подальше життя.

За шкалою «Суб'єктна активність» більшість опитаних мають середній рівень прояву (46,0 %), 35,0 % військових

демонструють високий рівень прояву, а 19,0 % – низький рівень розвитку даної якості. Це свідчить про те, що майже половина досліджуваних учасників бойових дій є досить активними у повсякденній діяльності, трохи більше третини опитаних є активними у житті та діяльності, а також у постановці життєвих завдань. Водночас певна частина респондентів демонструють низький рівень суб'єктивної активності.

За шкалою «Операціональні характеристики життєвих завдань» більшість опитаних мають середній рівень прояву (38,0 %), 27,0 % військових демонструють високий рівень прояву, а 35,0 % – низький рівень прояву. Така картина є свідченням того, що переважна більшість учасників бойових дій здатні до гнучкої постановки життєвих завдань, однак понад третина з них не здатні ставити життєві завдання з урахуванням цілісності життя. Трохи більше чверті опитаних є досить стійкими та активними у постановці життєвих завдань, вони підходять до цього зі стратегічним баченням.

Отже, за результатами проведення дослідження можна зробити висновок, що більшість опитаних військовослужбовців-учасників бойових дій достатньо мотивовані до постановки життєвих завдань у різних сферах, здатні структурувати власне життя, оптимістично ставляться до майбутнього, об'єктивно оцінюють себе і свої можливості, є досить активними у повсякденній діяльності, а також стійкими у постановці життєвих завдань. При цьому досить високим є показник низькомотивованих військовослужбовців, які не здатні до структурування часу власного життя, не прагнуть будувати серйозні плани та не здатні ставити життєві завдання з урахуванням цілісності життя.

Порівняння особливостей посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій із різним ставленням до майбутнього відбувалося за допомогою математичних методів обробки даних, а саме коефіцієнта лінійної кореляції r_{xy} Пірсона, який використовується для аналізу залежності змінних, вимірених у метричних шкалах (шкалі інтервалів та відношень) (Моргун, Тітов, 2009). Математико-статистична обробка даних

здійснювалась за допомогою пакета статистичних комп'ютерних програм SPSS v. 26.0.

Виявлено, що позитивне ставлення до майбутнього має статистично значущу позитивну лінійну кореляцію з індексом посттравматичного зростання ($r_{xy} = 0,508$, $p \leq 0,01$), тобто чим вищий рівень позитивного ставлення до майбутнього військовослужбовців, тим більше вони відчувають упевненість у власних можливостях вирішувати свої життєві проблеми, і навпаки, чим більше досліджувані учасники бойових дій відчувають можливості зростання після переживання кризової ситуації, тим більш позитивне ставлення до майбутнього їм притаманне.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, можемо зробити висновок про те, що високий рівень позитивного ставлення до майбутнього співвідноситься з високими показниками посттравматичного зростання військовослужбовців-учасників бойових дій, тобто ставлення до майбутнього є чинником посттравматичного відновлення військовослужбовців-учасників бойових дій.

Оскільки за результатами проведення дослідження був виявлений певний відсоток військовослужбовців-учасників бойових дій з низьким індексом посттравматичного зростання, ми вважаємо за необхідне впровадження корекційно-розвивальних заходів. Розробка принципів реалізації та змісту занять корекційно-розвивальної програми, спрямованої на ефективне посттравматичне відновлення військовослужбовців-учасників бойових дій, складе *перспективу* нашого подальшого дослідження у цьому руслі.

Список використаних джерел

Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П. Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу : монографія. Київ : Слово, 2020. 178 с.

- Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики : навч. посіб. [для студентів вищих навчальних закладів]. Київ : Слово, 2009. 464 с.
- Титаренко Т. М., Дворник М. С. Як допомогти особистості у період переходу від війни до миру: соціально-психологічний супровід. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 154 с.
- Титаренко Т. М., Злобіна О. Г., Лепіхова Л. А. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості / за наук. ред. Т.М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.
- Tedeschi R. G., Calhoun L. G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. P. 455–471.

References

- Kisarchuk, Z. H., Omelchenko, Y. M., & Lazos, H. P. (2020). *Tekhnolohii psykhoterapevtychnoi dopomohy postrazhdalym u podolanni proiaviv posttravmatychnoho stresovoho rozladu: monohrafiia [Technologies of psychotherapeutic assistance to victims in manifestations of post-traumatic stress disorder overcoming: a monograph]*. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].
- Morhun, V. F., & Titov, I. H. (2009). *Osnovy psykhologichnoi diahnostryky: navchalnyi posibnyk [Fundamentals of psychological diagnostics: a study guide]*. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M., & Dvornyk, M. S. (2022). *Yak dopomohty osobystosti u period perekhodu vid viiny do myru: sotsialno-psykhologichnyi suprovod [How to help a personality during the transition from war to peace: socio-psychological support]*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
- Tytarenko, T. M., Zlobina, O. H., & Liepikhova, L. A. et al. (2012). *Yak buduvaty vlasne maibutnie: zhyttievi zavdannia osobystosti [How to build your own future: life tasks of the personality]*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471.

M. Reva, T. Titova
**PECULIARITIES OF POST-TRAUMATIC GROWTH
OF COMBATANTS WITH DIFFERENT ATTITUDES
TOWARDS THE FUTURE**

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the psychological peculiarities of post-traumatic growth of combatants with different attitudes towards the future.

As a result of the theoretical analysis, it was found that the post-traumatic period of personal life creation can be and should be a period of personal growth and increasing of psychological well-being of the combatants even in wartime.

The data of the empirical study showed that according to indicators of post-traumatic growth in general, a half of the studied subjects after a traumatic experience began to be characterized with bigger openness in communication with others, with a positive attitude to life and empathy. Almost a third of servicemen became easier to adapt to changes. At the same time, a certain part of the interviewed combatants no longer felt confident in their ability to solve their life problems.

Most of the interviewed servicemen are sufficiently motivated to set life tasks in various fields, are able to structure their own lives, are optimistic about the future, assess their capabilities objectively, are quite active in everyday activities, as well as stable in life tasks setting. At the same time, the rate of low-motivated servicemen who are unable to structure their own life time, do not seek to make serious plans and are unable to set life tasks taking into account the integrity of life, is quite high.

A comparison of the peculiarities of post-traumatic growth of combatants with different attitudes towards the future proved that the higher the level of positive attitude towards the future of servicemen is, the more confident they feel in their own abilities to solve their life problems. In addition, the more close, pleasant, trusting relationships the combatants have with others, the more positive vision they have of the future. It was possible to conclude that a high level of positive attitude towards the future correlates with high indicators of post-traumatic growth of combatants, that is, the attitude towards the future is a factor in the post-traumatic recovery of servicemen – combatants.

Key words: *post-traumatic growth, attitude towards the future, life tasks, servicemen, combatants.*

Стаття надійшла до редакції 10.02.2024 р., прорецензована 14.02.2024 р.,
прийнята до друку 16.02.2024 р.

УДК 159.937:94:246.3:159.91

© В. С. Бліхар, 2024

orcid.org/0000-0001-7545-9009

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298775>

БЛІХАР В'ячеслав Степанович

доктор філософських наук, професор,

директор Інституту управління, психології та безпеки

Львівського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ЗІ СТРАХАМИ ТА ТРИВОЖНІСТЮ ДІТЕЙ

У статті наведені результати дослідження порівняння стратегій сімейного виховання із ставленням батьків до дітей, порівняння стилів виховання батьків та матерів, порівняння груп дітей з різними рівнями батьківського контролю у час широко-масштабної війни росії в Україні. Зазначено, що у час широко-масштабної війни росії в Україні фокус уваги наукових розвідок децю зміщений у вектори, що стосуються особливостей переживання травмівних подій різними верствами населення. Однак фокус нашої наукової уваги зосереджений на змінах у сімейній системі у час лихоліть. Метою проведеного нами дослідження було виявити особливості взаємозв'язків стилів сімейного виховання та батьківського ставлення із страхами та тривожністю дітей молодшого шкільного віку у час війни.

Порівняння груп досліджуваних матерів із батьками дало можливість побачити відмінності у стратегіях сімейного виховання. Виявлено, що вищий рівень страху та тривожності спостерігається у дітей, батьки яких мають високий рівень батьківського контролю. Встановлено, що зростання рівня контролю та ступеня батьківських вимог, які характеризують авторитарний та авторитетний стилі виховання сприяють зростанню дитячої тривожності.

На основі проведеного дослідження були обґрунтовані висновки: загальна дитяча тривожність учнів молодших класів обернено пов'язана із стратегією сімейного виховання, отже зростання рівня

контролю та ступеня батьківських вимог (що суб'єктивно зростають у час війни), які характеризують авторитарний та авторитетний стилі виховання сприяють зростанню дитячої тривожності.

Порівняння груп дітей з різними рівнями контролю виявило відмінності рівня страху і тривожності. Зважаючи на те, що досліджувані батьки виявили протилежно високі показники авторитарного, авторитетного (матері) та індіферентного (батьки) стилів виховання, стверджується, що саме розбіжність у стилях виховання батьків є одним із провідних психологічних чинників тривожності дітей молодшого шкільного віку в час війни.

Це ж підтвердили результати факторного аналізу, які виявили один фактор – контроль і негативне ставлення до невдач дитини (завищені вимоги), а інший фактор – кооперація й емоційне прийняття як запобігання тривожності.

Ключові слова: страх, тривожність, війна, дитячі страхи, молодший шкільний вік, стилі сімейного виховання, батьківське ставлення.

Постановка проблеми. Дитячо-батьківських відносини у родині є одним з основних чинників, що формують характер дитини і особливості її поведінки. Війна внесла свої корективи у цю динамічну систему за законом інтервенцій екосистем. Тут варто згадати про теорію еко-систем Урі Бронфенбреннера, яка побудована на ідеї екологічних втручань у розвиток особистості дитини різних соціальних середовищ та соціальних трансформацій у цих середовищах. Найбільш чітко вони впливають і на тип дитячо-батьківських відносин, які проявляються при вихованні дитини. Власне тому формуванню тривожності дитини можуть сприяти не лише завищені вимоги, порушення системи сімейного виховання, дисгармонія відносин «батько-дитина» (що уважаться класично основним чинником, які обумовлюють виникнення тривожності та дитячих страхів), а й події, які різко змінюють цінності батьківської системи, екзистенційні кризи, родинні втрати, тривожні новини з масмедійних організацій тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження страхів в рамках вивчення емоцій здійснювалось у працях

В. К. Віллонаса, В. Джемса, К. Ізарда, В. Бліхара, Г. Католик, З. Ковальчук, А. Скаковської, Ю. Біннебезеля, З. Формелли та ін. (Екзистенція..., 2022; Katolyk, Binnebesel, Formella, 2018; Binnebesel, Католик, Стульківська, 2022; Скаковська, 2018; Скаковська. 2020). Велику кількість досліджень зарубіжних психологів присвячено вивченню проблеми страхів як специфічного феномену (Д. Бретт, Д. Лейн, Р. Мей, Е. Міллер, Б. Філліпе) (Католик, 2009; Католик, 2012). Провалили наукові розвідки дитячих страхів та тривожності також учені психоаналітичного скерування: М. Кляйн, Дж. Болбі, В. Леві, Г. Еберлейн, В. Купер, З. Фройд, А. Фройд, С. Холл, К. Хорні (Католик, 2023а; Скаковська, 2023). Вікові страхи описувались у працях вітчизняних психологів Н. В. Карпенко, О. М. Складенко та ін. (Складенко, 2005). Вивчення проблеми стилю батьківських відносин в психології займались Е. Маккобі, Д. Боулбі, У. Бронфенбреннер, М. Ейнсворт та інші (Католик, 2023; Binnebesel, Formella, Katolyk, 2023; Baumrind, 1991).

Фундаментальне значення для виділення типів сімейного виховання мала робота Д. Baumrind (1991). Вчена описала основні стилі виховання та зазначала, що під стилем сімейного виховання маються на увазі відносини батьків з дитиною, характер контролю над її діями, спосіб пред'явлення вимог, форми заохочення і покарання, ментальні форми типів сімейного виховання, транскультурні патерни. Критеріями такого виділення визнані: характер емоційного ставлення до дитини і тип батьківського контролю. Класично класифікація стилів батьківського виховання включає чотири стилі: авторитетний, авторитарний, ліберальний, індіферентний. Детальніше опишемо кожен з них.

Авторитетний стиль характеризується теплим емоційним прийняттям дитини і високим рівнем контролю з визнанням і заохоченням розвитку її автономії. Авторитетні батьки реалізують демократичний стиль спілкування, готові до зміни системи вимог і правил, з урахуванням зростаючої компетентності дітей. Діти таких батьків зазвичай ініціативні, товариські. Їм легше дається засвоєння соціально прийнятних і заохочуваних форм

поведінки. Вони більш впевнені в собі, у них краще розвинені почуття власної гідності і самоконтроль, їм легше вдається налагодити хороші відносини з однолітками.

Авторитарний стиль відрізняється відкиданням або низьким рівнем емоційного прийняття дитини і високим – контролю. Стиль спілкування авторитарних батьків – командно-директивний, по типу диктату (система вимог, заборон і правил: ригідна і незмінна). У дітей при такому вихованні розвивається почуття провини і страху перед покаранням.

Особливостями **пермісивного стилю (ліберальний)** виховання є тепле емоційне прийняття і низький рівень контролю у формі вседозволеності та явного всепрощення. Вимоги та правила при такому стилі виховання практично відсутні, рівень керівництва недостатній. Дитині надана повна свобода: вона повинна до всього прийти самостійно, на підставі власного досвіду. Реальна допомога та підтримка з боку батьків відсутня. Рівень очікувань щодо досягнень дитини в сім'ї не декларується. Формується інфантильність, висока тривожність, відсутність незалежності, страх реальної діяльності і досягнень.

У подальшому D. Baumrind розширила свою роботу, додаючи **індиферентний**, або «безучасний» стиль виховання, який характеризується та визначається низькою залученістю батьків у процес виховання, емоційною холодністю і дистанціюванням щодо дитини, низьким рівнем контролю у формі ігнорування інтересів і потреб дитини, недоліком протекції. Індиферентний стиль особливо несприятливо позначається на розвитку дітей, провокуючи широкий спектр порушень від делінквентної поведінки, імпульсивності та агресії до залежності, невпевненості в собі, тривожності і страхів.

Дані стилі виховання визначаються рівнем контролю та підтримки, які надають батьки (Baumrind, 1991).

Також одним з видів дитячої тривожності є шкільна тривожність, яка включає різні аспекти сталого шкільного емоційного неблагополуччя. Вона виражається в хвилюванні, підвищеному занепокоєнні в навчальних ситуаціях, у класі, в очікуванні поганого ставлення до себе, негативної оцінки з боку педагогів,

однолітків. Дитина постійно відчуває власну неадекватність, неповноцінність, є невпевненою у правильності своєї поведінки, своїх рішень. В цілому, шкільна тривожність є результатом взаємодії дитячої особистості із соціальною ситуацією та відношенням до цієї ситуації сімейної системи.

У свою чергу, дослідник Б. Філліпс продемонстрував зв'язок шкільної тривожності дітей і переживання ними невідповідності «престижним устремлінням батьків». Численні дослідження показують також, що характер емоційних стосунків, які склалися у дітей з близькими дорослими, робить істотний вплив на успішність входження їх у шкільне життя (Егеланн, Сроуф, 1981; Філліпс, 1978). Зафіксовано також вплив несприятливого досвіду спілкування з вихователем у дитячому садку, вчителем у школі для виникнення тривожності, деяких форм шкільної дезадаптації і навіть дідактогенії неврозів. Разом з тим в дослідженнях Б. Філліпса, Г. Еберлейн та інших учених було показано, що і в цих випадках вирішальна роль належить сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. У проведеному нами дослідженні взяло участь 50 осіб молодшого шкільного віку, 8-9-ти років (27 дівчаток і 23 хлопчики) з повних сімей та 100 осіб дорослого віку (50 мам і 50 татів).

У ході емпіричного дослідження взаємозв'язків стилів сімейного виховання та батьківського ставлення із страхами та тривожністю у дітей молодшого шкільного віку використовувалися наступні методики: методика діагностики дитячих страхів, методика виявлення тривожності «Дитячий варіант шкали явної тривожності (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale), призначена для виявлення тривожності як стійкого утворення у дітей 8-12 років, методика діагностики рівня шкільної тривожності (Б. Філліпс) (тест призначений для вивчення рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою у дітей молодшого та середнього шкільного віку), методика дослідження батьківського ставлення, методика визначення стилів сімейного виховання.

В результаті опрацювання результатів дослідження нами було статистично перевірено групи досліджуваних матерів із батьками на існування відмінностей у стратегіях сімейного виховання за допомогою *t*-критерію Стьюдента.

Статистичний аналіз свідчить про те, що існують значимі відмінності між групами матерів та батьків за усіма досліджуваними ознаками. Так, матері мають вищі показники прийняття дитини, кооперації, контролю (авторитарної гіперсоціалізації), інфантилізації («маленький невдаха») (табл. 1).

Таблиця 1.

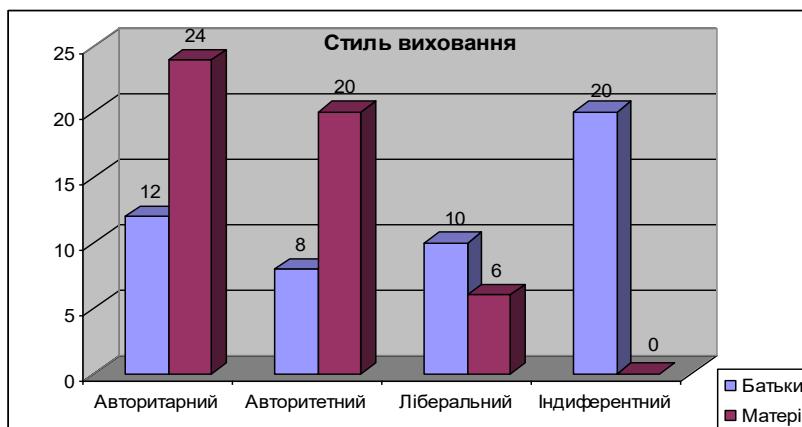
Відмінності між групами матерів та батьків за показниками стилів сімейного виховання (за *t*-критерієм Стьюдента)

	Батько / мати	N	m	SD	SE	t	p
Прийняття/відкинення	Батько	50	14,2800	8,67565	1,22692	-2,104	,038
	Мати	50	18,1800	9,82643	1,38967		
Кооперація	Батько	50	4,6200	1,66464	,23542	-6,855	,000
	Мати	50	6,5000	,99488	,14070		
Авторитарна гіперсоціалізація	Батько	50	3,6800	2,07453	,29338	-4,373	,000
	Мати	50	5,1800	1,25666	,17772		
Маленький невдаха	Батько	50	3,2800	1,92767	,27261	-5,312	,000
	Мати	50	5,1800	1,63744	,23157		
Стратегія сімейного виховання	Батько	50	2,84	1,131	,160	6,020	,000
	Мати	50	1,72	,671	,095		

У результаті проведення кореляційного аналізу виявлено статистично значимі зв'язки стратегії сімейного виховання соціальних страхів дітей молодшого шкільного віку, загального

дитячого страху, шкільної тривожності та загальної дитячої тривожності. За отриманими результатами виявилось доцільним дослідити детальніше відмінності у стратегіях сімейного виховання. Статистичні результати свідчать, що існує значимий вплив стратегії сімейного виховання на рівень загальної тривожності дитини у школі ($F=2,495$, при $\alpha \leq 0,052$) та переживання соціального стресу ($F=5,710$, при $\alpha \leq 0,002$).

Таким чином, можна стверджувати, що загальну тривожність дитини у школі формують авторитарний, авторитетний та ліберальний стилі сімейного виховання.

Рис. 1. Порівняння стилів виховання батьків та матерів (кількість осіб)

Дані нашого дослідження свідчать, що більшість матерів використовують авторитарну (24 особи) та авторитетну (20 осіб) стратегії виховання. Тоді як більшість батьків виховують своїх дітей індиферентним (20 осіб) та авторитарним (12 осіб) стилем. Варто зазначити, що серед досліджуваних жодна мати не використовує індиферентну стратегію виховання. Враховуючи те, що більшість матерів дотримуються авторитарного стилю виховання дітей, можемо стверджувати про вплив цього стилю на формування тривожності у дітей. На рис. 1 чітко прослідко-

вується відсутність єдиної стратегії виховання у матерів і батьків.

Можемо припускати те, що така відсутність узгодженості стилів сімейного виховання обох батьків, де існує надмірний контроль з боку матері та не включеність батька, який є більше індиферентним до виховання власних дітей та не виявляє зацікавленості дитиною зі свого боку, значною мірою впливають на формування тривожності дітей молодшого шкільного віку.

За допомогою медіанного тесту ми спробували порівняти стратегії сімейного виховання зі ставленням батьків до дітей. Отож високе емоційне прийняття дитини притаманне авторитетному (28 з 28 осіб) та ліберальному (16 з 16) стилям виховання. Емоційне відкидання дитини характерне авторитарному (3 з 36) та індиферентному (1 з 20) стилям виховання. Висока зацікавленість справами дитини, прагнення до співпраці – авторитетний стиль (21 з 28), середня цікавість на рівні з незацікавленістю – ліберальний стиль (8 з 16), незацікавленість справами дитини – авторитарний (6 з 36) та індиферентний (0 з 20). Демократичність у взаєминах з дитиною, відсутність надмірного контролю характерно для авторитетного стилю (21 з 28), ліберального (15 з 16) та індиферентного (20 з 20), а авторитарний стиль передбачає надмірний контроль (31 з 36). Надмірна віра у сили і можливості дитини – ліберальний (16 з 16), індиферентний (20 з 20) та авторитетний (17 з 28). Батькам з авторитарним стилем виховання характерна відсутність віри у можливості дитини, прагнення інфантилізувати дитину, прагнення постійно контролювати і оберігати її (36 з 36).

Нами було виявлено, що вищий рівень страху та тривожності спостерігається у дітей, батьки яких мають високий рівень батьківського контролю ніж, у дітей, батьки яких мають низький рівень контролю (табл. 2). У дітей з сімей з авторитарним та авторитетним стилями виховання показники загальної шкільної тривожності вищі, а ніж у дітей з сімей з ліберальним та індиферентним стилями виховання (табл. 3).

Таблиця 2.

**Порівняння показників шкільної тривожності дітей
з різним рівнем батьківського контролю**

t-критерій рівності середніх		
	t	p
Заг_страх	3,166	,002
Заг_тривожність	1,942	,053
заг_тривож_у_школі	,795	,431
Соц_стрес	-1,045	,301
Фрустрація	,106	,916
страх_самовираж	-,194	,847
Страх_оцінки	-,759	,451
Страх_соц_очікувань	-1,495	,141
Опір_стресу	-,519	,606
Страх_вчителів	,180	,858
Явна_тривожність	-,643	,523

Таблиця 3.

**Порівняння показників шкільної тривожності дітей
з різною стратегією сімейного виховання**

t -критерій рівності середніх		
	t	p
заг_тривож_у_школі	-2,053	,046
Соц_стрес	-,589	,559
Фрустрація	-,505	,616
страх_самовираж	,291	,772
Страх_оцінки	,238	,813
Страх_соц_очікувань	,290	,773
Опір_стресу	,341	,735
Страх_вчителів	-1,011	,317
Явна_тривожність	,023	,981

Отже, припускаємо, що надмірний контроль дитини з боку батьків, що характерний для авторитарного стилю виховання,

який використовують переважно матері, сприяють підвищенню тривожності та страхів у дітей.

За допомогою факторного аналізу ми виділили фактори впливу на формування страхів і тривожності у дітей. Кожен фактор згрупував в собі певні види шкал. До першого фактору (ставлення до дитини) увійшли авторитарна гіперсоціалізація (контроль) та «маленький невдаха (ставлення до невдач дитини). До другого (емоційна підтримка) – відсутність тривожності, кооперація та прийняття.

Висновки та перспективи подальших розвідок. У час широкомасштабної війни росії в Україні фокус уваги наукових розвідок дещо зміщений у вектори, що стосуються особливостей переживання травмівних подій різними верствами населення. Однак фокус нашої наукової уваги зосереджений на змінах у сімейній системі у час лихоліть. Метою проведеного нами дослідження було виявити особливості взаємозв'язків стилів сімейного виховання та батьківського ставлення із страхами та тривожністю дітей молодшого шкільного віку у час війни.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки: загальна дитяча тривожність учнів молодших класів обернено пов'язана із стратегією сімейного виховання, отже зростання рівня контролю та ступеня батьківських вимог (що суб'єктивно зростають у час війни), які характеризують авторитарний та авторитетний стилі виховання сприяють зростанню дитячої тривожності.

Порівняння груп дітей з різними рівнями контролю виявило відмінності рівня страху і тривожності. Зважаючи на те, що досліджувані батьки виявили протилежно високі показники авторитарного, авторитетного (матері) та індіферентного (батьки) стилів виховання, ми можемо стверджувати, що саме розбіжність у стилях виховання батьків є одним із провідних психологічних чинників тривожності дітей молодшого шкільного віку в час війни.

Це ж підтвердили результати факторного аналізу, які виявили один фактор – контроль і негативне ставлення до невдач дитини (завищені вимоги), а інший фактор – кооперація

й емоційне прийняття як запобігання тривожності. Дослідження тривають і нами поставлені задачі лонгітюдного вимірювання тривожності дітей молодшого шкільного віку і процесі змін динаміки війни та змін у сімейних системах, у ставленнях батьків до виховних інтервенцій щодо дітей молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел

- Binnebesel J., Католик Г., Стульківська М. Досвід кроскультурних досліджень страху смерті (танатичного страху). *Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід)* / за заг. ред. Г. Католик. Львів : Місіонер, 2022. С. 7–37.
- Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід) : колективна монографія / за заг. ред. Г. Католик. Львів : Місіонер, 2022. 352 с.
- Католик Г. Арт-терапевтичні техніки і практики в роботі з кризовими клієнтами в час широкомасштабної війни росії в Україні (дослідження проводились на початку війни 2022 року). *Арттерапія і війна: контексти і практичний досвід* / за заг. ред.: Н. Кальки, Г. Одинцової. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 8–37.
- Католик Г. В. Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях. *Цілісний підхід у психології та соціальній роботі: теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (24 лютого 2023). Кропивницький, 2023. С. 25–29.
- Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика: монографія / за заг. ред. Г. В. Католик. Львів : Астролябія, 2009. 216 с.
- Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях : монографія / за заг. ред. Г. В. Католик. Львів : Астролябія, 2012. 312 с.
- Скаковська А. В. Теоретичні підходи до вивчення дитячих страхів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2018. Вип. 2. С. 113–119.

- Скаковська А. В. Вивчення домінантних страхів у дітей з онкологічними захворюваннями на різних стадіях лікування. *Психологічні перспективи*. 2020. Вип. 36. С. 189–207.
- Скаковська А. В. Особливості екзистенційних страхів у дітей з онкогематологічними захворюваннями. *Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти (теоретичний та психотерапевтичний досвід)* : колективна монографія / за заг. ред. Г. Католик. Львів : Місіонер, 2022. С. 311–333.
- Склярченко О. М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 246 с.
- Baumrind D. The influence of parenting style on adolescents competence and substance user. *Journal of Early Adolescence*. 1991. № 3. P. 56–95.
- Binnebesel J., Formella Z., Katolyk H. Tanatopedagogiczny kontekst wielowymiarowości żałoby. University of bialystok faculty of law. *Bialystok Legal Studies. Białostockie Studia Prawnicze*. 2023. № 3 (28). P. 215–259.
- Katolyk H., Binnebesel J., Formella Z. Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego, *Medycyna paliatywna*. 2018. № 10 (3). P. 145–149.

References

- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescents competence and substance user. *Journal of Early Adolescence*, 3, 56-95.
- Binnebesel, J., Katolyk, H., & Stulkivska, M. (2022). Dosvid kroskulturnykh doslidzhen strakhu smerti (tanatychnoho strakhu) [Experience of cross-cultural studies of the fear of death (thanatic fear)]. In H. Katolyk (Ed.), *Ekzystentsiia strakhu zhyttia i smerti v suchasnykh realiiah:multymodalni ta multykulturalni aspekty (teoretychnyi ta psykhoterapevtychnyi dosvid) [The existence of the fear of life and death in modern realities: multimodal and multicultural aspects (theoretical and psychotherapeutic experience)]* (pp. 7-37). Lviv: Missioner [in Ukrainian].
- Binnebesel, J., Formella, Z., & Katolyk, H. (2023). Tanatopedagogiczny kontekst wielowymiarowości żałoby. University of bialystok

- faculty of law. *Bialystok Legal Studies. Białostockie Studia Prawnicze*, 3 (28), 215-259 [in Polish].
- Katolyk H. V. Dytiacha ta yunatska psykhoterapiia: teoriia ta praktyka: monohrafiia [Child and youth psychotherapy: theory and practice: monograph] / za zah. red. H. V. Katolyk. Lviv : Astroliabiia, 2009. 216 s. [in Ukrainian].
- Katolyk H. V. Dytiacha ta yunatska psykhoterapiia: teoriia ta praktyka v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh : monohrafiia [Child and youth psychotherapy: theory and practice in modern scientific research: monograph] / za zah. red. H. V. Katolyk. Lviv : Astroliabiia, 2012. 312 s. [in Ukrainian].
- Katolyk, H. (Ed.). (2022). *Ekzystentsiia strakhu zhyttia i smerti v suchasnykh realiiakh: multymodalni ta multykulturalni aspekty (teoretychni ta psykhoterapevtychni dosvid)* [The existence of the fear of life and death in modern realities: multimodal and multicultural aspects (theoretical and psychotherapeutic experience)]. Lviv: Misioner [in Ukrainian].
- Katolyk, N., Binnebesel, J., & Formella, Z. (2018). Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego. *Medycyna paliatywna*, 10 (3), 145-149 [in Polish].
- Katolyk, H. (2023). Art-terapevtychni tekhniki i praktyky v roboti z kryzovymy kliientamy v chas shyrokomasshtabnoi viiny rosii v Ukraini (doslidzhennia provodylys na pochatku viiny 2022 roku) [Art therapy techniques and practices in working with crisis clients during Russia's large-scale war in Ukraine (research was conducted at the beginning of the 2022 war)]. In N. Kalky, H. Odyntsovoi (Eds.), *Arterapiia i viina: konteksty i praktychni dosvid* [Art therapy and war: contexts and practical experience] (pp. 8-37). Lviv: LvDUVS. [in Ukrainian].
- Katolyk, H. V. (2023a). Ekzystentsiia strakhu zhyttia i smerti v suchasnykh realiiakh [The existence of fear of life and death in modern realities]. In *Tsilisnyi pidkhid u psykhologii ta sotsialnii roboti: teoriia ta praktyka* [Holistic approach in psychology and social work: theory and practice]: materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (pp. 25-29). Kropyvnytskyi [In Ukrainian].
- Skakovska, A. V. (2018). Teoretychni pidkhody do vyvchennia dytiachykh strakhiv [Theoretical approaches to the study of children's fears]. *Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*.

- Psykhologichni nauky [Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological sciences]*, 2, 113-119 [in Ukrainian].
- Skakovska, A. V. (2020). Vyvchennia dominantnykh strakhiv u ditei z onkologichnymy zakhvoriuvanniamy na riznykh stadiiakh likuvannia [Study of dominant fears in children with oncological diseases at different stages of treatment]. *Psykhologichni perspektyvy [Psychological perspectives]*, 36, 189-207 [in Ukrainian].
- Skakovska, A. V. (2022). Osoblyvosti ekzystentsiinykh strakhiv u ditei z onkohematologichnymy zakhvoriuvanniamy [Peculiarities of existential fears in children with oncohematological diseases]. In H. Katolyk (Ed.), *Ekzystentsiia strakhu zhyttia i smerti v suchasnykh realiakh: multymodalni ta multykulturalni aspekty (teoretychnyi ta psykhoterapevtychnyi dosvid) [The existence of the fear of life and death in modern realities: multimodal and multicultural aspects (theoretical and psychotherapeutic experience)]* (pp. 311-333). Lviv: Misioner [in Ukrainian].
- Skliarenko, O. M. (2005). *Psykhologichni determinanty ta psykhokorektsiia shkilnykh strakhiv u molodshykh shkolariv [Psychological determinants and psychocorrection of school fears in younger schoolchildren]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].

V. Blikhar

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIPS OF FAMILY UPBRINGING STYLES AND PARENTAL ATTITUDES WITH CHILDREN'S FEAR AND ANXIETY

The article presents the results of a study comparing family upbringing strategies with parents' attitudes towards children, comparing the parenting styles of fathers and mothers, comparing groups of children with different levels of parental control during Russia's large-scale war in Ukraine. It is noted that during Russia's large-scale war in Ukraine, the focus of scientific research has been somewhat shifted to vectors related to the peculiarities of experiencing traumatic events by different segments of the population. However, the focus of our research is on changes in the family system in times of adversity. The purpose of our study was to identify the peculiarities of the relationship between family upbringing styles and parental attitudes and the fears and anxiety of primary school children during the war.

Comparison of the groups of mothers and fathers under study made it possible to see differences in family upbringing strategies. It was found that a higher level of fear and anxiety is observed in children whose parents have a high level of parental control. It has been found that an increase in the level of control and the degree of parental demands that characterize authoritarian and authoritative parenting styles contribute to the growth of child anxiety.

Based on the study, the following conclusions were made: the overall childhood anxiety of primary school students is inversely related to the family upbringing strategy, so the increase in the level of control and the degree of parental demands (which subjectively increase during the war), which characterize the authoritarian and authoritative styles of upbringing, contribute to the growth of childhood anxiety.

Comparing groups of children with different levels of control revealed differences in the level of fear and anxiety. Given that the parents studied showed oppositely high rates of authoritarian, authoritative (mothers) and indifferent (fathers) parenting styles, it is argued that the difference in parenting styles is one of the leading psychological factors of anxiety in primary school children during war.

This was also confirmed by the results of factor analysis, which revealed one factor – control and negative attitude to the child's failures (high demands), and another factor – cooperation and emotional acceptance as a prevention of anxiety.

Key words: *fear, anxiety, war, children's fears, primary school age, family upbringing styles, parental attitudes*

Стаття надійшла до редакції 16.02.2024 р., прорецензована 20.02.2024 р.,
прийнята до друку 22.02.2024 р.

УДК 373.2.016:51-056.36

© Т. А. Яновська, Т. Є. Тітова, 2024

orcid.org/0000-0002-7144-689X

orcid.org/0000-0002-0276-4050

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298777>

ЯНОВСЬКА Тамара Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ТІТОВА Тетяна Євгенівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МАТЕМАТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

Дана стаття присвячена теоретичному аналізу вивчення проблеми розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту. Аналізуються особливості мислення як пізнавального процесу особистості. Аналізуються психологічні особливості дітей старшого дошкільного віку. Надається психологічна характеристика математичних уявлень дітей з інтелектуальними порушеннями. Обґрунтовуються методологічні основи емпіричного дослідження розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту. Експериментально аналізують отримані показники сформованості математичних уявлень старших дошкільників з інтелектуальними порушеннями; специфіка комбінаторного і поняттєвого мислення дітей з інтелектуальними порушеннями; показники розвитку мисленнєвих операцій дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: *особливості мислення; комбінаторне мислення; поняттєве мислення; математичні уявлення; старший дошкільний вік; інтелект; порушення інтелекту.*

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з вивченням порушення інтелекту, належать до числа найбільш важливих в психології, педагогіці та дефектології. Увага до цієї проблеми викликана тим, що кількість людей з цим видом порушень збільшується. Про це свідчать статистичні дані по всіх країнах

світу. Ця обставина робить первинним питання про створення умов для максимальної корекції порушень розвитку дітей. Разом із тим, повноцінний розвиток та зростання дітей із такої категорії можливий лише за умови врахування специфіки їх інтелектуального порушення та особливостей розвитку. Вони потребують додаткової та більш пильної уваги у процесі навчання.

У старших дошкільників з порушеннями інтелекту відзначається вузькість і слабка активність сприйняття, робота з навчальним матеріалом будується недоцільно, що створює певні труднощі у розумінні завдання, математичного завдання. Порушення зорового сприйняття, труднощі обробки зорової інформації можуть призвести до дискалькулії. Недосконалість моторики дітей з порушенням інтелекту, що виявляється у руховій недостатності, скутості рухів чи імпульсивності створює значні труднощі у перерахунку предметів. Проблеми у засвоєнні програмного матеріалу з математики зумовлюються відсталістю і важкорухомістю процесів мислення, що пов'язано з інертністю нервових процесів. У старших дошкільників з порушеннями інтелекту знижена здатність до узагальнення, що проявляється у труднощах формування математичних понять, засвоєння законів і правил.

Отже, сказане зумовлює виражену актуальність цієї проблеми та доводить актуальність напрямку такого наукового пошуку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів, сприймань і породжує людське мислення. Воно супроводжує усі розумові процеси людини. Саме мислення забезпечує нам можливість виходу за межі чуттєвого, розширює межі та глибину нашого пізнання, відображає суттєві зв'язки і відношення між предметами.

Природу мислення вивчали, починаючи з XVII століття. Вчені-психологи, зокрема Дж. Брунер та А. Сперлінг, дійшли висновку, що люди думають не лише за допомогою мозку, але й усього тіла. Нервова система відіграє основну роль у процесі

мислення, тому що інтегрує усі інші частини організму, однак органи чуття м'язи, залози також виконують важливі функції у розумовому процесі. Чимало досліджень проведено В. Давидовим, Г. Костюком, О. Леонтєвим, Д. Ельконіним для з'ясування закономірностей, послідовності, умов формування понять у процесі шкільного навчання (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2014).

Вивченню проблем навчання дітей з порушенням інтелекту приділяли увагу такі відомі учені: Л. Вавіна, Т. Дегтяренко аналізували особливості корекційно-реабілітаційної роботи в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами (Вавіна, Дегтяренко, 2008). К. Зелінська вивчала проблему розвитку комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності (Зелінська, 2014). Т. Ілляшенко аналізувала затримку психічного розвитку дітей та виявляла причини їх виникнення й корекцію (Ілляшенко, 2000). А. Колупаєва, Н. Компанець розглядали інноваційні підходи до навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку (див. огляд: Колупаєва, 2015; Компанець, 2004; Мирошник, 2007). О. Проскурняк, К. Луньова аналізували і впроваджували систему роботи з формування у молодших школярів, які мають порушеннями інтелекту, математичних понять і уявлень (Луньова, Проскурняк, 2021). Л. Прохоренко приділяв увагу формуванню саморегуляції на уроках математики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку (Прохоренко, 2015). О. Утьосова вивчала складності формування математичних уявлень в учнів молодшого шкільного віку с помірним ступенем розумової відсталості (Утьосова, 2017).

Незважаючи на широкий науковий інтерес до проблеми розвитку пізнавальної сфери старших дошкільників з інтелектуальними порушеннями, на сьогодні бракує методик щодо навчання дітей з різними ступенями інтелектуальної недостатності й виникають складності при їх навчанні математики, а сама проблема є ще недостатньо вивченою і розкритою.

Постановка завдань. *Об'єктом* дослідження є особливості пізнавальної сфери дитини старшого дошкільного віку. *Предметом* дослідження є вивчення показників розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити показники розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Відповідно до мети, об'єкту і предмету дослідження визначенні такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз розвитку математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

2. Обґрунтувати методичні основи та методики дослідження показників розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

3. Здійснити емпіричне дослідження та проаналізувати отримані результати щодо визначення та обґрунтування показників розвитку математичних уявлень старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження сформованості математичних уявлень у дітей здійснювалось на основі положення про те, що характерний для дитини показник порушення інтелектуального розвитку визначає труднощі у формування математичних уявлень, поняттєвого і комбінаторного мислення, мисленнєвих операцій. Дослідження проводилося на базах закладів дошкільної освіти м. Полтави, в якому брали участь 60 старших дошкільників, які відвідують логопедичні групи ЗДО, де 28 дітей мають інтелектуальні порушення легкого ступеню і 32 дитини – з нормативним розвитком.

Розглянемо загальний показник сформованості елементарних математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку, що визначено за відповідним субтестом методики «Діагностична картка навчальної діяльності дітей із ЗПР» (див. табл. 1) (Дуткевич, 2007).

Як видно з табл. 1., діти з інтелектуальними порушеннями та діти з нормативним розвитком характеризуються різними показниками сформованості математичних уявлень. Більшість дітей з інтелектуальними порушеннями (80%) характеризуються зниженим показником сформованості математичних уявлень.

Таблиця 1

Показники сформованості елементарних математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку

Групи досліджуваних	Показник сформованості математичних уявлень			χ^2
	Низький	Середній	Високий	
Діти з інтелектуальними порушеннями	80%	15%	5%	12,357, $p \leq 0,01$
Діти нормативної групи	22%	38%	40%	

Це свідчить про характерні для них труднощі у порівнянні предметів за різними ознаками та критеріями, їх просторовими співвідношеннями, кількісними і якісними характеристиками, розумінні їх функцій та узгодженості предметів при їх спільному використанні. Лише незначна частина дітей (5%) успішно орієнтуються в кількісних і якісних співвідношеннях предметів і явищ оточуючої дійсності, можуть регулювати свою пізнавальну діяльність відповідно до таких співвідношень. Для них характерний високий показник сформованості математичних уявлень. Порушення їх інтелектуальної діяльності виявилось у зниженні показника ознайомлення із математичними уявленнями.

Натомість, старші дошкільники з нормативним розвитком характеризуються домінуванням підвищеного показника сформованості математичних уявлень. Зокрема, для них характерний високий (40%) чи середній (38%) показники сформованості математичних уявлень. Діти з нормативним розвитком характеризуються сформованими уміннями порівнювати предмети і об'єкти оточуючої дійсності за певними критеріями між

собою, спроможні успішно віднаходити критерії для порівняння предметів і явищ навколишнього середовища.

Отже, зафіксовано статистично значущі відмінності у проявах сформованості математичних уявлень між дітьми з інтелектуальними порушеннями та дітьми з нормативним розвитком.

Сформоване комбінаторне мислення виступає одним із важливих показників готовності дитини до навчання у школі, оскільки лежить в основі виконання широкого кола навчальних завдань і є одним із важливих показників розвиненості мислення старшого дошкільника.

Розглянемо результати емпіричного дослідження сформованості комбінаторного мислення старших дошкільників, отримані за методикою «Комбінаторика» Барташнікова О. О., Барташнікової І. А. (див. табл. 2) (Дуткевич, 2007).

Таблиця 2

Особливості комбінаторного мислення старших дошкільників

Рівень сформованості комбінаторного мислення	% досліджуваних
високий	22%
середній	45%
низький	33%

Як свідчать отримані дані, 22% дітей мають високий рівень розвитку комбінаторного мислення, схильні творчо виконувати завдання, використовувати різні способи комбінування матеріалу, що відображає достатньо високий рівень сформованості мисленнєвих операцій таких дітей. 45% дітей мають середній рівень, схильні до комбінування матеріалу різними способами, проте іноді відчують труднощі під час опанування навчального матеріалу. Решта дітей (33%) мають низький рівень, у них не достатньо розвинена здатність до комбінаторики. Як правило, ці діти виконують лише ті завдання, які повністю відрізняються за своїм змістом, тобто використовують лише повну зміну комбінацій, при спробі виконати часткову зміну комбінаторних позицій допускають помилки, повторюючи вже існуючу

комбінацію. Це свідчить про нездатність дітей відірватися від зразка і виконати завдання творчо.

Для доведення гіпотези про відмінності у сформованості комбінаторного мислення дітей з інтелектуальними порушеннями та дітей з нормативним розвитком, порівняємо показники розвитку комбінаторного мислення у дітей двох досліджуваних груп (див. табл. 3).

Таблиця 3

Сформованість комбінаторного мислення у старших дошкільників

Рівень сформованості комбінаторного мислення	Групи досліджуваних	
	Діти з нормативним розвитком	Діти з інтелектуальними порушеннями
високий	38%	10%
середній	58%	51%
низький	4%	49%
χ^2	9,354, $p \leq 0,01$	

Старші дошкільники з нормативним розвитком характеризуються краще сформованим комбінаторним мисленням (оскільки високий та підвищений рівень його розвитку властивий 96% таких дітей). Вони здатні ефективно комбінувати початковий матеріал, здійснювати мисленнєві операції. При цьому, діти з інтелектуальними порушеннями мають менш сформоване комбінаторне мислення (високий рівень його розвитку властивий лише 10% дошкільників). Переважна більшість останніх має комбінаторне мислення виражене на середньому чи низькому рівні. Характерне для таких дошкільників інтелектуальне відхилення ускладнює їхню інтелектуальну діяльність і обумовлює неспроможність успішно виконувати задачі з комбінаторики, які також відображають показник сформованості математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку.

Поняттєве мислення є важливим компонентом психологічної та інтелектуальної готовності дітей до навчання у школі, що є вагомим показником у старшому дошкільному віці.

Адже, орієнтування у смислах понять є основою, яка дозволяє дитині опанувати навчальний матеріал, виконувати різні завдання й формувати у себе необхідні для навчання знання та уміння.

Розглянемо результати емпіричного дослідження, які отримані за методикою «Поняття» (модифікація діагностичної шкали Л. Термена і Г. Чайльдса за описом І. Барташнікової та О. Барташнікова) (Дуткевич, 2007) та характеризують особливості сформованості поняттєвого мислення старших дошкільників (див. табл. 4).

Таблиця 4

Особливості поняттєвого мислення старших дошкільників

Рівень сформованості поняттєвого мислення	% досліджуваних
низький	12%
середній	59%
високий	29%

Як видно з отриманих результатів, 29% досліджуваних мають високий рівень володіння загальними поняттями. Ці діти мають досить широкий запас знань з різних предметів, гарно орієнтуються в часі і просторі, схильні до ефективного опанування знань різних навчальних предметів, орієнтуючись на високий ступінь знання понять, уміння враховувати їх у діяльності.

Більше ніж у половини дітей виявили середній рівень – 59%. Вони теж на достатньому рівні засвоїли загальні поняття, але гірше орієнтуються у просторових і часових відношеннях, що й призводить до помилок у відповідях. 12% дітей продемонстрували низький рівень знань. Ці дошкільники не мають систематичних знань, плутаються у відповідях, майже не засвоїли просторових відношень, вони потребують особливої уваги і допомоги з боку дорослих, детального роз'яснення і закріплення загальних понять для подальшого успішного засвоєння знань.

Для доведення сформульованої гіпотези про відмінності показників сформованості поняттєвого мислення старших

дошкільників з інтелектуальними порушеннями та дітей з нормативним розвитком, порівняємо отримані показники вираженості поняттєвого мислення у дошкільників із двох досліджуваних груп (див. табл. 5).

Таблиця 5

Особливості сформованості поняттєвого мислення у старших дошкільників з різним рівнем готовності до навчання у школі

Рівень сформованості поняттєвого мислення	Групи досліджуваних	
	Діти з нормативним розвитком	Діти з інтелектуальними порушеннями
високий	46%	15%
середній	44%	43%
низький	10%	42%
χ^2	8,674, $p \leq 0,01$	

Як свідчать дані, переважній більшості дітей з нормативним розвитком (46%) властивий високий рівень сформованості поняттєвого мислення. При цьому, 42% старших дошкільників з інтелектуальними порушеннями мають низький показник сформованості поняттєвого мислення, характеризуються меншим обсягом засвоєних понять та можливістю їх використання у діяльності. Для них опанування смислу понять, які позначають об'єкти та явища оточуючого світу – складне завдання, яке їм дуже складно виконати внаслідок загального зниження інтелектуальної діяльності, сформованості механізмів аналізу та синтезу. Отже, гіпотеза про відмінності за показниками сформованості поняттєвого мислення старших дошкільників з інтелектуальними порушеннями та дітей з нормативним розвитком доведена, що доведено показниками математичної статистики.

Розглянемо показники сформованості операцій мислення дошкільників двох досліджуваних груп (див. табл. 6). У таблиці представлено узагальнені результати проведення методики «Виключення зайвого» (за О. Тихомировим), методики

«Послідовність подій» (за О. Дєдовим), методики «Класифікація» (за О. Дєдовим) (Дуткевич, 2007).

Таблиця 6

Показники сформованості операцій мислення дітей із порушеннями інтелектуального розвитку та з нормативним розвитком

Показники	Групи	Низький	Середній	Високий	χ^2
узагальнення	Діти з ІП	80%	15%	5%	6,327, p≤0,05
	Діти НГ	45%	25%	30%	
класифікація	Діти з ІП	92%	8%	0%	9,881, p≤0,01
	Діти НГ	30%	38%	32%	
аналіз	Діти з ІП	88%	12%	0%	10,347, p≤0,01
	Діти НГ	23%	42%	35%	
логічність	Діти з ІП	92%	12%	0%	6,254, p≤0,05
	Діти НГ	30%	45%	25%	

Як бачимо, діти з порушеннями інтелектуального розвитку характеризуються вираженим низьким показником характеристик мислення. Зокрема, для таких дітей характерні низькі показники узагальнення (80%), класифікації (92%), аналізу (88%) та логічності мислення (92%). Тобто, дошкільники з інтелектуальними порушеннями характеризуються вираженими труднощами у знаходженні критеріїв для порівняння об'єктів і явищ оточуючої дійсності, знаходженні відношень між ними. Для них складно знайти логічну послідовність подій в оточуючому світі, виявити закономірність розподілу ознаки, закономірність подання об'єктів. Вони відчувають труднощі за необхідності мисленнєвого аналізу об'єктів і явищ, поділу їх на складові компоненти з метою подальшого виявлення загальних закономірностей прояву ознак у предметах. Такі особливості їхнього мислення інтерпретуються як наслідок порушення інтелектуального розвитку, що обумовлено тісним онтогенетичним зв'язком мисленнєвих і мовних процесів. У таких дітей спостерігається суттєве недорозвинення операцій узагальнення, класифікації та аналізу мислення, порушується його логічний склад.

Натомість, діти з нормативним розвитком, не маючи порушень інтелектуальної діяльності, характеризуються вищими показниками сформованості мислення. Зокрема, для таких дошкільників характерні більш високі показники узагальнення (30%), класифікації (32%), аналізу (35%) та логічності мислення (25%). Вони спроможні успішно виявляти латентні ознаки в розподілі об'єктів і явищ, класифікувати їх, знаходити критерії для порівняння об'єктів і поділяти їх на групи згідно такого критерію. Діти спроможні до мисленнєвого розчленування об'єктів і явищ, здійснення аналітико-синтетичної діяльності. Вони характеризуються вираженою логічністю мислення, спроможністю передбачати наслідки подій та продумувати логічні ланки зв'язку між об'єктами і подіями. Такі їх характеристики мислення відображають успішність функціонування когнітивної системи загалом.

Отже, діти старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями в силу властивого для них відхилення від норми, характеризуються зниженим показником сформованості математичних уявлень, поняттєвого і комбінаторного мислення, мисленнєвих операцій. Натомість, діти з нормативним розвитком, характеризуються вищими показниками сформованості математичних уявлень, що базується на розвинених показниках поняттєвого і комбінаторного мислення, розвитку мисленнєвих операцій.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Мислення є інтелектуальною й практичною діяльністю, оскільки поєднує в собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті. Вагомими індивідуальними особливостями мислення є логічність, послідовність, самостійність та гнучкість, які відображають властиву кожній особистості унікальну систему бачення оточуючого світу та його інтерпретації.

Порушення інтелекту є стійким, незворотнім порушенням пізнавальної діяльності, викликане органічним ураженням головного мозку. Діти з інтелектуальними порушеннями не здатні розрізняти такі ментальні стани, як мислення, знання і

уявлення; не здатні гратись в символічні ігри; приписувати предметам ті властивості, яких вони не мають; не розуміють намірів, дій; не розрізняють цілеспрямованої поведінки від випадкової; не здатні маніпулювати іншими; не розуміють метафор; лише дослівний переказ є для них доступним. Особливостями оволодіння дітьми старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями елементарними математичними уявленнями є те, що вони механічно заучують порядковий рахунок, з великими труднощами опановують конкретний рахунок. Навчання елементарним математичним уявленнями старших дошкільників з порушенням інтелекту базується на таких принципах: взаємозв'язку навчання та виховання; доступності; практичної спрямованості навчання; інтегрованого навчання. Таким чином, формування елементарних математичних уявлень у дітей з порушенням інтелекту ґрунтується на предметно-практичній їх діяльності, яка носить корекційно-розвивальний характер та включає систему спеціальних вправ з використанням дидактичних ігор, образотворчої діяльності, конструювання.

Виявлено, що діти з інтелектуальними порушеннями характеризуються зниженим показником сформованості математичних уявлень. Це свідчить про характерні для них труднощі у порівнянні предметів за різними ознаками та критеріями, їх просторовими співвідношеннями, кількісними та якісними характеристиками, розумінні їх функцій та узгодженості предметів при їх спільному використанні. Натомість, дошкільники з нормативним розвитком характеризуються домінуванням показника сформованості математичних уявлень. Зокрема, для них характерний високий чи середній показники сформованості математичних уявлень. Вони характеризуються сформованими уміннями порівнювати предмети і об'єкти оточуючої дійсності за певними критеріями між собою, спроможні успішно віднаходити критерії для порівняння предметів і явищ оточуючої дійсності.

Діти двох досліджуваних груп відрізняються за характерним для них показником комбінаторного та поняттєвого мислення. Зокрема, старші дошкільники з нормативним розвитком характе-

ризуються краще сформованим комбінаторним мисленням. Вони здатні ефективно комбінувати початковий матеріал, здійснювати мисленнєві операції. При цьому, діти з інтелектуальними порушеннями мають менш сформоване комбінаторне мислення. Переважна більшість останніх має комбінаторне мислення виражене на середньому чи зниженому рівні. Переважній більшості дітей з нормативним розвитком властивий високий рівень сформованості поняттєвого мислення. Майже половина дошкільників з інтелектуальними порушеннями має низький показник сформованості поняттєвого мислення, характеризуються меншим обсягом засвоєних понять та можливістю їх використання у діяльності. Для них опанування смислу понять, які позначають об'єкти і явища оточуючого світу є складним завданням, яке їм дуже складно виконати внаслідок загального зниження інтелектуальної діяльності, сформованості механізмів аналізу та синтезу. За результатами дослідження виявлено, що діти з інтелектуальними порушеннями характеризуються вираженим низьким показником операцій мислення. Для них характерні низькі показники узагальнення, класифікації, аналізу та логічності мислення. Вони характеризуються вираженими труднощами у знаходженні критеріїв для порівняння об'єктів і явищ оточуючої дійсності та відношень між ними. Для них складно зрозуміти логічну послідовність подій в оточуючому світі, виявити закономірність розподілу ознаки, закономірність подання об'єктів.

Натомість, діти з нормативним розвитком характеризуються вищими показниками сформованості операцій мислення. Для них характерні більш високі показники узагальнення, класифікації, аналізу та логічності мислення. Вони спроможні успішно виявляти латентні ознаки в розподілі об'єктів і явищ, класифікувати їх, віднаходити критерії для порівняння об'єктів, поділяти їх на групи згідно такого критерію. Діти спроможні до мисленнєвого розчленування об'єктів і явищ, здійснення аналітико-синтетичної діяльності. Вони характеризуються вираженою логічністю мислення, спроможністю передбачати наслід-

ки подій та продумувати логічні ланки зв'язку між об'єктами і подіями.

Подальшим напрямком досліджень виступає розробка критеріїв та показників рівня математичного розвитку осіб з помірною та тяжкою розумовою відсталістю старшого дошкільного віку, що дасть змогу надалі правильно організувати пізнавальну діяльність цієї категорії осіб на заняттях з математики.

Список використаних джерел

- Дегтяренко Т., Вавіна Л. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 302 с.
- Дуткевич Т. Дошкільна психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 392 с.
- Зелінська К. Розвиток комунікативних умінь дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними вадами засобами театральної діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 19 Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 26. С. 115–119.
- Ілляшенко Т. Затримка психічного розвитку дітей: причини виникнення та корекція. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. Київ: Контекст, 2000. 336 с.
- Колупасва А. Інноваційні підходи до навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 1. С. 34–39.
- Компанець Н. Організація впровадження засобів поліпшення довільної поведінки у навчальний процес молодших школярів із ЗПР. *Дидактичні та соціально психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: науково-методичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 5. С. 118–121.
- Мирошник О. Соціально-психологічні характеристики суб'єкта ускладненого спілкування в соціальному сприйнятті майбутнього психолога. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія №2 Психологічні науки*. 2007. № 17 (41), ч. 1. С. 217–221.

- Проскурняк О., Луньова К. Система роботи з формування у молодших школярів з порушеннями інтелекту математичних понять і уявлень. *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects* : proceedings of the 4th International scientific and practical conference. MDPC Publishing. Berlin, Germany, 2021. P. 149–152.
- Прохоренко Л. Формування саморегуляції на уроках математики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Чернівці : Букрек, 2015. 190 с.
- Скрипченко О., Долинська Л., Огороднічук З. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2014. 400 с.
- Утьосова О. Складнощі формування математичних уявлень в учнів молодшого шкільного віку с помірним ступенем розумової відсталості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 19 Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2017. № 34. С. 99–104.

References

- Degtiarenko, T., & Vavina, L. (2008). *Korektsiino-reabilitatsiina robota v spetsialnykh doshkilnykh zakladakh dlia ditei z osoblyvymy potrebamy* [Correctional and rehabilitation work in special preschool institutions for children with special needs]. Sumy: VTD Universytetska knyha [in Ukrainian].
- Dutkevych, T. (2007). *Doshkilna psykholohiia* [Preschool psychology]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].
- Illiashenko, T. (2000). *Zatrymka psykhychnoho rozvytku ditei: prychny vynykennia ta korektsiia. Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo* [Mental retardation of children: causes and correction. Steps to competence and integration into society]. Kyiv: Kontekst [in Ukrainian].
- Kolupaeva, A. (2015). Innovatsiini pidkhody do navchannia ditei z osoblyvostiamy psykhyfyzichnoho rozvytku [Innovative approaches to teaching children with special psychophysical development]. *Nova pedahohichna dumka* [A new pedagogical thought], 1, 34-39 [in Ukrainian].
- Kompanets, N. (2004). Orhanizatsiia vprovadzhennia zasobiv polipshennia dovilnoi povedinky u navchalnyi protses molodshykh shkoliariv iz ZPR [Organization of the implementation of means of improving voluntary behavior in the educational process of junior high school

- students with disabilities]. In *Dydaktychni ta sotsialno psykholohichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli [Didactic and social psychological aspects of correctional work in a special school]: naukovo-metodychnyi zbirnyk (Is. 5, pp. 118-121)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Myroshnyk, O. (2007). Sotsialno-psykholohichni kharakterystyky subiekta uskladnenoho spilkuvannia v sotsialnomu spryiniattia maibutnoho psykholoha [Socio-psychological characteristics of the subject of complicated communication in the social perception of the future psychologist]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia №2 Psykholohichni nauky [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 2 Psychological sciences]*, 17(41), 217-221 [in Ukrainian].
- Proskurniak, O., & Lunova, K. (2021). Systema roboty z formuvannia u molodshykh shkoliariv z porushenniamy intelektu matematychnykh poniat i uiavlen [The system of work on the formation of younger schoolchildren with intellectual disabilities of mathematical concepts and ideas]. In *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects: proceedings of the 4th International scientific and practical conference* (pp. 149-151). MDPC Publishing, Berlin, Germany [in Germany].
- Prokhorenko, L. (2015). *Formuvannia samorehuliatcii na urokakh matematyky u molodshykh shkoliariv iz zatrymkoiu psykhiichnoho rozvytku [Formation of self-regulation in mathematics lessons in younger schoolchildren with mental retardation]*. Chernivtsi: Bukrek [in Ukrainian].
- Skrypchenko, O., Dolynska, L., & Ohorodnichuk, Z. *Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age and pedagogical psychology]*. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
- Utosova, O. (2017). Skladnoshchi formuvannia matematychnykh uiavlen v uchniv molodshoho shkilnoho viku s pomirnym stupenem rozumovoi vidstalosti [Difficulties in the formation of mathematical concepts in elementary school students with a moderate degree of mental retardation]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia № 19 Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia [Scientific journal of the National Pedagogical*

- University named after M. P. Drahomanov. Series No. 19 Correctional pedagogy and special psychology*], 34, 99-104 [in Ukrainian].
- Zelinska, K. (2014). Rozvytok komunikatyvnykh umin ditei molodshoho shkilnogo viku z intelektualnymy vadamy zasobamy teatralnoi diialnosti [Development of communication skills of children of primary school age with intellectual disabilities by means of theatrical activities]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia № 19 Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia* [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series No. 19 Correctional pedagogy and special psychology], 26, 115-119 [in Ukrainian].

T. Yanovska, T. Titova

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL IDEAS OLDER PRESCHOOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

This article is devoted to the theoretical analysis of the problem of the development of mathematical concepts of older preschoolers with intellectual disabilities. The peculiarities of thinking as a cognitive process of the individual are analyzed. The basis of the thinking process is always analysis and synthesis. Analysis is a necessary condition for the scientific interpretation of facts. It requires completeness, depth and accuracy. This is the first stage of studying any phenomenon. Synthesis, as a thinking process, can occur at different levels in human activity, starting from a simple mechanical connection of parts of a whole to the creation of a scientific theory based on the generalization of individual facts and research materials. It can be carried out both on the basis of perception and on the basis of memories and ideas. Although opposite in nature, the operations of analysis and synthesis are actually closely related.

The psychological features of older preschool children are analyzed. During this period of development, the child's cognitive sphere is significantly enriched and developed; perception becomes more conscious and purposeful; voluntary and involuntary attention, the ability to analyze and the ability to reproduce what was previously learned develop; there is a transition from visual-active to visual-figurative thinking; verbal and logical thinking begins to develop; generalized ways of thinking are formed:

comparison, search for similarities, differences, classification, analysis, combination; the grammatical structure of the native language is mastered.

The psychological characteristics of mathematical representations of children with intellectual disabilities are provided. Such children in older preschool age have no desire to engage in intellectual games, there is an increased interest in mobile, non-targeted games. The pace of perception is slowed down, the volume is narrow. They can hardly distinguish the main or general thing in the picture, in the text, grasping only individual parts and not understanding the internal connection between the parts, they often confuse graphically similar letters, numbers, objects. All mental operations (analysis, synthesis, comparison, generalization, abstraction) are not sufficiently formed. A distinctive feature of thinking is uncriticalness, the inability to independently evaluate one's work.

The methodological foundations of the empirical study of the development of mathematical concepts of older preschoolers with intellectual disabilities are substantiated. The obtained indicators of the formation of mathematical representations of older preschoolers with intellectual disabilities are experimentally analyzed; specifics of combinatorial and conceptual thinking of children with intellectual disabilities; indicators of the development of thinking operations of children of older preschool age.

Key words: *peculiarities of thinking; combinatorial thinking; conceptual thinking; mathematical representations; senior preschool age; intelligence; intellectual disability.*

Стаття надійшла до редакції 7.01.2024 р., прорецензована 11.01.2024 р.,
прийнята до друку 14.01.2024 р.

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ

УДК: 159.922.76-056.313

© І. М. Омельченко, В. В. Кобильченко, 2024

orcid.org/0000-0002-4698-0273

orcid.org/0000-0002-7717-5090

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298779>

ОМЕЛЬЧЕНКО Ірина Миколаївна

доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (м. Київ)

КОБИЛЬЧЕНКО Вадим Володимирович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями зору Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (м. Київ)

ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-СУБ'ЄКТНОГО КОМПОНЕНТА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ТРУДНОЦЬМИ ЛЕГКОГО СТУПЕНЯ ПРОЯВУ

У статті окреслено актуальність проблеми розроблення та апробації українського діагностико-наочного контенту для дослідження соціального інтелекту в дошкільників з інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву та нормотиповим розвитком. Розкрито, що наразі в спеціальній психології визначено необхідність дослідження у дітей з інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву соціально-особистісного та емоційного розвитку з позицій принципу інтрасуб'єктивності, також обґрунтовано особливості емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників зазначеної когорти. Висвітлено, що розроблений авторами психодіагностичний інструментарій спрямований на дослідження інтрасуб'єктивних і інтрасуб'єктивних основ розпізнання емоцій в структурі емоційного інтелекту, який розглядається як складник більш широкої категорії – соціальний інтелект. Обґрунто-

вано змістовий контент методики, яка складається із портретних картинок, на яких відображені певні соціальні ситуації з відповідними емоціями: 1) радості; 2) злості; 3) смутку; 4) страху; 5) подиву; 6) спокою (окремі набори для хлопчиків та дівчаток); 2) 12 сюжетних картинок, на яких персонажі виражають певний емоційний стан (по 1 картинці на кожен із зазначених вище емоційних станів); 3) 12 оповідань до сюжетних картинок. Визначено специфіку розпізнання емоцій дошкільниками з інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву та дітьми з нормотиповим розвитком. Теоретично обґрунтовано, що перспективи подальших наукових студій полягатимуть в теоретичному обґрунтуванні та розробленні діагностично-наочного контенту для дослідження морального-поведінкового компонента соціального інтелекту в дошкільників з нормотиповим розвитком та дошкільників із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву.

Ключові слова: соціальний інтелект, емоційний інтелект, дошкільники, діагностичний інструментарій, емоції, суб'єктність, інтерсуб'єктний та інтрасуб'єктний емоційний інтелект.

Постановка проблеми. Одним із ключових завдань дошкільного періоду розвитку дітей із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву (раніше – затримка психічного розвитку) є формування соціальних та емоційних здатностей, а саме соціального інтелекту. У вітчизняному спеціальному та інклюзивному просторі тільки напрацьовуються науково-методичні підходи щодо розроблення діагностичних інструментів для дослідження соціального інтелекту у зазначеній категорії дітей. Російська збройна агресія проти України актуалізувала в порядку денному необхідність теоретичного обґрунтування та розроблення ефективних діагностичних інструментів для дітей з особливими освітніми потребами, оскільки до цього ми почасти адаптували та модифікували інструментарій держави агресора. Варто зауважити, що на всіх етапах розвитку дитини актуальності набуває розроблення діагностичного інструментарію, однак найбільш чутливим періодом у зазначеному ключі постає дошкільний вік, позаяк саме в дошкільлі набирає обертів розуміння власних емоцій і почуттів Іншого. Отже, актуальності набуває обґрунту-

вання системи діагностики, спрямованої на з'ясування особливостей емоційно-суб'єктного компонента соціального інтелекту у дошкільників з інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву (далі ІТЛСП). Розроблення діагностичного інструментарію для дослідження емоційно-суб'єктного компонента соціального інтелекту надзвичайно важливе для психологів, які працюють із дошкільниками з ІТЛСП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти теорії і практики генези соціально-емоційного розвитку в дошкільників з ІТЛСП знайшли своє відображення в роботах широкого кола дослідників: розкрито роль соціальної дезадаптації при формуванні соціального розвитку дитини з ІТЛСП (Назаревич, 2005); розглянуто розвиток емоційної сфери у дитини із ІТЛСП через формування інтерсуб'єктивності (Логвінова, 2017); окреслено особливості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників з ІТЛСП (Баташева, 2019); потрактовано розвиток усвідомленої комунікативної діяльності як джерела соціального інтелекту у комунікативному стосунку з дорослими та однолітками, улюбленою іграшкою та уявним партнером, анімаційним персонажем (Омельченко, 2017; 2018; 2019); експериментально перевірено особливості невербального інтелекту в дошкільників з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання (Kolbasova, Omelchenko, Kobylchenko, Huliciaeva, Vovchenko, 2023).

Відтак, огляд вище презентованих наукових розвідок засвідчує необхідність розроблення діагностичного інструментарію для дослідження емоційно-суб'єктних здатностей в структурі соціального інтелекту дошкільників з ІТЛСП.

Мета статті – спрямована на розкриття теоретичного підґрунтя та діагностично-наочного контенту методики діагностики емоційно-суб'єктного компонента соціального інтелекту в дошкільників із ІТЛСП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія розвитку соціального інтелекту передбачає два підходи, у відповідності з якими, з одного боку соціальний інтелект розглядається як самодостатній феномен, а з іншого боку, він

тлумачиться як складова емоційного інтелекту (Алексеенко, 2017; Здойма, 2010; Льошенко, 2012; Моргун, 2010 та ін.).

На переконання української дослідниці Н. Алексеенко (2017), соціальний інтелект розглядається вченими як важлива складова частина процесу життєдіяльності людини, багатокомпонентна здібність особистості, що визначає ефективність соціальних взаємодій і адаптації в соціумі завдяки вмінню розуміти самого себе й інших людей, їх взаємини, прогнозувати міжособистісні події на основі індивідуальних розумових процесів, афективного реагування та соціального досвіду. Разом з тим, емоційний інтелект розуміється як підструктура соціального інтелекту, тобто це здатність особистості диференціювати позитивні й негативні почуття, уміння проявляти емоції відповідно до ситуації, зберігати спокій у складних ситуаціях, контролювати, регулювати власні емоції (Алексеенко, 2017, с. 11).

На переконання А. Здойми, в структурі емоційного інтелекту можна означити дві компоненти – внутрішньо-особистісну та міжособистісну. Перша визначається такими показниками, як самооцінка, усвідомлення власних почуттів, впевненість у собі, терпимість, самоконтроль, відповідальність, мотивація досягнень, оптимізм і гнучкість. Міжособистісна компонента включає емпатію, толерантність, комунікабельність, відкритість, діалогічність, антиципацію (Здойма, 2010, с. 19).

Міжособистісну компоненту в структурі емоційного інтелекту виокремлює В. Моргун (2010). Він зауважує, що емоційний інтелект посідає важливе місце в структурі менталітету особистості і пов'язаний перш за все з двома її інваріантами: другим – потребо-вольових емоційних переживань та третім – змістовних спрямованостей особистості на спілкування з іншими людьми (міжособистісний, або соціальний інтелект) та на самодіяльність (емоційна саморегуляція) (Моргун, 2010, с. 12).

Виходячи з вище зазначеного, в наших наукових розвідках ми також наполягаємо на існуванні інтерсуб'єктної та інтра-суб'єктної складових (Омельченко, 2018) в архітектоніці

усвідомленої комунікативної діяльності дошкільника з ІТЛСП як вияву іншого більш глобального феномену соціального інтелекту особистості.

Зазвичай в структурі соціального інтелекту виокремлюють його емоційну складову, називаючи її емоційним компонентом (Вовченко, 2022; Мельник, 2012, Ожубко, 2012; Савчук, 2018; Струкова, Братаніч, 2021; Яворовська, Хафізова, 2011; Kosmitzki, John, 1993).

Ми наполягаємо на назві емоційно-суб'єктний, з фокусом в центрі інтерсуб'єктних та інтрасуб'єктних здатностей особистості, які безпосередньо і опосередковано виникають у процесі розгортання комунікативного стосунку з Іншим. При цьому, найбільш продуктивними позиціями комунікативної діяльності у вимірі *Я-Інший (Я-Інший Я)*, які сприяють взаєморозумінню виявляються суб'єкт-суб'єктна (рефлексійна) та суб'єкт-об'єктна (усвідомлювальна), проте в реальному комунікативному процесі активізуються усі позиції, а в нестандартних ситуаціях взаємодії з *Іншим* набувають сили об'єкт-суб'єктна (переживання) та об'єкт-об'єктна (несвідоме) установки, які ускладнюють, а почасти й спотворюють розуміння *Іншого* та себе.

Подібного бачення дотримується зарубіжний науковець V. Frohlich (2005), який саморозуміння вважає умовою розуміння інших людей. Розуміння *Іншого* за змістом є виявлення *Я* в *Ти*. Саморозуміння в умовах нормативного розвитку з'являється в дошкільному віці (близько 4-х років), за умови коли діти вже знають свою стать, визначають себе як хорошу чи погану дитину залежно від власних учинків та комунікативної реакції на них значущих дорослих.

Отже, вважаємо за доцільне презентувати методика для оцінки інтерсуб'єктного та інтрасуб'єктного емоційного інтелекту в структурі соціального.

Методика «Інтерсуб'єктний та інтрасуб'єктний емоційний інтелект (розпізнавання емоцій)» (розробка І. Омельченко)

Методика призначена для дітей дошкільного віку та передбачає вивчення внутрішньосуб'єктного та міжсуб'єктного

емоційного інтелекту. Перша серія методики спрямована на вивчення внутрішньосуб'єктного емоційного інтелекту, а саме здатності розпізнавати свої власні емоції, а друга серія – міжсуб'єктного, а саме здатності розпізнавати емоційні стани інших людей.

Стимульний матеріал представлений у підрозділі та включає 3 групи матеріалів, які розроблено І. Омельченко у співпраці з художницею О. Сергієнко (м. Миколаїв):

1) 6 портретних картинок із зображенням певного емоційного стану, а саме: 1) радість; 2) злість; 3) смуток; 4) страх; 5) подив; 6) спокій (окремі набори для хлопчиків та для дівчаток – див. Див рис. 1 – 2);

2) 12 сюжетних картинок, на яких персонажі виражають певний емоційний стан (по 1 картинці на кожен із зазначених вище емоційних станів, див. рис. 3–14);

3) 12 оповідань до сюжетних картинок.

Процедура дослідження. Дослідження проходить індивідуально з кожною дитиною та включає дві серії. Завдання, яке ставиться експериментатором у *першій серії*, – категоризація емоційних станів на портретних картинках. При цьому дитині послідовно показують портретні картинки і пропонують наступну інструкцію: *«Зараз я тобі показуватиму картинки, а ти скажеш, який настрій у хлопчика (дівчинки), намальованого на картинці, які почуття він (вона) відчуває»* (Див. рис. 1-2).

Дитині послідовно показують усі 6 портретних картинок та фіксують відповіді. При цьому для хлопчиків показують набір портретних картинок із зображенням хлопчика, а для дівчаток – із зображенням дівчинки. Цей прийом, на нашу думку, дозволяє дитині легше вжитися в образ тієї емоції, яка зображена на портретній картинці, і дозволить ідентифікувати цей образ з емоціями персонажів сюжетних картинок при виконанні завдань другої серії, тобто створити своєрідний еталон емоції, який «примірятиметься» до персонажів картинок.

Друга серія включає використання еталона емоції при розпізнаванні емоційного стану на сюжетній картинці під час

читання розповіді та визначення цього стану серед портретних картинок.

На столі перед дитиною розкладаються портретні картинки із зображенням різних емоційних станів, потім пред'являється сюжетна картинка та читається відповідна розповідь, наприклад: *Тато з Павлусем пішли в дошкільний заклад. Раптом Павлусь зупинився, почав вередувати, плакати і говорити, що не піде до садочка. А тато дуже спізнюється на роботу. Поглянув Павлусь на тата. Скажи, що він відчуває. Який у нього настрій? Яка картинка йому підходить?* (див. нижче табл. 1).

Таблиця 1

Розповіді для дослідження інтерсуб'єктного емоційного інтелекту

№	Розповіді	Правильна відповідь
1.	Тато з Павлусем пішли в дошкільний заклад. Раптом Павлусь зупинився, почав вередувати, плакати і говорити, що не піде до садочка. А тато дуже спізнюється на роботу. Поглянув Павлусь на тата. Скажи, що він відчуває. Який у нього настрій? Яка картинка йому підходить? Див. рис. 3.	Злість
2.	Бабуся готує вечерю. А Юля та Дмитрик замість того, щоб допомогти їй, стали гратися на кухні. Погляньте на бабуся. Який у неї став настрій? Скажи, що вона відчуває. Яка картинка їй підходить? Див. рис. 4.	Сум
3.	Хлопчик і дівчинка катаються на гойдалці. Хлопчик гойдає, а дівчинка сидить на гойдалці. Поглянь на дітей. Який у них настрій? Що вони відчувають? Яка картинка їм підходить? Див. рис. 5.	Спокій
4.	Петрик і Славко зібрали роботу, хто гратиме з ним. Петрик каже: «Це мій робот!», а Сашко – «Ні, це мій робот!». Поглянь на хлопчиків. Який у них настрій? Що вони відчувають? Яка картинка їм підходить? Див.	Злість

	рис. 6.	
5.	Юля та Дмитрик вирішили погодувати собачку-таксу. І раптом такса заговорила з дітьми людською мовою! Які обличчя стали у дітей? Що вони відчували? Яка картинка їм підходить? Див. рис. 7.	Подив
6.	Мама з Дмитриком йшли вулицею і побачили маленьке кошеня. Дмитрик почав просити маму взяти його до себе додому. І раптом мама дозволила. Поглянь на Дмитрика. Який у нього став настрій? Скажи, що відчуває. Яка картинка йому підходить? Див. рис. 8.	Радість
7.	Юля побачила свого дідуся з іншого боку дороги і вирішила перебігти на червоний колір світлофора прямо перед машиною. Водій ледве встиг зупинитись. Подивися на дідуся. Що він зараз відчуває? Яка картинка йому підходить? Див. рис. 9.	Страх
8.	Діти грають у пісочниці: хлопчики катають самоскид, а дівчатка будують замок із піску. Подивися на дітей. Який у них настрій? Що вони відчувають? Яка картинка їм підходить? Див. рис. 10.	Спокій
9.	Бачиш, дідусь йшов стежкою, послизнувся і впав. А в цей час повз нього проходили діти, побачили, що дідусь впав, і почали сміятися. Що відчув дідусь? Який у нього став настрій? Знайди картинку з таким самим настроєм. Див. рис. 11.	Сум
10.	Юля з мамою збирала ожину в лісі, щоб поїсти смачних ягід. Тільки вона відірвала ягідку, як побачила вужа. Мама з Юлею затремтіли. Подивися на маму і Юлю. Який у них став настрій? Скажи, що відчувають. Яка картинка їм підходить? Див. рис. 12.	Страх
11.	Діти ходять на свято Василя та щедрують. Незабаром вдячні люди подарували їм подарунки. Подивися на дітей. Який у них настрій? Що вони відчувають? Яка картинка	Радість

	їм підходить? Див. рис. 13.	
12.	Юля і Дмитрик гуляли улицею, а саме катались на самокаті. Раптом вони побачили собаку на самокаті. Уяви, які обличчя стали у дітей. Що вони відчували? Яка картинка їм підходить? Див. рис. 14.	Подив

	
Рис. 1	Рис. 2
	
Рис. 3	Рис. 4

Рис. 5

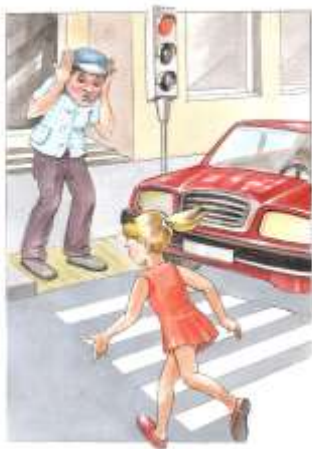
Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

	
<p>Рис. 13</p>	<p>Рис. 14</p>

Дитина порівнює сюжетну картинку з портретними зображеннями і називає емоцію, яку відчуває персонаж картинки, стосовно якого й формувалася дія розпізнавання емоції чи (у разі нездатності до мовного опосередкування) показує портретну картинку із відображенням емоції, тієї що відповідає переживанню персонажа на сюжетній картинці. Таким чином, дитині пред'являється 12 сюжетних картинок, і результат заноситься до протоколу.

*Оцінка інтрасуб'єктного емоційного інтелекту
за результатами першої серії:*

2 бали – за кожен чітко визначений емоційний стан;

1 бал – за приблизне називання емоції (наприклад, при позначенні емоції радості говорить, що суб'єкт «посміхається», емоції смутку, що суб'єкт «плаче» тощо);

0 балів – помилкова назва.

*Оцінка інтерсуб'єктного емоційного інтелекту
за результатами другої серії:*

2 бали – дається за правильну відповідь та за правильне співвідношення з портретною картинкою;

1 бал – за приблизну відповідь та за правильне співвідношення з портретною картинкою;

0 балів – за неправильну відповідь та (або) за неправильне співвідношення з портретною картинкою.

Загальний індекс емоційного інтелекту обчислюється за допомогою підсумовування балів, отриманих при пізнанні емоційних станів за двома серіями. Максимальна сума балів, таким чином, може дорівнювати 36 (12 балів за першою серією та 24 – за другою).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Діти з нормотиповим розвитком, адекватно визначають і точно називають всі емоційні стани, як основні (радість, смуток, злість), так і більш тонкі (подив, спокій) і в першій і в другій серії. Діти схильні не лише вказувати емоційні стани персонажів сюжетних картинок, а й інтерпретувати дані стану, називаючи причини, що їх викликали, і наводячи приклади зі свого життя, з художніх творів (казок). Діти схильні міркувати та прогнозувати події у зв'язку з поведінкою персонажів ситуації. Таким чином, діти з нормотиповим розвитком показують високий і середній рівні розвитку емоційного інтелекту.

Діти із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву досить добре виконують завдання першої серії, правильно визначаючи такі стани, як злість, смуток, правильно або приблизно правильно називають емоції радості (веселий), смутку (плаче), агресії чи злості (злиться) та страху (боїться). Труднощі викликає визначення таких емоційних станів, як подив та спокій. Обидва ці стани визначаються, як правило, дітьми як «хороший», «веселий», «добрий».

У другій серії діти із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву демонструють схожі результати: правильно визначають емоції радості, смутку, злості, помиляються щодо стану подиву, спокою, підбираючи до них картинку із

зображенням радості. Можуть спостерігатися суперечності у відповідях дітей: так, називаючи один стан, який відчуває персонаж, зображений на картинці, дитина підбирає портретну картинку із зображенням іншого стану. При правильному називанні емоційного стану діти із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву можуть помилятися у підборі портретної картинки і, навпаки, неправильно називаючи емоційний стан персонажа сюжетної картинки, підбирають відповідну до його стану портретну картинку. Таким чином, для дітей з ІТЛСП характерна неточність у виконанні завдань другої серії.

Перспективи подальших наукових студій полягають в теоретичному обґрунтуванні та розробленні діагностично-наочного контенту для дослідження морального-поведінкового компонента соціального інтелекту в дошкільників з нормотиповим розвитком та дошкільників із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву.

Список використаних джерел

- Алексєенко Н. В. Соціальний і емоційний інтелект як важлива компетенція працівників кримінально-виконавчої служби: теоретичний огляд. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2017. Вип. 2(1). С. 8–13. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_2\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_2(1)_3)
- Баташева Н. І. Формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. педагогіки і психології ім. Миколи Ярмаченка. Київ, 2019. 20 с.
- Вовченко О. А. Вплив соціального та емоційного інтелекту на ефективність соціалізації дітей з порушеннями слуху. *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects* : the 8th International scientific and practical conference (January 23-25, 2022). MDPC Publishing, Berlin, Germany, 2022. С. 460–466. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya->

konferentsiya-modern-scientific-research-achievements-innovations-and-development-prospects-23-25-yanvarya-2022-goda-berlin-germaniya-arhiv/.

- Вовченко О. А. Соціальний інтелект як чинник соціалізації дітей з особливими освітніми потребами. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку* : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ – Ларнака, 07 січня 2022 р. Київ ; Ларнака, 2022. С. 186–190. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/c...>
- Здойма А. Розвиток емоційного інтелекту як складової сучасного менеджменту. URL: http://www.rusnauka.com/10_NPE_2010/Economics/62658.doc.htm.
- Кобильченко В. В., Омельченко І. М. Спеціальна психологія : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 224 с.
- Логвінова І. П. Інтерсуб'єктивність як фундамент емоційно-особистісного розвитку дітей із затримкою психічного розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2017. Вип. 4 (2). С. 204–209. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_4%282%29_38
- Льошенко О. А. Особливості формування поняття «емоційний інтелект». *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 17. С. 128–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_17_19
- Мельник А. А. Розвиток соціального інтелекту дітей шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2012. 17 с.
- Моргун В. Ф. Емоційний інтелект у багатовимірній структурі особистості. *Постметодика*. 2010. № 6. С. 2–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2010_6_3
- Назаревич В. В. Психологічні особливості корекції поведінки соціально дезадаптованих дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Ін-т спец. педагогіки АПН України. Київ, 2005. 211 с.
- Ожубко Г. В. Сутність та структура соціального інтелекту. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 17. С. 88–94.

- Омельченко І. М. Комунікативна діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку: теорія і феноменологія : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т спец. педагогіки і психології ім. Миколи Ярмаченка. Полтава : Фірма «Техсервіс», 2018. 499 с.
- Омельченко І. М. Концептуально-методичні підходи до розвитку мовленнєвої діяльності та спілкування в підлітків і юнаків із затримкою психічного розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. № 1 (81). С. 48–59.
- Омельченко І. М. Сутнісні модуси категорії «комунікативна діяльність» у дискурсі постнекласичної психології. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 25–40.
- Омельченко І. М. Психологічні основи діагностики соціального інтелекту у дошкільників із інтелектуальними труднощами легкого ступеня прояву : навч.-метод. посіб. / Ін-т спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ : Вид-ць Цибульська, 2023. 230 с.
- Савчук О. Інноваційні технології соціалізації дошкільників в освітній простір. *Молодий вчений*. 2018. № 7 (193). С. 171–173.
- Струкова Т., Братаніч Б. Соціальний інтелект як складова феліксологічного підходу до соціалізації дитини. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Філософія. Педагогіка*. 2021. № 1. С. 11–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dnirakmo_2021_1_4
- Яворовська Л. М., Хафізова Г. С. Теоретичний аналіз взаємозв'язку соціального інтелекту та часової перспективи особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Психологія*. 2011. № 937, вип. 45. С. 323–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhipC_2011_937_45_74
- Frohlich V. Sich selbst verstehen? *Menschen verstehen: Wieder die «Spinneweben dogmatischen Denkens»* / hrsg. von G. Bittner. Würzburg, 2005. P. 35–42.
- Kolbasova K., Omelchenko I., Kobylchenko V., Huliaieva O., Vovchenko O. Psychological Analysis of Manifestations of Nonverbal Intelligence of Senior Pre-Schoolers in the Context of Inclusive Education. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 2023. VOL. 11, № 2. P. 87–96. URL: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2023.11.02.3>.

Kosmitzki C., John O. P. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence. *Personality and Individual Differences*. 1993. Vol. 15. P. 11–23.

References

- Aleksyeyenko, N. V (2017). Socialnyj i emocijnyj intelekt yak vazhlyva kompetenciya pracivnykiv kryminalno-vykonavchoyi sluzhby: teorety`chny`j oglyad [Social and emotional intelligence as an important competence of criminal-executive service employees: a theoretical review]. *Naukovyj visnyk Xersonskogo derzhavnogo universy`tetu. Psyxologichni nauky [Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological sciences]*, 2 (1), 8-13. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_2\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_2(1)_3) [in Ukrainian].
- Batasheva, N. I. (2019). *Formuvannya emocijnoyi sfery socialno deprivovanyx doshkilnykiv iz zatrymkoyu psyxichnogo rozvytku [Formation of the emotional sphere of socially deprived pre-schoolers with mental developmental delay]*. (Extended abstract of PhD diss.). Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
- Frohlich, V. (2005). Sich selbst verstehen? In G. Bittner (Ed.), *Menschen verstehen: Wieder die «Spinnewebe dogmatischen Denkens»* (pp. 35-42). Wurzburg.
- Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2020). *Spetsialna psyxholohiia [Special psychology]: pidruchnyk*. Kyiv: VTs «Akademiia» [in Ukrainian].
- Kolbasova, K., Omelchenko, I., Kobylchenko, V., Huliaieva, O., & Vovchenko, O. (2023). Psychological Analysis of Manifestations of Nonverbal Intelligence of Senior Pre-Schoolers in the Context of Inclusive Education. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 11, 2, 87-96. Retrieved from <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2023.11.02.3>.
- Kosmitzki, C., & John, O. P. (1993). The implicit use of explicit conceptions of social intelligence. *Personality and Individual Differences*, 15, 11-23.
- Logvinova, I. P. (2017). Intersub'yektyvnist yak fundament emocijno-osobystisnogo rozvytku ditej iz zatrymkoyu psyxichnogo

- rozvytku [Intersubjectivity as the foundation of emotional and personal development of children with mental developmental delay]. *Naukovyj visnyk Xersonskogo derzhavnogo universytetu. Psykologichni nauky [Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological sciences]*, 4 (2), 204-209. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_4%28%29__38 [in Ukrainian].
- Loshenko, O. A. (2012). Osoblyvosti formuvannya ponyattya «emocijnyj intelekt» [Features of the formed concept of «emotional intelligence»]. *Aktualni problemy sociologiyi, psykologiyi, pedagogiky [Actual issues of sociology, psychology, pedagogy]*, 17, 128-134. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_17_19
- Melnyk, A. A. (2012). *Rozvytok socialnogo intelektu ditej shkilnogo viku [Development of school-age children's social intelligence]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kharkiv [in Ukrainian].
- Morgun, V. F. (2010). Emocijnyj intelekt u bagatovymirnij strukturi osobystosti [Emotional intelligence in the multidimensional structure of personality]. *Postmetodyka [Post-method]*, 6, 2-14. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2010_6_3 [in Ukrainian].
- Nazarevych, V. V. (2005). *Psykologichni osoblyvosti korekciyi povedinky socialno dezadaptovanyx ditej doshkilnogo viku iz zatrymkoyu psyxichnogo rozvytku [Psychological features of behaviour correction in socially maladjusted preschool children with mental developmental delay]*. (PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
- Ozhubko, G. V. (2012). Sutnist ta struktura socialnogo intelektu [The essence and structure of social intelligence]. *Problemy suchasnoyi psykologiyi [Issues of modern psychology]*, 17, 88-94 [in Ukrainian].
- Omelchenko, I. M. (2018). *Komunikatyvna diyalnist doshkilnykiv iz zatrymkoyu psyxichnogo rozvytku: teoriya i fenomenologiya [Communicative activities of pre-schoolers with mental developmental delay: the theory and phenomenology]*: monograph. Poltava: Firma «Texservis» [in Ukrainian].
- Omelchenko, I. M. (2017). Konceptualno-metodychni pidhody do rozvytku movlennyevoyi diyalnosti ta spilkuvannya v pidlitkiv i yunakiv

- iz zatrymkoyu psyxichnogo rozvytku [The conceptual-methodological approaches to development of speech activities and communication in adolescents and young people with mental developmental delay]. *Osoblyva dytyna: navchannya i vuxovannya [A special child: education and upbringing]*, 1 (81), 48-59 [in Ukrainian].
- Omelchenko, I. M. (2017). Sutnysni modusy kategoriyi «komunikatyvna diyalnist» u dyskursi postneklasychnoyi psyxologiyi [Essential modes of the «communicative activity» category in the discourse of post-non-classical psychology]. *Psyhologiya i osobystist [Psychology and personality]*, 1 (11), 25-40 [in Ukrainian].
- Omelchenko, I. M. (2023). *Psyhologichni osnovy diagnostyky socialnogo intelektu u doshkilnykiv iz intelektualnymy trudnoshhamy legkogo stupenya proyavu: navchalno-metodychnyj posibnyk [Psychological bases of social intelligence examining in pre-schoolers with mild intellectual disabilities: educational and methodological manual]*. Kyiv: Vydavec Cybulska [in Ukrainian].
- Savchuk, O. (2018). Innovacijni texnologiyi socializaciyi doshkilnykiv v osvritnij prostir [Innovative technologies of pre-schoolers' socialization in the educational space]. *Molodyj vchenyj [A young scientist]*, 7 (193), 171-173 [in Ukrainian].
- Strukova, T., & Bratanich, B. (2021). Socialnyj intelekt yak skladova feliksologichnogo pidxodu do socializaciyi dytyny [Social intelligence as a component of the felixological approach to child socialization]. *Visnyk Dniprovskoyi akademiyi neperervnoyi osvity. Filosofiya. Pedagogika. [Bulletin of the Dnipro Academy of Continued Education. Philosophy. Pedagogy]*, 1, 11-16. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/dnipakmo_2021_1_4 [in Ukrainian].
- Yavorovska, L. M., & Xafizova, G. S. (2011). Teoretychnyj analiz vzayemozv'yazku socialnogo intelektu ta chasovoyi perspektyvy osobystosti [The theoretical analysis of relations between social intelligence and an individual's temporal perspective]. *Visnyk Xarkivskogo nacionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Psyhologiya [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Psychology]*, 937 (45), 323-326. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2011_937_45_74 [in Ukrainian].

- Vovchenko, O. A. (2022). Vplyv socialnogo ta emocijnogo intelektu na efektyvnist socializaciyi ditej z porushennyamy sluxu [The influence of social and emotional intelligence on effective socialization of children with hearing impairment]. In *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects: the 8th International scientific and practical conference* (pp. 460-466). MDPC Publishing, s. Berlin, Germany. Retrieved from <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-scientific-research-achievements-innovations-and-development-prospects-23-25-yanvary-2022-goda-berlin-germaniya-arhiv/>. [in Ukrainian].
- Vovchenko, O. A. (2022). Socialnyj intelekt yak chynnyk socializaciyi ditej z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Social intelligence as a socializing factor in children with special educational needs]. In *Suchasni aspekty modernizaciyi nauky: stan, problemy, tendenciyi rozvytku [Current aspects of science modernization: state, problems, developmental trends]: materialy XVII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi* (pp. 186-190). Kyiv; Larnaka. Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/c..> [in Ukrainian].
- Zdojma, A. (2010). *Rozvytok emocijnogo intelektu yak skladovoyi suchasnogo menedzhmentu [Development of emotional intelligence as a component of modern management]*. Retrieved from http://www.rusnauka.com/10_NPE_2010/Economics/62658.doc.htm – Nazva z ekranu [in Ukrainian].

I. Omelchenko, V. Kobylchenko

A DIAGNOSTIC TOOLKIT FOR STUDYING THE EMOTIONAL-SUBJECTIVE COMPONENT OF SOCIAL INTELLIGENCE IN PRE-SCHOOLERS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITIES

The article outlines the actual issue of development and approbation of the Ukrainian diagnostic visual measures examining social intelligence in pre-schoolers having intellectual difficulties of a mild degree and in pre-schoolers having normative development. Currently, special psychology needs tools examining socio-personal and emotional development of

children with mild intellectual disabilities from the standpoint of the intersubjectivity principle. The article substantiates the emotional peculiarities in socially deprived pre-schoolers with such disabilities. The psychological diagnostic toolkit developed by the article authors is aimed at researching the intersubjective and intrasubjective bases of emotion recognition in the structure of emotional intelligence, which is considered as a component of a broader category - social intelligence. The article presents the examining measure, consisting of portrait pictures depicting certain social situations with corresponding emotions: 1) joy; 2) anger; 3) sadness; 4) fear; 5) surprise; 6) calmness (separate sets for boys and girls); 12 story pictures in which some characters express a certain emotional state (1 picture for each of the above emotional states); and 12 stories for the story pictures.

The specifics of emotion recognition by pre-schoolers with mild intellectual disabilities and by children with normal, typical development were determined. Basing on performed theoretical justification, the prospects of further scientific studies will include the theoretical substantiation and development of diagnostic visual measures studying the moral-behavioural component of social intelligence in pre-schoolers with normative typical development and pre-schoolers with mild intellectual disabilities.

Key words: *social intelligence, emotional intelligence, pre-schoolers, diagnostic tools, emotions, subjectivity, intersubjective and intrasubjective emotional intelligence.*

Стаття надійшла до редакції 29.12.2023 р., прорецензована 6.01.2024 р.,
прийнята до друку 11.01.2024 р.

УДК: 159.9/165:316]:303

© О. О. Байєр, 2024

orcid.org/0000-0002-0651-1472

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298782>

БАЙЄР Оксана Олександрівна

*кандидат психологічних наук, доцентка кафедри інноваційних технологій
з педагогіки, психології та соціальної роботи Університету
імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

ІНТЕРПРЕТАТИВНИЙ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД ЯКІСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розкрито мету інтерпретативного феноменологічного аналізу (ІФА), а саме дослідження персонального життєвого досвіду з перспективи наратора, та вплив його складників – феноменології, герменевтики, ідеографії – на його процедуру і зміст. Предметом дослідження в ІФА визначається досвід як внутрішній світ людини, сукупність аспектів (бажання, почуття, мотивація, переконання тощо), що мають для неї значення і на основі яких вона вибудовує власні дії. Досвід тлумачать як феноменальну, а не об'єктивну реальність, зауважують на важливості вивчення досвіду людини у специфічному для неї соціокультурному контексті. Наратор виступає досвідним експертом. Упередженість дослідника бачать неминучою; пропонують фокусуватись на тому, як вона формує дослідження, і враховувати в опрацюванні емпіричного матеріалу як систему значень респондента, так і систему значень дослідника. ІФА вбачає “дисципліновану спонтанність” дослідника, що уміщує в себе як дотримання структури, так і слідування вимозі вільного наукового пошуку. Передбачають синтез смислотворення учасників дослідження і дослідника в процесі аналізу.

ІФА ставить питання співвідношення процесів пізнання, змістів наративів та поведінки людини. Роздумування про значущу подію розуміють як складник буття-у-світі, а не просто когнітивну активність. Методологи ІФА бачать людей як таких, хто екзистенційно розкриває світ. Говорячи про події в житті, що мають значення, людина водночас реалізовує велику кількість задач, а не

просто добирає наявні в культурі слова-носії значень. Акцентують також на аспектах переживання життєвого світу: темпоральності, просторовості, втіленості, самоті, соціальності, дискурсі і проєкті.

Основним методом отримання емпіричних даних називають інтерв'ю (допускаються повторні інтерв'ю), але допускаються мульти-модальні форми збору даних. Дослідник проводить глибокий, ретельний аналіз випадку ($n = 1...30$), на основі чого вибудовує шлях до універсальних законів та структур. У результаті дослідження, проведені на основі ІФА, часто вивчають екзистенційні питання та містять описи трансформативного досвіду, що несе зміни, стосується ідентичності та відчуття себе.

Ключові слова: феноменальна реальність, досвід, герменевтика, агентність, екзистенційна включеність.

Постановка проблеми. Якісна методологія досліджень у психології тільки набуває популярності з-поміж представників академічної спільноти. Багатство емпіричного матеріалу і потенційні можливості в аспекті аналітичної цінності, які надають роботи, проведені на основі якісної дослідницької методології, захоплюють. Раніше ми вже коротко описували історичне та філософське підґрунтя (Байєр, 2019) та процедуру реалізації окремих методів, а саме обґрунтованої теорії (Байєр, 2020) і тематичного аналізу (Байєр, 2022). Наразі нам невідомі роботи в українській науково-психологічній літературі, присвячені інтерпретативному феноменологічному аналізу як одному з відомих, добре опрацьованих форм роботи з текстами, що їх утворюють респонденти.

Постановка завдань. Дана робота має на меті опис філософських витоків інтерпретативного феноменологічного аналізу, перелік дослідницьких завдань, що він покликаний розв'язати, представлення процедури його реалізації (у тому числі на прикладі зразка конкретного дослідження) та окреслення формату, в якому можуть бути здійснені роботи на його основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій іноземних авторів переконливо доводить, що інтерпретативний феноменологічний аналіз привертає все більше уваги і заслуговує на все більшу довіру від навіть найконсервативніших редакторів і

рецензентів наукових видань (Smith et al., 2022). Метод розвивається, з одного боку, в сенсі поєднання з іншими дослідницькими процедурами, а з іншого – виступає як самодостатня система принципів, яка надає академічній спільноті валідні і репрезентативні (у розумінні саме якісної методології (Байєр, 2019)) результати досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою інтерпретативного феноменологічного аналізу (ІФА) вважають детальне дослідження персонального життєвого досвіду з перспективи самого наратора (Smith et al., 2022). Інтерес дослідника в ІФА є випадки, коли трапляється щось визначне у буденному плинні досвіду людини, і це «щось» набуває для неї особливого значення. Його виокремлення як окремого методу якісного дослідження припадає на середину 90-х років 20-го сторіччя.

Три складники ІФА – феноменологія, герменевтика та ідеографія. Феноменологічна філософія ставила собі за мету повернення від абстрактного метафізичного філософування з приводу штучних псевдо-проблем до «речей, як вони є», за словами Е. Гусерля, у контакт з життєвим досвідом конкретної людини (Гусерль, 2020). Гусерль стверджував, що прагнення і намір феноменолога описати світ, як він формується і переживається через свідомість, можна розуміти як позбавлення від заздалегідь зроблених припущень і набутих упереджень (тих, що приносить нам наука, традиція та здоровий глузд) – аби, відділивши те, що «саме собою розуміється», розкрити суть феномену, трансцендуючи контекстуальне і особистісне. Така дія, шляхом серії редукцій, і є змістом переходу від природного до феноменологічного ставлення, незасміченого забобонами, набутими протягом попереднього досвіду.

ІФА аналогічним чином спрямований на прояснення змісту феномену, фокусуючись на тому, як його можна вивчати через конкретний досвід людини – у специфічному для неї соціокультурному контексті. Причому те, якими значеннями людина наділяє феномен, становить більший інтерес, ніж сама по собі структура феномену.

Методологи ІФА визнають неминучість упередженості дослідника у процесі вивчення феномену – пропонуючи сконцентруватись на тому, як вона формує дослідження. Сміт та колеги (Smith et al., 2022) зазначають, що дуже часто ми не віддаємо собі звіт у тому, якими можуть бути наші переконання стосовно предмета дослідження, коли тільки розпочинаємо його, і що таке прояснення є дуже корисною практикою. У цьому контексті процес аналізу результатів показує не тільки внутрішній світ респондента і його значення, якими він наділяє певний феномен, але не меншою мірою систему значень дослідника. Це не означає, що дослідникові варто вважати свою упередженість «поганою» – автори пропонують розглядати нашу упередженість як «гарну» і радше «загнуздати» її, вивчаючи і виходячи на корисні, творчі спостереження (Dahlberg, 2006; Richardson et al., 1999). Таке вивчення відбувається протягом всього дослідження знову і знову, створюючи герменевтичне коло наукового пізнання.

Досвід у контексті конкретного сповненого значень світу людської істоти і є предметом вивчення дослідника в ІФА. Для ІФА це складне поняття, що означає сукупність аспектів, які мають значення для людей і на основі яких вони вибудовують певні дії. Янчер, наприклад, закликає розуміти досвід не просто як внутрішній зміст людини, а радше як зацікавлену, стурбовану участь у світі (concernful involvement) (Yancher, 2015). Діюча особа зустрічає події свого досвіду як такі, що мають для неї значення, її агентність характеризується турботою і екзистенційною включеністю, які провадять основу для конкретних дій – прийняття рішень, займання певних позицій, залучення у певні практики. Для ІФА *значення* чогось у досвіді може передаватись виокремленням, розрізненням його певних деталей, на яких людина фокусується, запиняється і приділяє їм увагу. ІФА розглядатиме дрібні деталі досвіду, моменти чуйності: як людина усвідомлює важливість чогось, як це – відчувати щось. Аналогічно, дослідники можуть вивчати, якого значення набуває певний досвід у контексті всього життя суб'єкта.

Досвід суб'єктивний, оскільки те, що ми переживаємо, – феноменальна, а не об'єктивна реальність. Ми «дотягуємось до світу» (Spinelli, 1989, р. 12), з'єднуючись із речами, об'єктами або людьми у тих контекстах, в яких вони нам являються (Smith & Eatough, 2007). ІФА фокусується на всіх аспектах цього прожитого досвіду: бажаннях, почуттях, мотивації, переконаннях суб'єкта і тому, виявляються вони чи ні у його поведінці. Який би феномен не вивчався, акцент робиться на тому, яким він виявляється для суб'єкта і що таке відбувається, що у цього виявлення з'являється якість «приналежності мені, *моєсть*». Тобто наратора сприймають як експірієнціального, досвідного експерта, а дослідника цікавить його безпосереднє прожиття з погляду індивіда, який наділяє значеннями все те, що з ним відбувається. Усе знання – як наше прожите суб'єктивне, так і об'єктивне знання наукової абстракції – закорінене у життєвому світові.

Ідеографія опікується питаннями, як розуміти конкретне, виняткове і унікальне, водночас дотримуючись цілісності особи. ІФА – ідеографічний метод дослідження, який передбачає, що ретельно і глибоко аналізується окремий індивідуальний випадок, на основі чого дослідник вибудовує шлях до універсальних законів та структур. Вважається, що такий фокус – через аналіз індивідуального способу тлумачення – дозволяє побачити певні загальні теми і як вони відбиваються на житті конкретного індивіда. Дослідник-ідеограф знаходить спільні, універсальні теми людства у цілому у житті і досвіді конкретної людини, відслідковує, як у декількох епізодах досвіду протягом життя зберігаються і трансформуються індивідуальні значення, концентрується радше на прикладі конкретного суб'єкта, ніж вдається до співставлення і порівняльного аналізу (Evans, 1993). Увага до різноманітності і унікальності людського водночас із пошуком спільного розділеного досвіду створює напруження, вихід з якого потребує творчого мислення і може приносити цінні інсайти.

Інтерпретація. Шари інтерпретації, про які йдеться у ІФА, пов'язані з ідеєю герменевтичного кола, що спонукає

дослідника працювати з даними у динамічний, нелінійний спосіб, досліджуючи ціле в світлі всіх його частин, частини – зважаючи на характеристики цілого, тримаючи увагу на контексті, в якому представлені частки і ціле, і будучи готовим переключати способи мислення стосовно того, що можуть означати ці дані. Методологи ІФА пропонують зосереджуватись на зв'язках і відношенні слова – до цілого речення, де воно було вжито; інтерв'ю – до контексту всього дослідницького проекту; окремого життєвого епізоду – до цілого життя. Феномен завжди представлений у контексті життєвого світу конкретної людини, що є важливим принципом реалізації ІФА. «Дослідник намагається зрозуміти респондента, який намагається зрозуміти, що з ним відбувається», як стверджують Сміт і колеги (Smith et al., 2022, р.3). Отже, передбачається певний синтез смислотворення учасників дослідження і дослідника у процесі аналізу. Третє герменевтичне коло – це читач, який намагається зрозуміти дослідника в його логіці викладу.

ІФА уміщує в себе навігацію між шарами інтерпретації, коли дослідник глибоко занурюється в тексти респондентів стосовно їх особистого досвіду (Smith & Eatough, 2007). Зі спіранням на ідеї П. Рікера (Рікер, 2002), методологи ІФА пропонують концепцію подвійної герменевтики як принципу ІФА: з одного боку, дослідникам пропонують емпатичний погляд «як-це-бути-респондентом», з іншого – підозрювати, критично осмислювати, що відбувається поза значеннями, які він не хоче або не може встановити. У такий спосіб можливо створити насичене досвідне розуміння феномену, який вивчається, і залишитись поруч із значеннями респондента, оскільки саме респондент в ІФА залишається привілейованим джерелом для інтерпретативної діяльності дослідника. У цьому процесі досліднику прийдеться відкласти свої попередні висновки, аби розвинути структурований багатосаровий наратив можливих значень.

В якості прикладу процитуємо уривок з роботи Сміт та Ітоф (Smith & Eatough, 2007, р. 40-43), де наводяться шари інтерпретації такого уривку наративу дівчини Лінди, яка

розповідає про свій хронічний біль: *«Я просто думаю, що я найвправніша, тому що нас три сестри, і я середня. І я думала, ну ось, я найсильніша, я ж працювала як кінь, я думала, що я найсильніша. А потім раптом все це зруйнувалось і я не можу виконати навіть половину від того, що робила раніше»*. Далі наводимо інтерпретацію, зроблену авторами.

«Лінда розпочинає в теперішньому часі: *“Я просто думаю, що я найвправніша, тому що нас три сестри, і я середня”*. Тому спочатку можна було б зробити висновок, що описує себе зараз. Тому що, напевно, їх все так само три сестри, і порядок народження не змінився. Але *“я найвправніша”*? Очевидно вона має на увазі *“я була найвправніша”* – порівняно з тим, якою вона є зараз. І звісно, пізніше вона зісковзує у минулий час: *“І я думала, ну ось, я найсильніша, я ж працювала як кінь, я думала, що я найсильніша”*. Здається, що Лінда звертається до минулого часу, коли в неї було стільки сили, яку вона зараз втратила. То як можна пояснити очевидну суперечність: я найвправніша? Я думаю, це стосується самої суті психологічної битви Лінди, оскільки її ідентичність уражена її болем у спині. Отже, з одного боку, Лінда визнає, що вона втратила ідентичність сильної, гордої та автономної особистості, а з іншого – Лінда все ще ідентифікує себе з сильною особою, тому частково її відчуття себе представлено картинкою супер-вправної людини. Виглядає, що Лінда бореться між тим, щоб бути захопленою новим образом себе, який *визначається* хронічним болем у спині, а з іншого – послуговуватись старим образом, *не дивлячись* на цей біль. Ця боротьба буквально представлена темпоральними змінами в наведеному уривку».

ІФА ставить питання про співвідношення того, як люди думають (процеси пізнання), що говорять (змісти наративів) і як поведуться (поведінка). Дослідження, побудовані на ІФА, мають за мету продемонструвати, що коли люди роздумують про значущі події у своєму житті, це думання є завжди складником буття-у-світі, а не просто відстороненою когнітивною активністю. У роботі Сміт та Ітоф (Smith & Eatough, 2007, p.40-43) наводиться приклад дослідження про прийняття сімейного

рішення щодо пожертвування головного мозку члену родини. В процесі аналізу наративів стає цілком очевидно, що таке рішення приймається зовсім не як раціональний умовивід після міркувань над його перевагами і недоліками. Навпаки, у намагання бути раціональними неминуче вплітаються переживання, почуття і контекст. Заглиблення в цей процес демонструє наявність двох якісно різних систем, відповідальних за прийняття рішення: одна з них афективна, швидка і інтуїтивна, інша виконує більш дорадчу функцію, і саме ІФА дослідження у цій сфері сприяли появі цілої низки цікавих робіт у цій галузі. Підсумовуючи, для ІФА пізнання – це серце феноменологічного проєкту, але це пізнання динамічне, багатоаспектне, афективне, втілене і внутрішньо пов'язане з нашим буттям-у-світі (Smith et al., 2022; Smith & Eatough, 2007). Метою дослідників в ІФА є розуміння досвіду, в якому щось «являється, аби бути пізнаним» (Smith & Eatough, 2007, p.44).

ІФА сприймає мову в досить специфічний спосіб. Так, якщо в роботах дискурсивних психологів акцентується на тому, як люди розповідають і конструюють їх досвід, ІФА, наслідуючи Гайдеггера, притримується більш експресивістської онтології, розглядаючи людей не як тих, хто епістемологічно конструює світ, а радше як таких, хто екзистенційно його розкриває. Людські істоти для послідовників ІФА конституюють свої соціальні світи – попри обмеження, що несуть матеріальні і біологічні умови, а також культурні і історичні лінгвістичні процеси. Вілліг (Willig, 2012) зауважує, що водночас ІФА, звісно, визнає орієнтовану на дію природу розмов, що люди обговорюють і досягають в них певних міжособистісних цілей, і що реальності, з одного боку, притаманна випадковість, а з іншого – вона обмежена культурними вимогами до наратора. Але ключове для ІФА полягає в тому, що говорячи про події нашого життя, що мають для нас персональне значення, ми не тільки і не стільки добираємо наявні в нашій культурі слованосії значень; нашою метою може бути реалізація великої кількості інших задач: зберегти обличчя, переконати, раціо-

налізувати, захопити і підкорити – це завжди щось більше, ніж просто локальна інтеракція.

У питанні співставлення ІФА з іншими якісними методами дослідження важливо наголосити на різній мірі уваги до опису й інтерпретації. З одного боку, ІФА будується на герменевтичній теорії, про що вже йшлося вище. З іншого – ставить собі за мету цінувати особливе, зберігати варіативність і визнавати випадковість (Smith & Eatough, 2007). Діалогічний підхід задає стандарт діалогу між дослідниками з метою поглиблення розуміння феномену (до сумісного, розділеного розуміння). Задля того, щоб зробити цей діалог успішним, дослідники разом працюють як над дотриманням структури, так і слідуванням вимозі свободи наукового пошуку, що отримало назву «дисциплінованої спонтанності» (Halling, 2008). Остання передбачає відданість цінності сумісної роботи поряд з готовністю толерувати невизначеність і невпевненість, коли учасники не знають, до яких знахідок діалог може привести. Акцент також робиться на увазі до аспектів сумісного переживання життєвого світу: темпоральності, просторовості, втіленості, самоті, соціальності, дискурсу і проекту.

Як зрештою виглядає ІФА? Як правило, дослідження, проведені на основі ІФА, вивчають екзистенційні питання, що мають особливе значення для респондента. Це часто трансформативний досвід, що несе зміни, а тому стосується ідентичності і відчуття себе, фокусу на творенні сенсів, увазі до тілесних переживань у межах пережитого досвіду. ІФА стосується того, що *має значення* для респондентів, що впливає або змінює те, як люди думають про себе і власне місце в світі. Виокремлюють «гарячу когніцію», тобто те, що вкрай актуальне, афективно насичене та дилематичне, та «холодну когніцію», тобто щось, що потребує довгої рефлексії протягом всього життя. Кількість досліджуваних у таких роботах варіюється від 1 до 30 з тенденцією до зменшення, що дає змогу глибшого, ретельнішого аналізу випадків. При цьому можливе проведення повторних інтерв'ю з тими самим учасниками.

Попри те, що напівструктуроване інтерв'ю залишається найпоширенішим джерелом даних для проведення ІФА, Сміт (Smith & Eatough, 2007) наголошує, що в нагоді можуть стати й особисті щоденники або самозвіти, а саме інтерв'ю мати продовження в мульти-модальних формах збору даних. Респондента в ІФА сприймають як досвідного експерта, автора історії, а дослідника – як активатора, який допомагає оповідачу актуалізувати, внести до життя феномен, що обговорюється. Тому для дослідника важлива емпатична, сензитивна манера поведінки, яка визнає, що інтерв'ю конституює стосунок людина-людина. Вдалою метафорою ІФА дослідника є образ мандрівника у С. Квале: який «подорожує поруч із місцевими мешканцями, ставить питання, що підводять співбесідника до розповіді про його власний світ, світ, в якому він живе. Мандрівник спілкується із кожним, виходячи з первинного латинського значення слова conversation: “мандри разом з”» (Квале, 2003, с. 14).

Висновки. Наскільки нам відомо, українська академічна психологія ще не знає робіт, зроблених у душі ІФА. Ми сподіваємось, що представлена система принципів та вимог даного методу привернуть належну увагу вітчизняних дослідників, а ІФА займе належне місце з-поміж когорти дослідницьких процедур психолога-науковця.

Список використаних джерел

- Байер О. О. Обґрунтована теорія як метод роботи з текстом. *Наративна психологія: теорія, емпірика, практика* : доповіді І Всеукр. наук.-практ. конф. Кривий Ріг : Вид-ць. Р. А. Козлов, 2020. С. 4–7.
- Байер О. О. Тематичний аналіз як метод роботи з текстом. *Якісні дослідження в психології: проблеми та їх вирішення* : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2022. С. 4–9.
- Байер О. О. (2019). Якісні методи дослідження рис та підструктур особистості. Носенко Е. Л. *Роль рівня сформованості диспозиційних та динамічних властивостей особистості у*

- зумовленні якості життя : колективна монографія. Дніпро : Ліра, 2019. С. 76–103.
- Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Кн. 1: Загальний вступ до чистої феноменології. Харків : Фоліо, 2020. 348 с.
- Квале С. Исследовательское интервью. Москва : Смысл, 2003. 301 с.
- Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість. Київ : Дух і літера, 2002. 114 с.
- Ashworth P. D. Conceptual foundations in qualitative psychology. *Qualitative Psychology: A practical guide to research methods* / ed. J. A. Smith. London : Sage, 2008. P. 4–25.
- Dahlberg K. The essence of essences – the search for meaning structures in phenomenological analysis of lifeworld phenomena. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being*. 2006. № 1. P. 11–19.
- Evans M. Reading lives: how the personal might be social. *Sociology*. 1993. № 27. P. 5–13.
- Halling S. Intimacy, transcendence and psychology. Closeness and openness in everyday life. New York : Palgrave Macmillan, 2008. 248 p.
- Richardson F. C., Fowers B. J., Guignon C. B. Re-envisioning psychology: moral dimensions of theory and practice. San-Fransisco : Jossey-Bass Publishers , 1999. 360 p.
- Smith J. A., Eatough V. Interpretative phenomenological analysis. *Analysing qualitative data in psychology* / eds.: E. Lyons, A. Coyle. London : Sage Publications Ltd, 2007. P. 35–50.
- Smith J. A., Flower P., Larkin M. Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research. London : Sage, 2022. 228 p.
- Spinelli E. The interpreted world. An introduction to phenomenological psychology. London : Sage, 1989. 256 p.
- Willig C. Qualitative interpretation and analysis in psychology. Berkshire : Open University Press, 2012. 256 p.
- Yancher S. C. Truth and disclosure in qualitative research: Implications of hermeneutic realism. *Qualitative Research in Psychology*. 2015. № 12. P. 107–124.

References

- Ashworth, P. D. (2008). Conceptual foundations in qualitative psychology. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative Psychology: A practical guide to research methods* (pp. 4-25). London: Sage.
- Bayer, O. O. (2020). Obhruntovana teoriya yak metod roboty z tekstom [Grounded theory as a method of work with a text]. In *Naratyvna psykholohiia: teoriia, empyryka, praktyka [Narrative psychology: theory, empirics, practice]: dopovidi I Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 4-7). Kryvyi Rih: Vyd-ts. R. A. Kozlov [in Ukrainian].
- Bayer, O. O. (2022). Tematychnyi analiz yak metod roboty z tekstom [Thematic analysis as a tool of work with a text]. In *Yakisni doslidzhennia v psykholohii: problemy ta yikh vyrishennia [Qualitative research in psychology: problems and their solutions]: tezy dopovidei Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 4-9). Dnipro: Universytet imeni Alfreda Nobel'ia [in Ukrainian].
- Bayer, O. O. (2019). Yakisni metody doslidzhennya rys ta pidstruktur osobystosti [Qualitative methods of investigation of features and substructures of a personality]. In Nosenko E. L. *Rol' rivnya sformovannosti dyspozytsiynykh ta dynamichnykh vlastyvosti osobystosti u zymovlenni yakosti zhyttia [The role of level of formation of dispositional and dynamic personality features in conditioning their life quality]* (pp. 79-103). Dnipro: Lira [in Ukrainian].
- Dahlberg, K. (2006). The essence of essences – the search for meaning structures in phenomenological analysis of lifeworld phenomena. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being*, 1, 11-19.
- Evans, M. (1993). Reading lives: how the personal might be social. *Sociology*, 27, 5-13.
- Halling, S. (2008). *Intimacy, transcendence and psychology. Closeness and openness in everyday life*. New York: Palgrave Macmillan.
- Husserl, E. (2020). *Idei tchystoi fenomenologii i fenomenolohichnoi filosofii. [Ideas of Pure Phenomenology]* (Book 1: Zahalnyi vstup do tchystoi fenomenologii) Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Kvale, S. (2003). *Issledovatel's koe intervju [Research Interview]*. Moscow: Smysl [in Russian].

- Richardson, F. C., Fowers, B. J., & Guignon, C. B. (1999). *Re-envisioning psychology: moral dimensions of theory and practice*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Ricoeur, P. (2002). *Intellektualna avtobiografiya. Lyubov i spravedlyvist [Intellectual Autobiography. Love and Justice]*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Smith, J. A., & Eatough, V. (2007). Interpretative phenomenological analysis. In E. Lyons & A. Coyle (Eds.), *Analysing qualitative data in psychology* (pp. 35-50). London: Sage Publications Ltd.
- Smith, J. A., Flower, P., & Larkin, M. (2022). *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. London: Sage.
- Spinelli, E. (1989). *The interpreted world. An introduction to phenomenological psychology*. London, Sage.
- Willig, C. (2012). *Qualitative interpretation and analysis in psychology*. Berkshire: Open University Press.
- Yancher, S. C. (2015). Truth and disclosure in qualitative research: Implications of hermeneutic realism. *Qualitative Research in Psychology*, 12, 107-124.

O. Bayer

INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS AS A METHOD OF QUALITATIVE PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The aim of the interpretative phenomenological analysis is revealed, in particular, the investigation of one's personal life experience from the perspective of the narrator as well as the impact of its parts – phenomenology, hermeneutics, and ideography – on its procedure and contents. Experience as one's internal world, the unity of its aspects (desires, feelings, motivation, assumptions, etc.) that are meaningful for them based on which they construct their actions are defined as an object of the research in IPA. Experience is considered as a phenomenal, but not objective reality; the importance of investigating one's experience within their specific social and cultural context is stressed. The narrator acts as an experiential expert. The subjectivity bias of the researcher is inevitable; the author offers to focus on the way the latter shapes research as well as consider it when processing empirical data both as the system of values of the respondent and the researcher. IPA foresees “disciplined spontaneity” of the researcher that includes following both the structure and the demand

of a free scientific inquiry. The synthesis of meaning-making of research participants and the researcher is postulated.

IPA poses a question of relationship between the processes of cognition, the contents of narratives, and one's behavior. Contemplating on a meaningful event is understood as a part of the being-in-the-world but not as a mere cognitive activity. IPA methodologists see people as those who existentially reveal the world. When speaking on life events that make sense to a person, they simultaneously realize a big number of tasks but not only picks up words-carriers of meaning available in the culture. The stress is done also on the aspects of life world experiencing: temporality, spaciality, embodiment, self, sociality, discourse, and project.

Interviews is named the basic method for getting empirical evidence (repeated interviews are allowed), but multi-modal forms of data collection are also acceptable. The researcher carries out profound, thorough analysis of a case (n=1...30), on the basis of which constructs a way to universal laws and structures. As a result, the research conducted on the grounds of IPA, often investigate existential issues and contain descriptions of transformational experience bringing change, touching upon one's identity and feelings of the self.

Keywords: *phenomenological reality, experience, hermeneutics, agency, existential involvement.*

Стаття надійшла до редакції 28.12.2023 р., прорецензована 6.01.2024 р.,
прийнята до друку 8.01.2024 р.

УДК: 159.9.07:159.946.3-053.2:355.01

© Ю. В. Немерюк, 2024

orcid.org/0000-0001-6543-7308

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298783>

НЕМЕРЮК Юлія Валеріївна

аспірантка, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДІАГНОСТИКИ СЕЛЕКТИВНОГО МУТИЗМУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті подано дані щодо впливу військових подій в Україні на психологічний стан дітей. Відзначено, що травмівні ситуації провокують появу у дітей психологічних, тривожних розладів, серед яких селективний мутизм.

Окреслено проблемні питання стану дослідження феномену селективного мутизму та надано результати аналізу наукової літератури з питання сутності, симптомів селективного мутизму та інструментів його діагностики. Для встановлення точного діагнозу обґрунтовано необхідність проведення багаторівневої діагностики, використання різних джерел інформації. Розглянуто складні питання діагностики селективного мутизму. Наголошено на тому, що різні соціальні ситуації у дітей з селективним мутизмом можуть провокувати не однакові патерни немовленнєвої поведінки. Закцентовано увагу на тому, що діагностика є також соціальною ситуацією, яка може викликати у дитини з селективним мутизмом мовчазність. Підкреслена значна роль батьків і вчителів як інформантів про мовленнєву поведінку дитини та наголошено на необхідності їх залучення до процесу діагностики дитини. Відмічено важливість проведення просвітницьких заходів, спрямованих на інформування батьків та вчителів щодо суті цього розладу, варіантів діагностики і лікування.

Відзначено, що селективний мутизм має значний вплив на емоційну, когнітивну та поведінкову сторони життя дитини, негативно впливає на академічну успішність, заважає соціалізації, часто супроводжується коморбідними захворюваннями. Підкреслено важливість ранньої діагностики розладу.

Окреслені діагностичні інструменти селективного мутизму, відмічено важливість перекладу зазначених інструментів на рідну мову дітей, зокрема українську. Обґрунтовано необхідність використання валідизованих та наукометрично перевірених інструментів для діагностики селективного мутизму, як передумови отримання достовірних результатів в діагностиці, що є вкрай важливим для подальшого лікування. Відзначено важливість перевірки психометричних властивостей діагностичних інструментів на українській вибірці дітей, визначено напрями майбутніх досліджень.

Ключові слова: війна, діагностика селективного мутизму, діти, інструменти діагностики селективного мутизму, мутизм, селективний мутизм, тривожний розлад.

Постановка проблеми. Військові дії в Україні стали важким спадком для психологічного здоров'я українців. Травмівні події не проходять осторонь дітей, формуючи їх травмівний досвід, і кожна дитина проживає його по-своєму.

Наслідки травмівних подій можуть бути найрізноманітнішими: депресії, посттравматичні стресові розлади, мовленнєві порушення, тривожні розлади, селективний мутизм.

Актуальні дослідження впливу військових подій в Україні на психологічний стан дітей свідчать про випадки появи мутизму в українських дітей як наслідки психологічних травм від військових подій.

Вимушене переселення, а разом з ним і вимушена багатомовність (іншомовність), стають для українських дітей додатковим фактором ризику виникнення селективного мутизму.

Селективний мутизм може мати серйозний вплив на різні сфери життя дитини, впливати на успішність в школі, стати перешкодою на шляху соціалізації та адаптації дитини. Ефективність лікування залежить від своєчасності виявлення розладу.

На відміну від закордонних науковців, проблема селективного мутизму та засобів його діагностики і лікування у дітей не була у фокусі українських науковців (Водоп'янова, 2022). Відтак, в умовах реального часу актуальним і важливим є з'ясування сутності та симптомів селективного мутизму,

переклад та адаптація інструментарію для діагностики цього розладу в українських дітей. Необхідним заходом також вбачається апробація існуючих інструментів діагностики селективного мутизму і перевірка їх психометричних властивостей на українській виборці дітей. Важливою є просвітницька діяльність серед батьків і вчителів щодо феномену цього розладу.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема дослідження селективного мутизму і, зокрема, його діагностики здебільшого представлена в працях закордонних вчених.

Теоретичний аналіз науково-педагогічних джерел свідчить, що питанню мутизму присвячені праці таких дослідників: А. Kussmaul, М. Tramer, А. Вебер, Р. Неснідалова, Т. П. Симеон, Г. Е. Сухарьова, J. Furr, В. Drljan., Н. Heinze, М. L. Kovac, К. Manassis та ін. Використанню інструментів діагностики селективного мутизму присвячено праці R. L. Bergman, М. G. Güldner, Y. Elizur, J. B. M. Ensink, E. R. Klein, Н. Kristensen, К. Morales, R. Nuñez, В. Oerbeck, P. J. Olivares-Olivares, К. R. Overgaard, R. A. Perednik, С. Rodrigues Pereira, С. Schwenck та ін.

Серед сучасних українських дослідників слід відзначити таких авторів, як А. Н. Дзюба, М. Ю. Нестеренко, Л. С. Ващенко, К. В. Дубовик, Д. І. Марценковський.

Постановка завдань статті: здійснити аналіз наукових та літературних даних, щодо сутності селективного мутизму, факторів, що на нього впливають, а також призводять до немовленневої поведінки дітей; означити наявний інструментарій для діагностики селективного мутизму, який використовується в практиці закордонними фахівцями, та проблемні питання, пов'язані із його використанням; визначити заходи щодо своєчасного виявлення селективного мутизму та встановлення точного діагнозу, відмежування від інших, коморбідних розладів та подальшого лікування селективного мутизму в українських дітей в умовах військового стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна вперше за історію своєї незалежності перебуває в стані війни.

Мільйони сімей з дітьми залишили свої домівки в пошуках безпечних регіонів України або виїхали за кордон. Проте, для кожної родини, де б вона зараз не була, військові події в Україні залишили важкий психологічний спадок.

Війна має величезний вплив на дітей, які складають особливо вразливу категорію для переживання травм, і як наслідок – розвиток проблем з психічним здоров'ям (Pfeiffer et al., 2023). Вимушена міграція є додатковим фактором ризику для психічного здоров'я дітей (Bürgin et al., 2022).

Дослідження тривожності як прояву посттравматичних станів, що виникають внаслідок воєнних дій в Україні сьогодні, виокремлено з-поміж найактуальніших і важливих напрямів (Симоненко, Овадюк, 2022).

Відмічено, що психотравмівні події негативно впливають на мовленнєвий стан дітей, змінюють траєкторію їх мовленнєвого розвитку (Луценко, 2018). У дітей-свідків воєнних подій в Україні у 2022 році виявлені маркери мовленнєвих розладів внаслідок пережитого стресу; випадки повного та тимчасового мутизму (Рібцун, 2022, Скрипник, Лабенко, 2022).

Порівняно з іншими психологічними розладами в дитячому та підлітковому віці, селективний мутизм є недостатньо вивченим (Водоп'янова, 2022; Schwenck et al., 2022), проте має значний вплив на емоційну, когнітивну та поведінкову сфери життя дитини. Усне мовлення є важливим у шкільному контексті та для підтримання соціальних зв'язків, тож мовчазна поведінка дітей з селективним мутизмом спричиняє негативний вплив на академічну успішність (Klein et al., 2019, Starke, Subellok, 2012), змінює процес соціалізації дитини, створює високий рівень суб'єктивних страждань і є підґрунтям для великої кількості супутніх розладів (Olivares-Olivares et al., 2021).

Згідно до Діагностичного і статистичного керівництва по психічним розладам (далі – ДСМ-5) селективний мутизм визначається як послідовна нездатність говорити в конкретних соціальних ситуаціях, коли мовлення є очікуваним (APA, 2013). Цей розлад зустрічається в різних культурах (Drijan, 2022), а його поширеність є приблизно такою самою, як і розлад

аутичного спектру (Schwenck et al., 2022). Відповідно, цей розлад не є таким рідкісним (Elizur, Perednik, 2003). Рівень поширеності селективного мутизму серед дитячого населення складає від 0,47% до 2% залежно від вибірки та діагностичних критеріїв, країни, в якій проводились дослідження (Drljan, 2022, Rodrigues et al., 2023). В сім'ях імігрантів селективний мутизм зустрічається частіше (Elizur, Perednik, 2003; Olivares-Olivares et al., 2021, Starke, Subellok, 2012).

Селективний мутизм є станом дитини, що базується на тривожності (Oerbeck et al., 2020). Саме наявність тривожності і страху та пов'язані з цим порушення поведінки стали підставою включення селективного мутизму до розділу тривожні розлади у ДСМ-5 (APA, 2013).

Серед страхів, які викликають у дітей мовчазність, відзначають: постійне зосередження на фізичних симптомах тривоги; на своїх думках; почуття тривоги, яке неможливо подолати; механізми уникнення (мутизм), щоб полегшити симптоми страху (Klein et al., 2019). Натомість основні характеристики стимулів, що викликають тривогу у дітей із селективним мутизмом, рідко досліджувалися емпірично, а тригери, що викликають тривогу, не містяться ДСМ-5 (Schwenck et al., 2021).

Селективний мутизм – це розлад, який лежить на перехресті дитячої психопатології та розладів мовлення (Drijan, 2022). Діти з селективним мутизмом мають труднощі із мовленнєво-залежними соціальними навчаннями (Drijan, 2022), проблеми мови та мовлення (Rodrigues Pereira, 2012), зокрема розлад мови змішаного та експресивного типу, фонологічний розлад розвитку та дефіцит обробки мови (Drljan, 2022), обсесивно-компульсивний розлад, дефіцит уваги, депресію, паніку та соціальну фобію (Klein et al., 2019).

На мовленнєву поведінку дітей із селективним мутизмом можуть впливати такі фактори: людина, з якою дитина взаємодіє, місце, де відбувається взаємодія, та діяльність, що здійснюється (Schwenck et al. 2022, Дзюба та ін., 2013). Крім того, мовчазність у дітей з селективним мутизмом проявляється

по-різному: окрім відсутності мовлення, деякі можуть ніколи не говорити поза домом, деякі можуть говорити з кількома обраними або просто шепотіти, інші можуть розмовляти з тим, кого вони ніколи не зустрічали (Klein, Armstrong, 2013, Schwenck et al., 2022), залишатись абсолютно мовчазними в незручних умовах, говорити по-іншому, використовуючи унікальний голос, шепіт або розмовляти як набагато молодша людина (Klein et al., 2019). Незнайомці у більшості дітей з селективним мутизмом викликають мовчазність (Schwenck et al., 2022).

Наведені обставини ускладнюють діагностику селективного мутизму та потребують врахування при діагностиці, яка має бути багаторівневою.

Для планування траєкторії лікування найважливішою є рання точна діагностика, яка має враховувати супутні розлади (Klein et al., 2019, Starke, Subellok, 2012). Лікування, сприяє покращенню мовленнєвої поведінки дітей із селективним мутизмом, проте, навіть за умови лікування такі діти відстають від нормотипових (Oerbeck et al., 2020).

Соціальні ситуації часто сприймаються як негативні та некеровані, що тягнуть за собою немовленнєву поведінку у дітей з селективним мутизмом (Starke, Subellok, 2012). Клінічна ситуація є однією із соціальних ситуацій для дитини, коли вона може проявити мутизм (Drljan, 2022). Значно кращі результати тестів, які вимагають словесного виведення тестової інформації, діти демонструють з батьками, а не з фахівцями, які можуть не дати правильної оцінки мовній компетенції дитини (Klein, Armstrong, 2013). Отже, при діагностиці дитини значущими є компетентність та обізнаність клініциста в можливих варіантах діагностики. Застосування підходу, який базується на використанні кількох джерел інформації, є важливим для отримання більш чіткого уявлення про селективний мутизм та його базові механізми, відмежування від супутніх розладів (Дзюба та ін. 2013, Klein et al., 2019, Rodrigues et al., 2023). Також має значення вивчення мовної поведінки дитини в різних соціальних ситуаціях (школа, дім, гуртки), історія хвороби та розвитку

дитини, сімейна історія, дослідження інших поведінкових труднощів або супутніх психіатричних симптомів, пряма оцінка когнітивних, академічних та мовних навичок (Дзюба та ін. 2013, Rodrigues et al., 2023). Важливою в цьому контексті є просвітницька робота серед батьків і вчителів щодо сутності цього розладу.

Діагностичні інструменти для оцінки селективного мутизму представлені широким колом анкет, опитувальників, структурованих діагностичних інтерв'ю та заходів спостереження, які використовуються в клінічних умовах, у школі або батьками в повсякденному житті дитини; також використовуються вимірювальні шкали та інструменти самооцінювання. Вони розроблялись або використовувались з метою надання діагностичної оцінки і оцінки тяжкості симптомів, класифікації, проведення скринінгу, для оцінювання результатів проведеного лікування. Для відмежування селективного мутизму від інших мовленнєвих розладів, оцінки мовленнєвих здібностей дітей застосовують мовні і мовленнєві тести, які передбачають ретельне вимірювання та аналіз всіх аспектів мовлення: фонологічного, морфосинтаксичного, лексико-семантичного та прагматичного (Drijan, 2022).

Опитувальник селективного мутизму (SMQ) і опитувальник шкільного мовлення (SSQ), які використовують з метою забезпечення кількісної оцінки тяжкості, обсягу та порушень, пов'язаних із селективним мутизмом та ефектів лікування (Oerbeck et al., 2020), застосовуються найчастіше та є єдиними інструментами для діагностики селективного мутизму із підтвердженими психометричними властивостями (Olivares-Olivares et al., 2021).

Не зважаючи на те, що використання стандартизованих показників покращує порівняння результатів різних досліджень (Rodrigues, Pereira et al., 2021), стандартизованих процедур спостереження, які могли б бути використані в повсякденних ситуаціях батьками та вчителями (Rodrigues Pereira et al., 2021), а також інструментів вимірювання, які б оцінювали змінені відповіді та мали міжкультурну валідність, і досі бракує

(Olivares-Olivares et al., 2021, Rodrigues Pereira et al., 2021). Зазначене створює проблему для точної постановки діагнозу, ефективного лікування та оцінки його прогресу. В свою чергу, застосування діагностичних інструментів, перекладених на рідну мову дітей, валідизованих та психометрично перевірених, є важливим для покращення розуміння селективного мутизму та результатів лікування (Ceri et al., 2016, Olivares-Olivares et al., 2021, Rodrigues Pereira et al., 2021).

Враховуючи події, що відбуваються в Україні, та викликані ними важкі психологічні наслідки для здоров'я українських дітей, існує нагальна потреба у перекладі українською мовою, адаптації та психометричній перевірці інструментів для діагностики селективного мутизму з метою забезпечення їхньої надійності та валідності. Зазначені заходи є вкрай важливими для вчасного виявлення та забезпечення подальшого ефективного лікування. Поряд з цим, важливою є просвітницька робота серед батьків і викладачів, які можуть надавати важливу інформацію про мовленнєву поведінку та за умови належних консультацій – проводити діагностування дітей відповідними інструментами.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У результаті дослідження встановлено, що селективний мутизм – важкодіагностований розлад, який лежить на перехресті дитячої психопатології та розладів мовлення та негативно впливає на емоційну, когнітивну та поведінкову сфери життя дитини, її академічну успішність та соціалізацію. Діти з селективним мутизмом демонструють численну кількість варіантів немовленнєвої поведінки, що робить важливим відмежування цього розладу від інших розладів, пов'язаних з порушенням мовлення. Діагностика селективного мутизму має враховувати різні фактори, що впливають на немовленнєву поведінку дітей, та передбачає застосування різних діагностичних інструментів. Для досягнення найкращих результатів в діагностиці цього розладу важливим є використання стандартизованих інструментів дослідження, адаптація цих інструментів до потреб

українських дітей, в тому числі й тих, хто перебуває за кордоном, перевірка їх психометричних властивостей.

Подальші дослідження мають спрямовуватись на виявлення, діагностику та дослідження проявів селективного мутизму в українських дітей внаслідок отриманих від військових дій психологічних травм, для чого є важливим переклад та адаптація до потреб українських дітей інструментарію діагностики селективного мутизму та подальше підтвердження психометричних властивостей цих інструментів на українській виборці дітей.

Список використаних джерел

- Водоп'янова Ю. Засоби арттерапії як шлях до послаблення тривожності у дітей із селективним мутизмом. *Простір арт-терапії*: зб. наук. пр. / ред. П. Лушин; редкол.: В. Татенко та ін. Київ, 2022. С. 31–37. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031(1).pdf) [https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031(1).pdf).
- Дзюба А. та ін. Селективний мутизм: діагностические процедури и терапевтические стратегии. *НейроNEWS: психоневрологія та нейропсихіатрія*. 2013. № 5 (50). URL: [https://neuronews.com.ua/ru/archive/2013/5\(50\)/article-816/selektivnyy-mutizm-diagnosticheskie-procedury-i-terapevticheskie-strategii#gsc.tab=0](https://neuronews.com.ua/ru/archive/2013/5(50)/article-816/selektivnyy-mutizm-diagnosticheskie-procedury-i-terapevticheskie-strategii#gsc.tab=0).
- Луценко І. Відновлення активності мовленнєвого спілкування дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб. *Psycholinguistics*. 2018. № 23 (1). С. 202–218. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/129/108>.
- Мілюс С. В., Якубова І. Особливості дітей із селективним мутизмом: коли мовчання – не золото. *Современная стоматология*. 2016. № 3 (82). С. 59–62. URL: https://dentalexpert.com.ua/journal/modern_stomatology/2016/SS_03_2016/files/assets/common/downloads/SS03_2016_SS2013.pdf.
- Пахомова Н., Баранець І. Напрями корекційної роботи з дітьми із тяжкими порушеннями мовлення в умовах воєнного стану. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19*.

- Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2022. № 43. С. 55–63. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39048/Pakhomova_55-63.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Рібцун Ю. Запобігти, захистити, допомогти. Діти з особливими мовленнєвими потребами в умовах воєнного стану. *Вісник науки та освіти. Філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія*. 2022. № 2 (2). С. 201–212. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/2162/2163>.
- Симоненко С., Овадюк Н. Особливості роботи практичного психолога з внутрішньо переміщеними дітьми молодшого шкільного віку. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. № 1 (54). С. 68–77. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1346/1832>.
- Скрипник А., Лабенко О. Вплив стресу на мовлення дітей в умовах війни. *Східноєвропейський журнал психолінгвістики*. 2022. Т. 9, № 2. С. 116–129. URL: <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/661/330>.
- Bürgin D. et al. Impact of war and forced displacement on children’s mental health—multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *European Child and Adolescent Psychiatry*. 2022. No. 31. P. 845–853. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-022-01974-z>.
- Ceri V. et al. Psychiatric symptoms and disorders among Yazidi children and adolescents immediately after forced migration following ISIS attacks. *Neuropsychiatr*. 2016. No. 3 (30). P. 145–150. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5063909/>.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. 5th ed. Washington, DC London, England : American Psychiatric Association, 2013. 947 p. URL: [https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20\(%20PDFDrive.com%20\).pdf](https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20(%20PDFDrive.com%20).pdf).
- Drljan B. Speech and language deficits in children with selective mutism: cause, comorbidity, or consequences? *Specijalna edukacija i rehabilitacija*. 2022. No. 21 (2). P. 133–146. URL: https://www.researchgate.net/publication/361076747_Speech_and_language_deficits_in_children_with_selective_mutism_Cause_comorbidity_or_consequences.

- Elizur Y., Perednik R. Prevalence and Description of Selective Mutism in Immigrant and Native Families: A Controlled Study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2004. No. 42(12):1451-9. P. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/8999499_Prevalence_and_Description_of_Selective_Mutism_in_Immigrant_and_Native_Families_A_Controlled_Study.
- Klein E., Armstrong S. L. Assessing spoken language competence in children with selective mutism: using parents as test presenters. *Communication Disorders Quarterly*. 2013. No. 34 (3). P. 184–195. URL: https://www.researchgate.net/publication/236617609_Assessing_Spoken_Language_Competence_in_Children_With_Selective_Mutism_Using_Parents_as_Test_Presenters.
- Klein E. et al. Variations in parent and teacher ratings of internalizing, externalizing, adaptive skills, and behavioral symptoms in children with selective mutism. *International journal of environmental research and public health*. 2019. No. 16 (21):4070. URL: <https://www.mdpi.com/1660-4601/16/21/4070>.
- Oerbeck B. et al. The Selective Mutism Questionnaire: Data from typically developing children and children with selective mutism. *Clin child psychol psychiatry*. 2020. P. 754–765. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7528533/>.
- Olivares-Olivares P. J. et al. Psychometric properties of the Selective Mutism Questionnaire in Spanish children. *International journal of clinical and health psychology*. 2021. No. 21 (2021)100249. P. 1–9. URL: https://www.researchgate.net/publication/351732976_Psychometric_properties_of_the_Selective_Mutism_Questionnaire_in_Spanish_children.
- Pfeiffer E. et al. Implementation of an evidence-based trauma-focused treatment for traumatised children and their families during the war in Ukraine: a project description. *Eur J Psychotraumatol*. 2023. No. 14 (2):2207422. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10193887/>.
- Rodrigues C. Pereira et al. Diagnosing selective mutism: a critical review of measures for clinical practice and research. *European Child and Adolescent Psychiatry*. 2023. Vol. 32, no. 10. P. 1821–1839. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-021-01907-2>.

- Schwenck C. et al. Characteristics of person, place, and activity that trigger failure to speak in children with selective mutism. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2022. No. 31(9). P. 1–11. URL: https://www.researchgate.net/publication/351088904_Characteristics_of_person_place_and_activity_that_trigger_failure_to_speak_in_children_with_selective_mutism.
- Starke A., Subellok K. KiMut NRW: Eine Studie zur Identifikation von Kindern mit selektivem Mutismus im schulischen Primarbereich. *Empirische Sonderpädagogik*. 2012. No. 1. P. 63–77. URL: https://www.researchgate.net/publication/230661699_KiMut_NRW_Eine_Studie_zur_Identifikation_von_Kindern_mit_selektivem_Mutismus_im_schulischen_Primarbereich.

References

- Bürgin, D. et al. (2022). Impact of war and forced displacement on children's mental health—multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 845–853. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-022-01974-z>.
- Ceri, V. et al. (2016). Psychiatric symptoms and disorders among Yazidi children and adolescents immediately after forced migration following ISIS attacks. *Neuropsychiatr*, 3 (30), 145–150. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5063909/>.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (2013). Fifth Edition. 5th ed. Washington, DC London, England: American Psychiatric Association. Retrieved from [https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20\(%20PDFDrive.com%20\).pdf](https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20(%20PDFDrive.com%20).pdf).
- Drljan, B. (2022). Speech and language deficits in children with selective mutism: cause, comorbidity, or consequences? *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21 (2), 133–146. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/361076747_Speech_and_language_deficits_in_children_with_selective_mutism_Cause_comorbidity_or_consequences.
- Dziuba, A., Nesterenko, M., Vashchenko, L., Dubovyk, K., & Martsenkovskiy, D. (2013) Selektivnyi mutizm: diagnosticheskie procedury i terapevticheskie strategii [Selective mutism: diagnostic procedures and therapeutic strategies]. *NeuroNEWS: psikhonevrolohiia ta neiropsykhiatriia* [NeuroNEWS:

- psychoneurology and neuropsychiatry*], 5 (50). Retrieved from [https://neuronews.com.ua/ru/archive/2013/5\(50\)/article-816/selektivnyy-mutizm-diaagnosticheskie-procedury-i-terapevticheskie-strategii#gsc.tab=0](https://neuronews.com.ua/ru/archive/2013/5(50)/article-816/selektivnyy-mutizm-diaagnosticheskie-procedury-i-terapevticheskie-strategii#gsc.tab=0). [in Russian].
- Elizur, Y., & Perednik, R. (2004). Prevalence and Description of Selective Mutism in Immigrant and Native Families: A Controlled Study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 42 (12), 1451-9, 1-22. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/8999499_Prevalence_and_Description_of_Selective_Mutism_in_Immigrant_and_Native_Families_A_Controlled_Study.
- Klein, E., & Armstrong, S. L. (2013). Assessing spoken language competence in children with selective mutism: using parents as test presenters. *Communication Disorders Quarterly*, 34 (3), 184-195. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/236617609_Assessing_Spoken_Language_Competence_in_Children_With_Selective_Mutism_Using_Parents_as_Test_Presenters.
- Klein, E. et al. (2019). Variations in parent and teacher ratings of internalizing, externalizing, adaptive skills, and behavioral symptoms in children with selective mutism. *International journal of environmental research and public health*, 16 (21):4070. Retrieved from <https://www.mdpi.com/1660-4601/16/21/4070>.
- Lutsenko, I. (2018). Vidnovlennia aktyvnosti movlennievoho spilkuvannia ditei doshkilnoho viku z rodyn uchasnykiv ATO i vnutrishno peremishchenykh osib [Restoration of Linguistic Communication Activity of Pre-School Children From the Families of Participants of ATO and the People who Were Relocated Inside the Country]. *Psycholinguistics*, 23 (1), 202-218. Retrieved from <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/129/108> [in Ukrainian].
- Milius, S., & Yakubova, I. (2016). Osoblyvosti ditei iz selektyvnykh mutyzmiv: koly movchannia – ne zoloto [Particularity of children with selective mutism: when silence is not gold]. *Cuchasna stomatolohiia [Modern dentistry]*, 3 (82), 59-62. Retrieved from https://dentalexpert.com.ua/journal/modern_stomatology/2016/S_S_03_2016/files/assets/common/downloads/SS03_2016_SS2013.pdf. [in Ukrainian].

- Oerbeck, B. et al. (2020). The Selective Mutism Questionnaire: Data from typically developing children and children with selective mutism. *Clin child psychol psychiatry*, 754-765. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7528533/>.
- Olivares-Olivares, P. J. et al. (2021). Psychometric properties of the Selective Mutism Questionnaire in Spanish children. *International journal of clinical and health psychology*, 21 100249, 1-9. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351732976_Psychometric_properties_of_the_Selective_Mutism_Questionnaire_in_Spanish_children.
- Pakhomova, N., & Baranets, I. (2022) Napriamy korektsiinoi roboty z ditmy iz tiazhkymy porushenniamy movlennia v umovakh voiennoho stanu [Directions of corrective work with children with severe speech disorders under the conditions of the state of war]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykhologhiia [Scientific journal of the NPU M.P. Drahomanova. Series 19. Correctional pedagogy and special psychology]*, 43, 55-63. Retrieved from https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39048/Pakhomova_55-63.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
- Pfeiffer, E. et al. (2023). Implementation of an evidence-based trauma-focused treatment for traumatised children and their families during the war in Ukraine: a project description. *Eur J Psychotraumatol*, 14 (2), 2207422. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10193887/>.
- Ribtsun, Yu. V. (2022). Zapobihy, zakhystyty, dopomohty. Dity z osoblyvymy movlennievymy potrebamy v umovakh voiennoho stanu [Warn, protect and help. Children with speech disorders in wartime]. *Visnyk nauky ta osvity. Filolohiia, kultura i mystetstvo, pedahohika, istoriia ta arkheolohiia, sotsiolohiia. [Herald of science and education. Philology, culture and art, pedagogy, history and archeology, sociology]*, 2 (2), 201-212. Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/2162/2163> [in Ukrainian].
- Rodrigues, C. Pereira et al. (2023). Diagnosing selective mutism: a critical review of measures for clinical practice and research. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 32, 10, 1821-1839. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-021->

01907-2.

- Schwenck, C. et al. (2022). Characteristics of person, place, and activity that trigger failure to speak in children with selective mutism. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 31 (9), 1–11. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351088904_Characteristics_of_person_place_and_activity_that_trigger_failure_to_speak_in_children_with_selective_mutism.
- Starke, A., & Subellok, K. (2012). KiMut NRW: Eine Studie zur Identifikation von Kindern mit selektivem Mutismus im schulischen Primarbereich. *Empirische Sonderpädagogik*, 1, 63-77. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/230661699_KiMut_NRW_Eine_Studie_zur_Identifikation_von_Kindern_mit_selektivem_Mutismus_im_schulischen_Primarbereich.
- Symonenko, S., & Ovadyuk, N. (2022). Osoblyvosti roboty praktychnoho psykholoha z vnurishno peremishcheny ditny molodshoho shkilnoho viku [Peculiarities of the work of a practical psychologist with internally displaced children of primary school age]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia. [Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology]*, 1, 68-77. Retrieved from <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1346/1832> [in Ukrainian].
- Vodopianova, Y. Va. (2022). Zasoby artterapii yak shliakh do poslablennia tryvozhnosti u ditei iz selektyvnykh mutyzmiv [Art therapy as a way to relieve anxiety in children with selective mutism]. In P. Lushyn (Ed.), *Prostir art-terapii [Space of art therapy]: zb nauk.pr.* (pp 31-37). Kyiv: UMO, VHO «Arterapevtychna asotsiatsiia». Retrieved from [https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031(1).pdf) .[https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/733793/1/Art%20Therapy%20Space-Coll.of%20scient.articles-2022-Issue%2031(1).pdf) [in Ukrainian].

Y. Nemeruk

**TOPICAL ISSUES OF SELECTIVE MUTISM DIAGNOSING
UNDER MARTIAL LAW**

The article presents data on the impact of military events in Ukraine on the psychological state of children. It is noted that traumatic situations provoke the emergence of various psychological and anxiety disorders in children, including selective mutism.

The article outlines the problematic issues of the state of research on the phenomenon of selective mutism and presents the results of the analysis of scientific publications on the essence and symptoms of selective mutism as well as tools for its diagnosing. In order to establish an accurate diagnosis, the author substantiates the need for a multi-level diagnosing and the use of various sources of information. The complex issues of diagnosing selective mutism are considered. It is emphasized that different social situations in children with selective mutism may not provoke the same patterns of non-speech behavior. It is emphasized that diagnosing procedure is also a social situation that can cause silence in a child with selective mutism. The significant role of parents and teachers as informants about a child's speech behavior is emphasized and the need for their involvement in the process of diagnosing a child is emphasized. The importance of conducting educational activities aimed at informing parents and teachers about the nature of this disorder, its diagnostic and treatment options is emphasized.

It is noted that selective mutism has a significant impact on the emotional, cognitive and behavioral aspects of a child's life, negatively affects his/her academic performance, interferes with his/her socialization, and is often accompanied by comorbidities. The importance of early diagnosis of the disorder is emphasized.

The diagnostic tools for selective mutism are outlined, and the importance of translating these tools into the native language of children, in particular Ukrainian, is noted. The article substantiates the necessity of using validated as well as scientifically and metrically verified tools for diagnosing selective mutism as a prerequisite for obtaining reliable diagnostic results, which is extremely important for further treatment. The importance of testing the psychometric properties of diagnostic tools on a Ukrainian sample of children is emphasized, and directions for future research are identified.

Keywords: *anxiety disorder, children, diagnosis of selective mutism, diagnostic tools for selective mutism, mutism, selective mutism, war.*

Стаття надійшла до редакції 30.10.2023 р., прорецензована 21.11.2023 р.,
прийнята до друку 22.11.2023 р.

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

УДК 615.015.6:575:582.635.38

© В. М. Помогайбо, О. І. Березан, А. В. Петрушов, 2024

orcid.org/0000-0002-9828-2565

orcid.org/0000-0002-4959-3594

orcid.org/0000-0002-1269-2978

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298787>

ПОМОГАЙБО Валентин Михайлович

кандидат біологічних наук, професор-консультант кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

БЕРЕЗАН Олексій Іванович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ПЕТРУШОВ Андрій Васильович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ГЕНЕТИКА НІКОТИНОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Нікотинова залежність – це розлад вживання нікотину, який міститься в тютюновому димі. Характерною рисою цього розладу є потужний внутрішній потяг до тютюнокуріння, що проявляється у погіршенні здатності його контролю, підвищенні пріоритету куріння над іншими видами діяльності та у регулярному курінні, незважаючи на шкоду для здоров'я чи інші негативні наслідки. Після припинення або зменшення вживання нікотину виникає абстиненція, що змушує повернутися до тютюнокуріння чи звернутися до вживання фармакологічно подібних речовин. Згідно із даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, курять 36.7% чоловіків та 7.8% жінок, що спричинює кількість смертей у понад 8.7 мільйонів щорічно. Рівень поширеності тютюнокуріння значною мірою варіює залежно від раси та культури, що свідчить про те, що залежність від нікотину має

біологічну основу. Численні дослідження близнят показали, що генетичні та середовищні чинники відіграють значну і приблизно однакову роль у визначенні залежності від куріння. Результати цих досліджень також свідчать про те, що генетичні та середовищні чинники по-різному визначають характер залежності від куріння у чоловіків і жінок. Це вказує на те, що для чоловіків і жінок необхідні різні стратегії профілактики та лікування тютюнозалежності.

Нині критеріям значущості відповідають 44 гени-кандидати нікотинової залежності, які причетні до функціонування низки нейротрансмітерних систем (дофамінергічної, ГАМК-ергічної, серотонінергічної, глутаматергічної, холінергічної), або є генами субодиниць нікотинового рецептора, метаболізму нікотину, сигнального шляху мітогенактивованої протеїнкінази тощо. На даний момент найбільш дослідженими із них є ген *DRD2* (дофамінергічна система), кластер генів субодиниць нікотинового рецептора *CHRNA5/CHRNA3/CHRNA4* та кластер генів метаболізму нікотину *CYP2A6/CYP2B6*.

Загалом, нині досягнуто значного прогресу у вивченні генетичних механізмів нікотинової залежності, проте ще залишається багато невідомого. Потрібні подальші значні зусилля не тільки для того, щоб визначити, які генетичні варіанти достовірно задіяні в цьому ментальному розладі та які механізми цієї дії, але й розробити технології використання цих наукових досягнень для профілактики та лікування згубної для здоров'я та життя нікотинової залежності.

Ключові слова: генетика, ментальні розлади, нікотинова залежність, кандидатні гени, кластери генів, однонуклеотидні поліморфізми.

Постановка проблеми. Нікотинова залежність – це розлад вживання нікотину, який міститься в тютюновому димі. Вона виникає внаслідок багаторазового чи тривалого тютюнокуріння (ICD-11 MMS, 2018, р. 124). Нікотин спричинює свої характерні фармакологічні ефекти, зв'язуючись з нікотиновими ацетилхоліновими рецепторами, які досить поширені майже в кожній зоні головного мозку, а також у деяких відділах периферійної нервової системи (Li, 2018, v). Характерною рисою цього розладу є потужний внутрішній потяг до тютюнокуріння, що проявляється у погіршенні здатності його контролю, підвищенні пріоритету куріння над іншими видами діяльності та у

регулярному курінні, незважаючи на шкоду для здоров'я чи інші негативні наслідки. Після припинення або зменшення вживання нікотину виникає абстиненція, що змушує повернутися до тютюнокуріння чи звернутися до вживання фармакологічно подібних речовин. (ICD-11 MMS, 2018, р. 124).

Згідно з сучасними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість смертей, спричинених курінням, оцінюється в понад 8.7 мільйонів щорічно (WHO, 2021a: 17), а курять 36.7% чоловіків та 7.8% жінок (WHO, 2021b, р. 8). Куріння тютюну є однією з найбільш поширених причин різних видів онкохвороб, особливо раку легенів. Як запобігти та лікувати тютюнову залежність, стало одним із найважливіших завдань для дослідників, лікарів та урядів у всьому світі. Щоб виявити гени схильності до нікотинової залежності та розробити методики успішного припинення куріння, тисячі клінічних і фундаментальних учених у всьому світі займаються дослідженнями цієї проблеми. Свідченням цього є величезна кількість публікацій – численні сотні статей з експериментальними результатами, монографії та директивні документи і звіти відповідних міжнародних організацій. Прикладами можуть бути згадана вище фундаментальна монографія китайського фахівця з психіатрії та поведінкової неврології, професора Чжецзянського університету Мінга Лі «Залежність від тютюнокуріння: епідеміологія, генетика, механізми та лікування» (Li, 2018), звіт ВООЗ про глобальну епідемію тютюнокуріння та заходи боротьби з нею (WHO, 2021a) та доповідь ВООЗ про тенденції глобальної поширеності тютюнокуріння за 2000-2025 роки (WHO, 2021b).

Рівень поширеності тютюнокуріння значною мірою варіює залежно від раси та культури. Наприклад, за світового показника 22.3% курящих, на африканському континенті курять 10.3% населення (17.8% чоловіків і 2.8% жінок), у Європі – 25.3% (32.9% чоловіків і 17.7% жінок), а в Південно-Східній Азії – аж 29.0% (46.6% чоловіків і 11.3% жінок) (WHO, 2021b, р. 14). Ця варіабельність залежності від нікотину має біологічну основу.

Стаття «Генетика нікотинової залежності» продовжує нашу серію оглядів із генетики ментальних і поведінкових розладів людини (Помогайбо, Березан і Петрушов, 2021a, 2021b, 2022a, 2022b, 2023a, 2023b).

Мета статті полягає в теоретичному аналізі результатів сучасних досліджень генетичних механізмів нікотинової залежності.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Численні дослідження близнят показали, що генетичні та середовищні чинники відіграють значну і приблизно однакову роль у визначенні початкового (ПК) та стійкого куріння (СК). Оцінки успадкованості (h^2), впливу спільного (c^2) та індивідуального (e^2) навколишнього середовища на основі мета-аналізу дев'яти досліджень ПК та 12 досліджень СК становили для ПК дорослих чоловіків $h^2 = 0,37$, $c^2 = 0,49$ та $e^2 = 0,17$, а дорослих жінок $h^2 = 0,55$, $c^2 = 0,24$ і $e^2 = 0,16$. Для СК дорослих чоловіків $h^2 = 0,59$, $c^2 = 0,08$ і $e^2 = 0,37$, а для жінок $h^2 = 0,46$, $c^2 = 0,28$ і $e^2 = 0,24$. Схоже на те, що, генетичні чинники відіграють більш значущу роль у ПК і менш значущу в СК у дорослих жінок порівняно з дорослими чоловіками. Значна статева відмінність показників ПК та СК була також виявлена щодо спільного навколишнього середовища. Не було виявлено суттєвої статевої різниці ПК та СК для індивідуального навколишнього середовища. Разом ці результати свідчать про те, що генетичні та середовищні чинники по-різному сприяють показникам ПК та СК у курящих чоловіків і жінок. Це дуже значущі висновки, оскільки вони не тільки вказують на те, що генетичні чинники суттєво визначають нікотиніву залежність, але й свідчать про те, що для чоловіків і жінок необхідні різні стратегії профілактики та лікування. (Li, 2018, p. 23). Для пошуку генів схильності до тютюнокуріння та нікотинової залежності були використані численні генетичні технології, які включають загально-геномні зчеплення, асоціації генів-кандидатів, дослідження загально-геномних асоціацій та цільове секвенування. Загалом критеріям значущості відповідали 44 гени-кандидати (див. таблицю 1), які були віднесені до наступних

чотирьох груп: 1) гени систем нейротрансмітерів (дофамін-ергічна система, ГАМК-ергічна система, серотонінергічна система, глутаматергічна та інші системи), 2) гени субодиниць нікотинового рецептора та інші гени холінергічної системи, 3) гени метаболізму нікотину, 4) гени сигнального шляху мітогенактивованої протеїнкінази та інші. (Li, 2018, p. 158-159).

Таблиця 1

**Гени-кандидати,
значуще причетні до нікотинової залежності**

Гени	Локуси хромосом	Варіанти
<i>Дофамін-ергічна система</i>		
<i>TTC12</i>	11q23.2	rs4245150 (міжгенний); rs17602038 (міжгенний); rs2303380; rs10502172 (інтронний)
<i>DRD2</i>	11q23.2	rs1800497 (біля 5'-UTR); rs4938012 (біля 5'-UTR)
<i>ANKK1</i>	11q23.2	rs2734849 (місценс-мутація); rs4938015; rs11604671; rs1800497 (місценс- мутація); rs1799732 (місценс- мутація)
<i>DRD1</i>	5q35.2	rs686 (3'-UTR)
<i>DRD4</i>	11p15.5	VNTR (екзон 3)
<i>DBH</i>	9q34.2	rs1541333 (інтронний); rs3025382 (інтронний); rs4531 (місценс- мутація); rs5320 (місценс- мутація)
<i>DDC</i>	7p12.1	rs12718541 (інтронний); rs921451 (інтронний)
<i>COMT</i>	22q11.21	rs737865-rs165599; rs4680 (місценс-

		мутація)
<i>PPP1R1B</i>	17q12	rs2271309-rs907094-rs3764352-rs3817160
<i>OPRM1</i>	6q25.2	rs1799971 (міссенс- мутація); rs510769 (інтронний)
<i>ГАМК-ергічна система</i>		
<i>GABBR2</i>	9q22.33	rs1435252 (інтронний); rs3750344 (синонімічна мутація)
<i>GABARAP</i>	17p13.1	rs222843 (біля 5'-UTR)
<i>GABRA2</i>	4p12	rs279858 (синонімічна мутація); rs573400 (3'-UTR)
<i>GABRA4</i>	4p12	rs3762611 (біля 5'-UTR)
<i>Серотонінергічна система</i>		
<i>HTR3A</i>	11q23.2	rs1150226-rs1062613-rs33940208-rs1985242-rs2276302-rs10160548
<i>HTR5A</i>	7q36.2	rs6320 (синонімічна мутація)
<i>SLC6A4</i>	17q11.2	5-HTTLPR+інтронний VNTR; 5-HTTLPR
<i>Глутаматергічна та інші системи</i>		
<i>GRIN3A</i>	9q31.1	rs17189632 (інтронний)
<i>GRIN2B</i>	12p13.1	rs17760877 (інтронний)
<i>NRXN1</i>	2p16.3	rs6721498 (інтронний); rs2193225 (інтронний)
<i>Гени субодиниць нікотинного рецептора та інші гени</i>		

<i>холінергічної системи</i>		
<i>CHRNA3</i>	15q25.1	rs1051730 (синонімічна мутація); rs578776 (3'-UTR); rs3743078 (інтронний); rs11637630 (інтронний)
<i>CHRNB4</i>	15q25.1	rs1948 (3'-UTR); rs17487223 (інтронний)
<i>CHRNA5</i>	15q25.1	rs16969968 (місценс-мутація); rs16969968-rs680244; rs951266 (інтронний); rs569207
<i>CHRNB3</i>	8p11.21	rs4950 (5'-UTR); rs7004381 (біля 5'-UTR); rs13277254 (біля 5'-UTR); rs6474412 (біля 5'-UTR); rs13280604 (інтронний); rs13273442 (біля 5'-UTR); rs4736835 (біля 5'-UTR)
<i>CHRNA6</i>	8p11.21	rs892413 (інтронний)
<i>CHRNA4</i>	20q13.33	rs1044397 (синонімічна мутація); rs2236196 (3'-UTR); rs1044396 (місценс- мутація)
<i>CHRNB1</i>	17p13.1	rs17732878 (біля 3'-UTR); rs2302763 (інтронний)
<i>CHRM1</i>	11q12.3	rs2507821-rs4963323-rs544978-rs542269- rs2075748-rs1938677
<i>CHRM2</i>	7q33	rs1378650 (біля 3'-UTR)
<i>Гени метаболізму нікотину</i>		
<i>EGLN2- CYP2A6- CYP2B6</i>	19q13.2	rs1801272 (місценс-мутація); rs28399433 (біля 5'-UTR); метаболізм за генотипом; <i>CYP2A6*12</i> (кросовер з геном <i>CYP2A7</i>); <i>CYP2A6*1B</i> (конверсія)

<i>CYP2B6</i>	19q13.2	rs4802100 (біля 5'-UTR)
<i>EGLN2</i>	19q13.2	rs3733829 (інтронний)
Гени сигнального шляху мітогенактивованої протеїнкінази та інші гени		
<i>BDNF</i>	11p14.1	rs6265 (міссенс-мутація); rs6484320- rs988748-rs2030324-rs7934165
<i>NTRK2</i>	9q21.33	rs1187272 (інтронний)
<i>ARRB1</i>	11q13.4	rs528833-rs1320709-rs480174-rs5786130- rs611908-rs472112
<i>MAP3K4</i>	6q26	rs1488 (3'-UTR)
<i>SHC3</i>	9q22.1	rs1547696 (інтронний)
<i>DNM1</i>	9q34.11	rs3003609 (синонімічна мутація)
<i>TAS2R38</i>	7q34	Гаплотипи AAV, PAV і AVI
<i>APBB1</i>	11p15.4	rs4758416 (інтронний)
<i>PTEN</i>	10q23.1	rs1234213 (інтронний)
<i>NRG3</i>	10q23.1	rs1896506 (інтронний)

Позначення: *rs* – однонуклеотидний поліморфізм, *VNTR* – зміна кількості тандемних повторів, *5-HTTLPR* – вироджений регіон поліморфних повторів, *AAV* – гаплотип проміжного відчуття гіркої смаку, *PAV* – гаплотип нормального відчуття гіркої смаку, *AVI* – гаплотип відсутності відчуття гіркої смаку. Однонуклеотидні поліморфізми без позначення в дужках їхньої локалізації розташовані в екзонах генів, а без позначення типу є нонсенс-мутаціями.

Найбільш дослідженим геном дофамінергічної системи є ген *DRD2*, який розташований у довгому плечі 11-ої хромосоми

(11q23.2). Він має 8 екзонів, кодує D2-рецептор дофаміна, який забезпечує функціонування дофамінергічної системи і є одним із найбільш розповсюджених типів дофамінових рецепторів у головному мозкові. З'єднуючись із дофаміном, D2-рецептори беруть участь у регуляції гемодинаміки та метаболізму, здійсненні рухових актів, контролі настрою, мотивації, пам'яті, уваги тощо. Поліморфізми в гені призводять до зміни експресії D2-рецепторів, що є однією з причин виникнення різних захворювань, зокрема низки ментальних розладів. (GeneCards, 2022). Ген *DRD2*, крім нікотинової залежності, пов'язаний із понад 350-а хворобами, серед яких домінують різноманітні ментальні розлади, у тому числі залежність від наркотичних речовин і алкоголю, та онкохвороби (MalaCards, 2022).

Приваблює увагу розташований у довгому плечі 15-ої хромосоми кластер генів субодиниць нікотинового рецептора *CHRNA5/CHRNA3/CHRN4* (15q25.1), який має високий рівень достовірності зв'язку з НЗ. Гени цього кластера мають по 6 екзонів і кодують відповідно альфа-5, альфа-3 і бета-4 субодиниці нікотинового ацетилхолінового рецептора (GeneCards, 2022). Нікотинові ацетилхолінові рецептори входять в надродину іонних каналів, які забезпечують швидку передачу сигналів у синапсах. Кластер генів *CHRNA5/CHRNA3/CHRN4* причетний до різних біологічних процесів у нервовій системі. Гени кластера, крім нікотинової залежності, пов'язані із понад 95-а, 130-а і 75-а захворюваннями відповідно – переважно з ментальними розладами, у тому числі із залежністю від наркотичних речовин, та з онкохворобами (MalaCards, 2022).

Серед генів метаболізму нікотину найбільше значуще пов'язані з НЗ *CYP2A6* і *CYP2B6*. Вони мають по 9 екзонів і входять до складу великого кластера із 14-и генів, які кодують ферменти оксиредуктази, що метаболізують чужорідні для організму речовини, у тому числі нікотин. Цей кластер розташований у довгому плечі 19-ої хромосоми (19q13.2). (GeneCards, 2022). Гени *CYP2A6* і *CYP2B6* також причетні до 220 та 290 захворювань відповідно, серед яких наявні ментальні

розлади, але абсолютно домінують онкохвороби (MalaCards, 2022).

Нещодавно було виявлено ще два значуще пов'язані з НЗ локуси – 7q21.11 та 5q34 (Quach et al., 2020). У локусі довгого плеча 7-ої хромосоми 7q21.11 між генами *MAGI2* і *GNAII* виявлено ОНП rs2714700, а в локусі довгого плеча 5-ої хромосоми 5q34 в інtronі гена *TENM2* – ОНП rs1862416.

Ген *MAGI2* кодує протеїн, який служить основою для формування синапсів і має важливе значення для їх функціонування. Ген *GNAII* кодує субодиницю альфа-II G-протеїнів, які відіграють роль своєрідних перемикачів у каскадах передачі сигналів у межах клітини, переходячи з неактивного стану в активний і навпаки, відповідно вмикаючи або вимикаючи передачу певного сигналу. (GeneCards, 2022). Варіанти гена *MAGI2* причетні до майже 160-и захворювань, серед яких, окрім НЗ, декілька ментальних розладів (шизофренія, великий афективний розлад, великий депресивний розлад тощо), але домінують онкохвороби. Варіанти гена *GNAII* причетні до майже 60-и захворювань, серед яких, окрім НЗ, розлад аутистичного спектру, шизофренія, депресія, тривожність і алкоголізм і значна частина онкохвороб. (MalaCards, 2022).

Ген *TENM2* має 36 екзонів і кодує протеїн, який бере участь у розвитку нервової системи, регулюючи встановлення належного зв'язку між нейронами за допомогою аксонів. Продукт гена може функціонувати як перетворювач клітинного сигналу. (GeneCards, 2022). Варіанти гена *TENM2* причетні, крім НЗ і шизофренії, до 25 переважно онкологічних захворювань (MalaCards, 2022).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Загалом, нині досягнуто значного прогресу у вивченні генетичних механізмів нікотинової залежності, проте ще залишається багато невідомого. Потрібні подальші значні зусилля не тільки для того, щоб визначити, які генетичні варіанти достовірно задіяні в цьому ментальному розладі та які механізми цієї дії, але й розробити технології використання цих наукових досягнень для

профілактики та лікування згубної для здоров'я та життя нікотинової залежності.

Список використаних джерел

- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика обсессивно-компульсивного розладу. *Психологія і особистість*. 2021а. № 1 (19). С. 270–280. DOI: 10.33989/2226-4078.2021.1.227328.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика фобічних розладів. *Психологія і особистість*. 2021b. № 2 (20). С. 245–256. DOI: 10.33989/2226-4078.2021.2.239990.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика параноїдного розладу особистості. *Психологія і особистість*. 2022а. № 1 (21). С. 198–211. DOI: 10.33989/2226-4078.2022.1.252067.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика епілепсії. *Психологія і особистість*. 2022b. № 2 (22). С. 255–266. DOI: 10.33989/2226-4078.2022.2.265503.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика заїкання. *Психологія і особистість*. 2023а. № 1 (23). С. 165–177. DOI: 10.33989/2226-4078.2023.1.274744.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика залежності від канабісу. *Психологія і особистість*. 2023b. № 2 (24). С. 290–303. DOI: 10.33989/2226-4078.2023.2.288315.
- GeneCards The human gene database. 2022. URL: <http://www.genecards.org/>.
- ICD-11 MMS. The international classification of diseases for mortality and morbidity statistics. Geneva : World Health Organization, 2018.
- Li M. D. Tobacco smoking addiction: epidemiology, genetics, mechanisms, and treatment. Singapore : Springer Nature Singapore Pte Ltd, 2018.
- MalaCards. The human disease database. 2022. URL: <http://www.malacards.org/>.
- Quach B. C., Bray M. J., Gaddis N. C., ... , Hancock D. B. Expanding the genetic architecture of nicotine dependence and its shared genetics with multiple traits. *Nature Communications*. 2020. No. 11(1). Art. 5562. DOI: doi.org/10.1038/s41467-020-19265-z.
- WHO report on the global tobacco epidemic, 2021: Addressing new and emerging products. Geneva : World Health Organization, 2021а.
- WHO global report on trends in prevalence of tobacco use 2000-2025. 4th edition. Geneva : World Health Organization, 2021b.

References

- GeneCards (2022). *The human gene database*. Retrieved from <http://www.genecards.org/>.
- ICD-11 MMS. (2018). *The international classification of diseases for mortality and morbidity statistics*. Geneva: World Health Organization.
- Li, M. D. (2018). *Tobacco smoking addiction: epidemiology, genetics, mechanisms, and treatment*. Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd.
- MalaCards. (2022). *The human disease database*. Retrieved from <http://www.malacards.org/>.
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2021a). Henetyka obsesyvno-kompulsyvnoho rozladu [Genetics of obsessive-compulsive disorder]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 1(19), 270-280. DOI: 10.33989/2226-4078.2021.1.227328 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2021b). Henetyka fobichnykh rozladiv [Genetics of phobic disorders]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2(20), 245-256. DOI: 10.33989/2226-4078.2021.2.239990 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2022a). Henetyka paranoidnoho rozladu osobystosti [Genetics of paranoid personality disorder]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 1(21), 198-211. DOI: 10.33989/2226-4078.2022.1.252067 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2022b). Henetyka epilepsii [Genetics of epilepsy]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2(22), 255-266. DOI: 10.33989/2226-4078.2022.2.265503 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2023a). Henetyka zaikannia. [Genetics of stuttering]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 1(23), 165-177. DOI: 10.33989/2226-4078.2023.1.274744 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2023b). Henetyka zalezhnosti vid kanabisu. [Genetics of cannabis addiction]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2(24), 290-303. DOI: 10.33989/2226-4078.2023.2.288315. [in Ukrainian].

- Quach, B. C., Bray, M. J., Gaddis, N. C., ... , Hancock, D. B. (2020). Expanding the genetic architecture of nicotine dependence and its shared genetics with multiple traits. *Nature Communications*, 11(1), 5562. DOI: doi.org/10.1038/s41467-020-19265-z.
- WHO. (2021a). *WHO report on the global tobacco epidemic, 2021: Addressing new and emerging products*. Geneva: World Health Organization.
- WHO. (2021b). *WHO global report on trends in prevalence of tobacco use 2000-2025*, 4th edition. Geneva: World Health Organization.

V. Pomohaibo, O. Berezan, A. Petrushov
GENETICS OF NICOTINE DEPENDENCE

Nicotine dependence is a disorder of the use of nicotine, which is found in tobacco smoke. A characteristic feature of this disorder is a strong internal urge to smoke, which is manifested in the deterioration of the ability to control it, increasing the priority of smoking over other types of activities, and in regular smoking, despite the harm to health or other negative consequences. After stopping or reducing the use of nicotine, withdrawal occurs, which forces one to return to smoking or turn to the use of pharmacologically similar substances. According to the World Health Organization, 36.7% of men and 7.8% of women smoke, causing more than 8.7 million deaths annually. Smoking prevalence varies greatly by race and culture, suggesting that nicotine dependence has a biological basis. Numerous twin studies have shown that genetic and environmental factors play a significant and roughly equal role in determining smoking dependence. The results of these studies also indicate that genetic and environmental factors differently determine the nature of smoking dependence in men and women. This indicates that different strategies for the prevention and treatment of tobacco dependence are needed for men and women.

Currently, 44 candidate genes for nicotine dependence meet the significance criteria, which are involved in the functioning of a number of neurotransmitter systems (dopaminergic, GABA-ergic, serotonergic, glutamatergic, cholinergic), or are genes of subunits of the nicotine receptor, nicotine metabolism, signaling pathway of mitogen-activated protein kinase, etc. Currently, the most studied of them are the DRD2 gene (dopaminergic system), the CHRNA5/CHRNA3/CHRNB4 nicotinic receptor subunit gene cluster, and the CYP2A6/CYP2B6 nicotine metabolism gene cluster.

In general, significant progress has been made in the study of the genetic mechanisms of nicotine dependence, but much remains unknown. Significant further efforts are needed not only to determine which genetic variants are reliably involved in this mental disorder and which mechanisms of action, but also to develop technologies to use these scientific advances to prevent and treat life-threatening nicotine dependence.

Key words: *genetics, mental disorders, nicotine dependence, candidate genes, gene clusters, single nucleotide polymorphisms.*

Стаття надійшла до редакції 26.01.2024 р., прорецензована 28.01.2024 р.,
прийнята до друку 1.02.2024 р.

УДК 159.922

© Л. Ф. Каськова, Н. А. Моргун, 2024

orcid.org/0000-0003-0855-2865

orcid.org/0000-0002-4651-7406

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2024.1.298970>

КАСЬКОВА Людмила Федорівна

доктор медичних наук, професор,

завідувачка кафедри дитячої терапевтичної стоматології

Полтавського державного медичного університету

МОРГУН Наталія Анатоліївна

кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої терапевтичної

стоматології Полтавського державного медичного університету

СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ В СИСТЕМІ ФАКТОРІВ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного вивчення показників смисложиттєвих орієнтацій в системі факторів професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти.

Представлено результати теоретичного аналізу феномену професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти, системи чинників їх виникнення. Описано методику дослідження та характеристики вибірки.

Проаналізовано показники загального рівня та компонентів професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти із різним рівнем осмисленості життя, окреслено зв'язок між рівнем осмисленості життя та характеристиками професійного вигорання педагогів.

Ключові слова: *професійне вигорання, викладачі закладів вищої освіти, професійне вигорання викладачів закладів вищої освіти, чинники професійного вигорання викладачів вищої.*

Постановка проблеми. Інтенсифікація професійної діяльності викладачів вищої школи, інформаційні, комунікативні, емоційні перевантаження, виснаження адаптивних ресурсів актуалізують проблему збереження їх фізичного та

психічного благополуччя, забезпечення стійкості до професійно зумовлених порушень і розладів, зокрема професійного вигорання. Цей феномен поширюється серед представників багатьох соціономічних професій, до яких належить і професія викладача вищої школи. Передумовами формування професійного вигорання викладачів можуть виступати висока відповідальність, покладена на них з боку суспільства за надання якісних освітніх послуг, життя й здоров'я, виховання і навчання студентів, психічні перевантаження, дисбаланс між затратами та винагородою у процесі професійної діяльності, тощо. Водночас, теорія і практика психології і педагогіки вищої школи надзвичайно актуалізує питання пошуку дієвих чинників попередження і профілактики проявів емоційного вигорання у викладачів, виокремлення спектру особистісних та суб'єктивних чинників його виникнення. Їх виокремлення дасть можливість суттєво покращити ефективність діяльності викладачів вищої школи і забезпечить оптимальне виконання професійних функцій педагогами.

Мета даної статті – проаналізувати смисложиттєві орієнтації в системі факторів професійного вигорання викладачів вищої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема емоційного вигорання знайшла своє відображення у роботах зарубіжних і вітчизняних вчених, присвячених змісту, структурі та методам його діагностики (К. Маслач, С. Максименко, Л. Карамушка, М. Смульсон). Науковий інтерес викликають дослідження науковців, які присвячені проявам емоційного вигорання у представників різноманітних професійних груп (І. Галецька, О. Мірошніченко, М. Міщенко). Проте залишається недостатньо вивченим професійне вигорання фахівців вагомої ланки системи освіти – викладачів закладів вищої освіти.

Професійне вигорання особистості розглядається як результат негативного впливу професійної діяльності на поведінку та мислення, порушення їх психологічної структури, що призводить до звуження кола інтересів і потреб до суто професійних; це домінування у певної професійної групи

особистісних якостей та оцінювання об'єктивної дійсності крізь призму професійних інтересів (Михальченко, 2022).

До основних психологічних чинників емоційного вигорання особистості належить сила процесів збудження, особистісна тривожність, нейротизм та рухливість нервових процесів (Weilenmann, 2018). До основних передумов професійного вигорання педагогів належать: підвищена відповідальність за життя й здоров'я суб'єктів навчально-професійної діяльності, що вимагає самовідданості; істотний дисбаланс між зусиллями та матеріальною й моральною винагородою; неефективне нормативне регулювання (Brown, Slater, Lofters, 2019). Окрім цього, педагоги – здебільшого жінки, отож вплив цих професійних передумов і чинників посилюють родинні обов'язки, дефіцит часу для сім'ї, що вимагає компромісного балансування між роботою та сім'єю і збільшує психоемоційну напругу, фізичне та психічне виснаження.

Сьогодні невід'ємною якістю майбутнього професіонала в будь-якій області, що динамічно розвивається, має бути вміння ефективно організувати свою роботу, раціонально витратити свій час, будувати цілісну кар'єрну перспективу у відповідності до переважаючих смислових настанов та ціннісних орієнтацій, що надає процесу професійної діяльності педагога узгодженості та послідовності (Кириченко, Колодяжна, 2021). У сучасному суспільстві фахівець не може бути успішним без свідомого ставлення до своєї навчання та наявності стратегії життя, тенденції до його чіткого осмислення (Олешко, 2018). Дослідження М. Кузнецова (2011), Л. Тишук стосуються переважно з'ясування відмінностей цього процесу у педагогів, його організаційних і соціально-психологічних чинників. Водночас психологічні (суб'єктні) чинники його розвитку не вивчалися. До таких чинників ми відносимо особливості осмисленості життя, сформованості смисложиттєвих орієнтацій у викладачів вишу, що закладає засади оптимального професійного функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою вивчення смисложиттєвих орієнтацій в системі факторів

професійного вигорання викладачів вищої школи нами проведене емпіричне дослідження, в якому взяли участь 80 викладачів ЗВО Полтавського регіону. Зокрема, до виборчої сукупності увійшли викладачі Полтавського державного медичного університету, Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Полтавського університету економіки і торгівлі. Дослідження проведене із використанням методик «Дослідження синдрому емоційного вигорання» (Дж. Гринберг), «Методика діагностики професійного вигорання» (В.В. Бойко) та «Тест смисложиттєвих орієнтацій»

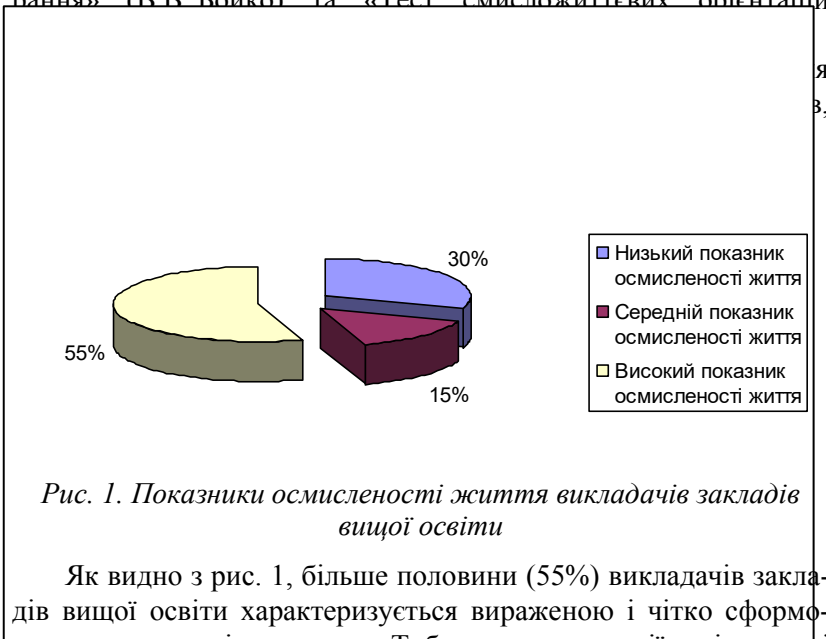
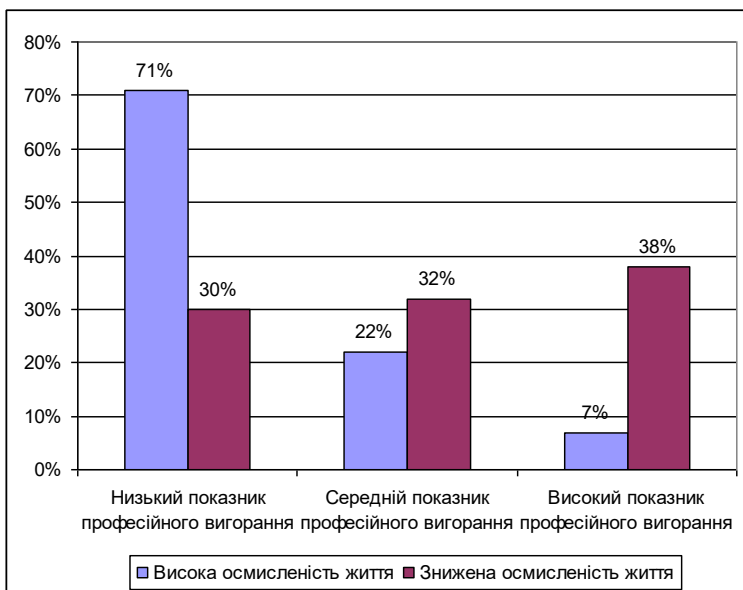

Рис. 1. Показники осмисленості життя викладачів закладів вищої освіти

Як видно з рис. 1, більше половини (55%) викладачів закладів вищої освіти характеризується вираженою і чітко сформованою осмисленістю життя. Тобто, вчинки та дії, які вчителі загальноосвітніх шкіл здійснюють, підпорядковуються загальній і чітко побудованій логіці їх життя, підкоряються притаманним для педагогів смислам та смисловим настановам. Також, 15% викладачів закладів вищої освіти мають середній показник осмисленості життя. Вони у своїх життєвих вчинках та діях переважно орієнтуються на свої смислові настанови, але у певних ситуаціях можуть діяти та чинити на противагу властивим життєвим смислам, порушуючи логіку попередньо

вчинених дій, логіки їхнього життя. Окрім цього, 30% викладачів закладів вищої освіти характеризується вираженим низьким рівнем осмисленості власного життя. Ці викладачі ЗВО не мають провідних і чітко сформованих смислових настанов, які регулюють їх активність і життєдіяльність, вчинки часто мають ситуативний і не системний характер та не підкоряються загальній життєвій логіці, пропонованій та побудованій самими педагогами життєвій перспективі.

На рис. 2 представлено порівняння показників професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти із різним рівнем осмисленості життя.

Рис. 2. Показники професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти із різним рівнем осмисленості життя

Як видно з рис. 2, викладачі закладів вищої освіти із високим рівнем осмисленості життя характеризуються зниженими показниками професійного вигорання під час професійної педагогічної діяльності та виконання професійних функцій

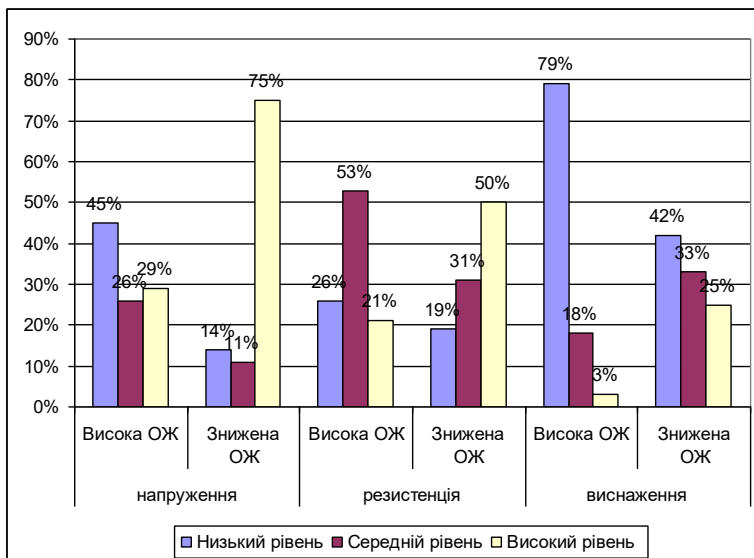
вчителя (низький показник професійного вигорання притаманний для 71% представників цієї підгрупи педагогів і тільки для 7% – високий показник вигорання). Маючи чітко визначені смислові настанови, усвідомлюючи мету свого життя та необхідну логіку своїх дій і вчинків, сприймаючи життя осмислено як послідовність дій і вчинків, що підкорені єдиній меті і мотивації, такі викладачі не мають ознак вигорання ($\chi^2=7,326$, $p\leq 0,05$). Вони продуктивно взаємодіють із учнями та своїми колегами, виконують професійні обов'язки та реалізують свій професійний потенціал, розвиваються у професійній площині, здобувають професійних компетентностей без ознак виснаження та зневіри у своїх силах.

На противагу, викладачі закладів вищої освіти із низьким показником осмисленості життя характеризуються вираженими ознаками професійного вигорання під час виконання професійних педагогічних обов'язків. Вони не мають чітко визначених смислових настанов, їхні слова, дії та вчинки хаотичні і не підкорені загальній життєвій логіці, тому вони достатньо болісно сприймають будь які труднощі на професійному шляху і швидко переживають емоційне виснаження від необхідності реалізовувати професійні обов'язки. Для цих викладачів складно взаємодіяти з колегами та студентами, готуватися до занять та застосовувати новітні педагогічні технології, що призводить до редукції особистих і професійних досягнень та звуження сфери емоційного реагування в педагогічній діяльності – вони починають формально ставитись до роботи, навчання і втрачають зацікавленість у професійному зростанні.

Звісно, в групі викладачів закладів вищої освіти з високим рівнем осмисленості життя наявні респонденти з високим показником професійного вигорання (тільки 7%), але, імовірно, ці викладачі мають вигорання або ж внаслідок інших причин, або через надмірне перенавантаження під час професійної діяльності. Також, виявлені і викладачі із низьким показником професійного вигорання у групі педагогів із низьким показником смисложиттєвих орієнтацій (30%) – це ті викладачі

закладів вищої освіти, які не чітко усвідомлюють життєві цілі, проте і не мають вигорання у професійній діяльності.

На рис. 3 подано показники вираженості фаз професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти із різним рівнем осмисленості життя.

Рис. 3. Показники вираженості фаз професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти із різним рівнем осмисленості життя

Як свідчать дані, подані на рис. 3., показники професійного вигорання педагогів відрізняються в групах із відмінним рівнем осмисленості життя. Так, викладачам закладів вищої освіти із високим показником осмисленості життя переважно властивий низький рівень вираження емоційного напруження під час професійної діяльності і виконання обов'язків педагога ($\chi^2=7,934$, $p \leq 0,05$), зафіксований у 45% педагогів. Ці викладачі не переживають негативних емоцій, позитивно налаштовані на трудову педагогічну діяльність, результатами якої задоволені, не характеризуються депресією та тривогою при веденні уроків. Натомість, 75% викладачів закладів вищої освіти із низьким

показником осмисленості життя характеризуються вираженим компонентом напруження у компонентах емоційного вигорання. Внаслідок відсутності чіткого осмислення життя, розмитих життєвих планів, такі викладачі відчують тривогу, негативні стани та депресію, негативно ставляться до проведення занять зі студентами, не мають необхідного психоемоційного ресурсу для реалізації професійної діяльності, організації навчального процесу, продуктивного професійного зростання та стосунків з колегами і керівництвом.

Також, встановлено, що 53% викладачів закладів вищої освіти з високим рівнем осмисленості життя властива фаза резистенції емоційного вигорання ($\chi^2=8,527$, $p\leq 0,05$), що сформована на посередньому рівні та для 21% – на низькому показнику. Тобто, викладачі вишів із високим рівнем осмисленості життя, не зважаючи на можливі труднощі у професійній педагогічній діяльності, мають позитивне ставлення до виконання професійних обов'язків, стосунків зі студентами та колегами, ведення занять та підготовки до них, адекватно реагують на труднощі та успіхи в педагогічній діяльності. Натомість, 50% викладачів закладів вищої освіти з низьким показником осмисленості життя характеризуються вираженим компонентом резистенції серед симптомів професійного вигорання. Маючи дифузні смислові настанови, вони схильні не адекватно реагувати на найменші труднощі та неуспіхи у педагогічній діяльності, і реагують на них проявами емоційного вигорання. Ставлення до професійної діяльності таких викладачів характеризується негативними емоційними переживаннями, які, типово, надмірно контролюються та обмежуються.

Окрім цього, встановлено, що для 79% викладачів із високим показником осмисленості життя не властиве емоційне виснаження, як компонент професійного вигорання ($\chi^2=8,264$, $p\leq 0,05$). Вони не відчують емоційної напруги та особистісного відчуження від професійної педагогічної діяльності. Натомість, серед викладачів вишів із низьким показником осмисленості життя 25% характеризуються вираженим виснаженням як

аспектом професійного вигорання. Вони емоційно вразливі, таким педагогам властиве переважання негативних емоцій, а реакції на ситуації педагогічної діяльності, стосунки з колегами та учнями вони намагаються приховати, відчуваючи особистісне відчуження від системи професійних комунікацій.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Встановлено, що осмисленість життя виступає вагомим чинником попередження професійного вигорання викладачів закладів вищої освіти у професійній діяльності. Зокрема, викладачі із високим рівнем осмисленості життя, зважаючи на їх чітке усвідомлення життєвих цілей чи сформованість системи смислів, характеризуються низькими показниками професійного вигорання та його компонентів. Натомість, викладачі із низьким показником осмисленості життя, зважаючи на дифузність життєвих цілей та не чітке бачення життєвої перспективи, характеризуються вираженими напруженням та резистентністю як ознаками професійного вигорання.

Разом із тим дана проблема не є остаточно вирішеною. Зокрема, перспективою подальших розвідок авторів може виступати вивчення показників впливу стійкості до стресу та копінг-механізмів на виникнення симптоматики професійного вигорання викладачів, його відмінностей у працівників із різним науково-педагогічним стажем.

Список використаних джерел

- Кириченко Р. В., Колодяжна А. В. Імідж сучасного викладача: особливості його розуміння студентами. *Габітус*. 2021. Вип. 26. С. 151–157.
- Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
- Кузнецов М. А. Емоційне вигорання вчителів: основні закономірності динаміки. Харків : ХНПУ, 2011. 206 с.
- Михальченко Н. В. Психологія професійного вигорання : навчально-методичний посібник. Миколаїв : Вид-ць Румянцева Г. В., 2022. 138 с.

- Олешко П. С. Формування професійної компетентності керівника закладу освіти в умовах інноваційного освітнього середовища. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2018. Вип. 64. С. 156–162.
- Brown P. A., Slater M., Lofters A. Personality and Burnout Among Primary Care Physicians: An International Study. *Psychology Research and Behavior Management*. 2019. Vol. 12. P. 169–177.
- Weilenmann S. Emotion Transfer, Emotion Regulation, and Empathy-Related Processes in Physician-Patient Interactions and their Association with Physician Well-Being: A Theoretical Model. *Frontiers in Psychiatry*. 2018. Vol. 9. P. 389.

References

- Brown, P. A., Slater, M., & Lofters, A. (2019). Personality and Burnout Among Primary Care Physicians: An International Study. *Psychology Research and Behavior Management*, 12, 169-177.
- Kyrychenko, R. V., & Kolodyazhna, A. V. (2021). Imidzh suchasного викладача: особливості його розуміння студентами [The image of a modern teacher: peculiarities of his understanding by students]. *Habitus [Habitus]*, 26, 151-157 [in Ukrainian].
- Kokun, O. M. (2012). *Psihologiya profesijnogo stanovlennya suchasного fahivcya [Psychology of professional development of a modern specialist]: monografiya*. Kyiv: DP «Inform.-analit. agentstvo» [in Ukrainian].
- Kuznyecov, M. A. (2011). *Emocine vigorannya vchiteliv: osnovni zakonomirnosti dinamiki [Emotional burnout of teachers: the main patterns of dynamics]*. Harkiv: HNPU [in Ukrainian].
- Mihalchenko, N. V. (2022). *Psihologiya profesijnogo vigorannya [Psychology of professional burnout]: navchalno-metodichni posibnik*. Mikolayiv: Vidavec Rumyanceva G. V. [in Ukrainian].
- Oleshko, P. S. (2018). Formuvannya profesijnoyi kompetentnosti kerivnika zakladu osviti v umovah innovacijного osvitного seredovisha [Formation of the professional competence of the head of an educational institution in the conditions of an innovative educational environment]. *Naukovi chasopis NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 5. Pedagogichni nauki: realiyi ta perspektivi [Scientific journal of the M.P. Drahomanova NPU. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects]*, 64, 156-

162 [in Ukrainian].

Weilenmann, S. (2018). Emotion Transfer, Emotion Regulation, and Empathy-Related Processes in Physician-Patient Interactions and their Association with Physician Well-Being: A Theoretical Model. *Frontiers in Psychiatry*, 9, 389.

L. Kaskova, N. Morhun

**MEANINGFUL ORIENTATIONS IN THE SYSTEM OF
PROFESSIONAL BURNOUT FACTORS OF HIGH SCHOOL
TEACHERS**

The article presents the results of a theoretical and empirical study of meaningful life orientations indicators f in the system of teacher's of higher education institutions professional burnout factors.

The results of the teacher's of higher education institutions professional burnout phenomenon theoretical analysis, the system of factors of it's occurrence are presented. Research methods and sample characteristics are described.

The indicators of the general level and components of professional burnout of teachers of higher education institutions with different levels of meaningfulness of life are analyzed. The relationship between the level of meaningfulness of life and the characteristics of professional burnout of teachers is outlined.

Keywords: *professional burnout, teachers of higher education institutions, professional burnout of higher education institutions teachers, factors of professional burnout of higher education teachers.*

Стаття надійшла до редакції 3.02.2024 р., прорецензована 5.02.2024 р.,
прийнята до друку 7.02.2024 р.

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

№ 1 (25)

2024

Відповідальний редактор – *В. А. Лавріненко*
Комп'ютерний набір, дизайн та верстка – *В. А. Лавріненко*

На 1 сторінці обкладинки:

зверху – будівля Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(вул. Паньківська, 2, м. Київ), світлина С. Болтівця;
портрет засновника інституту, психолога Г. С. Костюка
(5.12.1899-25.01.1982), художник Г. Задніпр'яний;

знизу – будівля Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, корп. 1), світлина В. Дяченка;
портрет письменника В. Г. Короленка (27.07.1853-25.12.1921), художник С. Міненок.

Здано до друку 29.02.2024 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 11,53. Ум.-друк. арк 14,53

Наклад 300 прим. Зам. № 2126

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Адреса редакції: вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

e-mail: psychologiyaiosobystist@gail.com

Web-page: <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua>